

Н.М. Сорочинська, О.О. Мартинюк, О.О. Гісем

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 8 КЛАСУ

загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2016

УДК 94(075.3)
ББК 63.3я72
С 65

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 10.05.2016 р. №491)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Яковенко Г.Г., кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

Барбаш О.О., методист з навчальних дисциплін методичного кабінету управління освіти виконавчого комітету Мукачівської міської ради Закарпатської обл., вчитель вищої категорії

Бажан Т.І., вчитель Кременчуцької ЗОШ I-III ступенів №17

Сорочинська Н.М.

С 65 Всесвітня історія : підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н.М. Сорочинська, О.О. Мартинюк, О.О. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2016. — 304 с. : іл.

ISBN 978-966-10-4496-7

Підручник містить систематизований виклад всесвітньої історії для учнів 8-го класу. Матеріал відповідає новій програмі Міністерства освіти і науки України.

Для вчителів історії, учнів 8-х класів загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК 94(075.3)
ББК 63.3я72

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути відтворена в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.

© Сорочинська Н.М., 2016

© Мартинюк О.О., 2016

© Гісем О.О., 2016

© Навчальна книга — Богдан, 2016

ISBN 978-966-10-4496-7

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Словничок

Тлумачення термінів і понять, що виділені жирним шрифтом у тексті параграфа.

Робота з історичними джерелами

Фрагменти різноманітних матеріалів (уривки з історичних документів, спогадів очевидців подій тощо).

Запитання та завдання

Додаткові запитання і завдання у тексті.

А тим часом в Україні...

Події, які відбувалися у той час на українських землях.

Запитання

Запитання, які наголошують на основній думці пункту параграфа.

Цікаво знати

Додаткова інформація для тих, хто хоче знати більше цікавих історичних фактів.

Постать в історії

Додаткова інформація про видатних людей.

Закріпимо знання

Питання для закріплення знань, умінь і навичок учнів, а також завдання проблемного характеру.

Висновки

Основні тези й підсумок усього матеріалу параграфа.

Підручник доповнено електронним додатком, який можна відкрити за посиланням: <http://www.bohdan-digital.com/edu>.

ЛЮБІ ДРУЗІ!

Цього навчального року ви продовжите вивчати систематичний курс всесвітньої історії. Він дозволить вам сформуванати уявлення про події минулого у XVI–XVIII ст.

Надійним помічником у цьому стане підручник, який ви тримаєте в руках. Пропонуємо вам кілька порад, дотримання яких є запорукою успішної роботи з ним на уроках і вдома. Перед початком роботи з підручником необхідно ознайомитися за змістом з його структурою. Матеріал підручника об'єднано у п'ять розділів, кожен з яких містить декілька параграфів, які, в свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви побачите виділені слова (поняття, терміни, імена) і дати. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Важливу роль для розуміння матеріалу мають численні ілюстрації і карти. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи до них, які пояснюють зміст зображеного. Історичні карти допоможуть вам з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили. Обов'язково опрацюйте включені до параграфів вставки з уривками історичних джерел (спогадів сучасників, документів тощо) і цікавих фактів, котрі сприятимуть повнішому осмисленню матеріалу. У тексті параграфа, після кожного пункту вміщено запитання, які покликані допомогти вам опанувати головну думку опрацьованого матеріалу. Також питання розміщені під ілюстраціями і картосхемами. Вони акцентують увагу на головному.

Після кожного параграфа подано запитання і завдання. Вони допоможуть вам зрозуміти вивчений матеріал в цілому. Закінчивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнювальними запитаннями і завданнями.

Кожна тема містить одне-два практичні заняття за розглянутим матеріалом. Готуючись до них, необхідно спочатку опрацювати розміщений на його початку навчальний текст, а потім, опираючись на рекомендації вчителя, виконати завдання. Результати роботи обговорюються разом з іншими учнями на наступному уроці.

Взявши до уваги згадані поради, перегорніть цю сторінку й розпочніть знайомство з історією.

§ 1. Вступ до нової доби історії

1. Цивілізаційна спадщина середніх віків

У 7-му класі ви вивчали всесвітню історію періоду Середньовіччя, який тривав понад тисячу років і докорінно змінив життя людей. Він охоплює Велике переселення і змішання народів, хрестові походи, піднесення й занепад великих імперій, звичаї сільського життя та бурхливий розквіт міст. Цей час породив криваві війни й періоди мирної праці, великих святих і вогнища інквізиції, видатні винаходи й переслідування вільнодумців.

За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи та Азії. Навіть звичний для наших сучасників розподіл Європи на Західну і Східну відбувся вже тоді.

У середні віки в основному сформувалися основні сучасні цивілізації: християнська, арабо-мусульманська, індійська і китайсько-далекосхідна. Саме в середні віки Європа стала Європою, були закладені підвалини швидкого розвитку континенту в наступні епохи. Саме тоді зародилися сучасні провідні європейські держави. Викристалізувалися ідеї держави, свободи і прав людини, парламентаризму.

Заступивши язичництво, поширилося християнство — сила, яка об'єднувала Європу.

Виник і перетворився на одну зі світових релігій іслам. Однак, на відміну від християнства, він не став єдиною релігією Сходу, а існував поряд з індуїзмом, конфуціанством тощо. Тому східні суспільства помітніше відрізнялися одне від одного, ніж європейські.

У середні віки відбувся поступ у розвитку господарства. Розширилась площа оброблюваної землі. Досконалішими стали знаряддя праці у землеробстві.

Багато міст, що тепер існують, з'явилися саме в середні віки. Розвиток міського життя дав великий поштовх розвитку господарства і культури. Саме у містах формувалися нові відносини наступної епохи.

З часів Середньовіччя люди користуються багатьма предметами домашнього вжитку: порцеляновим посудом, дзеркалами, виделками, милом, окулярами тощо.

Вперше на вежах міських ратуш були встановлені механічні годинники. Завдяки технічним винаходам (особливо верхньобійному водяному колесу) не лише

м'язи людей і тварин стали надавати руху різноманітним верстатам і обладнанням. Це, у свою чергу, поліпшило працю ремісників.

Для розвитку воєнної справи революційним стає винахід і поширення пороху і гармат.

Революційні зміни сталися у сфері поширення інформації: з'явилися друковані книги, газети.

Рушіями розвитку освіти стали університети. А європейські вчені почали задумуватися не лише над догмами християнського вчення.

Великий поступ було зроблено й у мистецтві. До сьогодні багато міст Європи прикрашають споруди, зведені у середні віки. Вони не лише є окрасою, а й використовуються за своїм прямим призначенням.

Безсумнівно, середньовічний Схід був іншим, ніж Захід. Тут було іншим життя людей, окремих країн. Проте на Сході рівень життя був вищим. Але водночас було і спільне. Це релігії, які об'єднували різні світи. Основою господарства вважалося сільське господарство, в якому головним виробником був селянин-власник. На приблизно однаковому рівні був розвиток техніки. Велику роль у житті Сходу відіграла сільська община, на Заході — це індивід. Схід не знав васальних відносин, натомість широко розповсюдженою була деспотична влада правителя. На Заході були більш розвинуті приватновласницькі відносини, а на Сході — державна власність.

Середньовічне суспільство виявило здатність постійно вдосконалюватися, знаходити нові форми розвитку. Воно засвідчило потяг до активності та прагнення розширити свої життєві горизонти.

Пригадаємо основні віхи цього розвитку, розглянувши і проаналізувавши малюнки.

1. Падіння якої імперії відображено на картинах?
2. Що призвело до такого результату?

1. Так художник XIX ст. зобразив коронацію Папою Римським Карла Великого.
2. Коли сталася ця подія?
3. Які вона мала наслідки?

Що дає підстави стверджувати, що на малюнку зображено подію з історії Візантійської імперії?

1. Життя якого регіону світу зображено на малюнках?
2. Які основні заняття населення відображено?
3. Появу якої світової релігії відображає малюнок праворуч?

1. Що зображено на малюнку?
2. Складіть розповідь-опис про цю подію.

1. Які події ілюструють ці малюнки?
2. Коли вони відбувалися?
3. Які були їхні результати і наслідки?

Які основні ознаки середньовічного міста відображено на малюнку?

1. Про події якої війни розповідають ці малюнки?
2. Які ключові події цієї війни?
3. Які наслідки війни?

1. Ілюстрацією яких подій і явища можуть слугувати зображені малюнки?
2. Коли вони відбувалися?
3. Які їхні результати?

1. Завоювання якого міста відображають картини?
2. Коли сталася ця подія?
3. З ім'ям якого правителя вона пов'язана?

2. Нова доба всесвітньої історії

У 8-му класі ви розпочнете вивчення нової історії. Умовно її можна поділити на дві частини. Першу називають раннім Новим часом (кінець XV — перша половина XVII ст.). Визначальними для цієї доби подіями стали Великі географічні відкриття, Відродження, Реформація і Контрреформація. Друга ознайомить вас з першою частиною Нового часу (друга половина XVII — кінець XVIII ст.), яка пройшла під знаком Просвітництва.

Історія Нового часу — період всесвітньої історії між історією середніх віків та історією Новітнього часу. Термін «новий час» запровадили у XV ст. італійські мислителі, протиставляючи цим себе попередній добі історії «середніх віків». Вони стверджували, що в історії Європи розпочалася нова доба.

Періодизація всесвітньої історії

Назва періоду	Хронологічні межі
Історія первісного суспільства	від появи людини на Землі — 3 тис. р. до н. е.
Історія Стародавнього світу	3 тис. років до н. е. — 476 р.
Історія Середніх віків	476–1492 рр.
Історія Нового часу	I період: 1492–1789 рр. II період: 1789–1914 рр.
Історія Новітнього часу	1914 р. — до сьогодні

Серед істориків Європи та США період XVI–XVIII ст. зазвичай називають **ранньомодерною добою** — добою, що стала початком для формування сучасного, «модерного» світу. Тому європейські історики головну увагу звертають на зміни у мисленні людей, що спричинило поширення нового антропоцентричного світогляду (людина є основною цінністю) і формування засад критичного мислення (все піддається сумніву). Ці зміни дозволили вірити, що не якісь вищі сили визначили все наперед і від людини нічого не залежить, а що вона сама здатна змінювати світ. Це зумовило розвиток науки і техніки, появу численних нових відкриттів, зміни у структурі суспільства і політичній думці. Найбільш впливовою верствою суспільства стала найпідприємливіша — міщани. Так почали розвиватись капіталістичні відносини. Водночас формувались розуміння нації спільності людей залежно не від їхнього походження, а через спільність мови, традицій, минулого.

Попри різні підходи до розуміння періоду, котрий ми будемо вивчати, відліком для нового періоду стали Великі географічні відкриття. Вони були поштовхом до далекосяжних зрушень. Тисячі людей із європейських країн вирушили на нові землі в пошуках багатства і слави, нових територій. Так, завдяки Великим географічним відкриттям західноєвропейська цивілізація вийшла за межі Європи, поширивши свій вплив на Америку, Африку та Азію, суттєво змінивши життя народів, що потрапили в межі її дій. Значно змінилося й життя самої Європи.

Суттєві зрушення у світогляді людей започаткувало Відродження. У цей час формувалося усвідомлення того, що людина є найвищою цінністю, має право на всебічний гармонійний розвиток і реалізацію своїх можливостей.

Католицька церква, яка була основою старого європейського суспільства, дедалі більше ставала перепоною на шляху формування нових порядків. Відчутного удару їй завдали Великі географічні відкриття, внаслідок яких було поставлено під сумнів істинність поглядів на побудову світу, поширюваних церквою. Людство вперше зрозуміло, що світ не закінчується на березі моря чи океану. За цими океанами є континенти, на яких також живуть люди, і всі вони є представниками єдиної спільноти на планеті. Рух за переосмислення ролі католицької церкви в суспільстві назвали Реформацією (про зміст зрушень, які відбувалися у Європі внаслідок Великих географічних відкриттів, розгортання Відродження і Реформації, ви дізнаєтеся, коли вивчите відповідні теми).

Прибуття європейців в Америку

Старе суспільство, що базувалося на традиціях і звичаях, поступово руйнувалося, дедалі більша кількість представників нової європейської цивілізації почала керуватися здоровим глуздом і власним розумом.

Відбувалися зміни і в державному устрої країн Європи: станова монархію заступала абсолютна. Абсолютизм став тією формою державного устрою, яка більше відповідала інтересам нових соціальних верств. Одночасно серед людей визрівало розуміння того, що влада має служити суспільству, захищати інтереси і права кожної особистості. Народи дедалі глибше усвідомлювали свою національну приналежність. Стало зрозумілим, що створити найкращі умови для розвитку своєї нації можна лише у власній державі.

Основними центрами формування нового суспільства були країни Західної Європи — Італія, Англія, Нідерланди, Франція, Німеччина. Саме там народжувалися нові ідеали й суспільно-політичні рухи, змінювалися форми державного устрою, складалися ринкові відносини та з'являлися нові соціальні верстви. Руйнувалися старі традиційні суспільства, що ґрунтувалися на натуральному аграрно-ремісничому господарстві.

Ідеї Просвітництва, які виникли в другій половині XVII ст. в Англії, символізували початок нового періоду європейської історії. Він став добою тріумфу розуму і думки людини. У цей час набули поширення погляди, спрямовані проти абсолютизму, проголошувалася необхідність забезпечення державою кожній людині свободи віросповідання, рівних громадянських і політичних свобод.

Розвиток країн Сходу наприкінці XV — у XVIII ст. відбувався інакше, ніж у Європі. Тут, як і раніше, зберігалися аграрно-ремісничі суспільства, тому тамтешні цивілізації країн учені називають традиційними. У ті часи посилювався тиск новоєвропейської цивілізації на країни Сходу. Останні, не маючи змоги витримати його, перетворилися на залежні від Заходу країни.

Отже, історична доба кінця XV–XVIII ст. стала для країн Заходу періодом формування і становлення нової європейської цивілізації, що динамічно розвивалась, а для країн Сходу — часом уповільнення темпів розвитку, збереження традиційних аграрно-ремісничих цивілізацій.

3. Історичні джерела

Пізнання минулого, як вам уже відомо, відбувається на основі вивчення й аналізу дослідниками історичних джерел.

! **Історичні джерела** — все створене в процесі діяльності людини, збережене до наших днів, що дозволяє вивчати минуле людського суспільства і відображає його історичний розвиток.

Досліджуючи їх, учені дізнаються про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Історичні джерела прийнято поділяти на такі типи: речові, усні,

писемні, мовні, етнографічні, фото- і кінодокументи. Натомість слід зауважити, що окремі джерела можуть відразу належати до декількох типів. Так, наприклад, писемне джерело може бути одночасно і мовним (передавати особливості мови), і речовим (книга, напис на речі), і етнографічним. Все залежить від дослідження, яке їх використовує.

Кожне окреме джерело відображає лише певну грань минулого і містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, історичні джерела відображають їхнє бачення і сприйняття подій. Історичне джерело є свідченням минулого, тож, як і будь-який свідок, щось недовоговорює, про щось не знає, іноді просто вводить в оману. Внаслідок цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише способом поєднання і порівняння інформації з різних історичних джерел, їхнього критичного аналізу. Завдання історика — так поставити питання до джерела, щоб більше дізнатися і водночас не стати жертвою обману.

Основними історичними джерелами, за якими вчені досліджують ранній новий час історії України, залишаються речові, писемні, усні, мовні та етнографічні.

Водночас, порівняно з попередньою добою, помітно зростає кількість писемних джерел. Саме вони стають головними свідками епохи. З невеликою їх часткою ви зможете познайомитися на сторінках підручника.

4. Як працювати з підручником

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом і структурою. Матеріал видання об'єднано в шість розділів, кожен з яких містить від двох до семи параграфів, що, своєю чергою, поділяються на декілька пунктів. У тексті ви побачите слова і дати, виділені жирним шрифтом. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу. Ви вже знаєте з попереднього класу, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, котру необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів. Працюючи на заняттях і вдома, необхідно обов'язково перевіряти себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена осіб, нові поняття і терміни.

Важливу роль для розуміння матеріалу виконують наведені в підручнику документи, ілюстрації, карти і схеми, питання і завдання до них. Працюючи з відповідним параграфом, необхідно прочитати внесений до нього документ і відповіді на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Схема розкриє вам зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснить його особливості тощо.

Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили.

Після кожного параграфа подано запитання і завдання. Також уточнювальні запитання вміщено після кожного пункту параграфа, які акцентують увагу на головному в його змісті.

Завершивши навчальну тему, ви матимете можливість підсумувати вивчений матеріал за наведеними після неї узагальнювальними завданнями. Тестові завдання до теми допоможуть вам здійснити самоперевірку рівня своїх знань за її матеріалом.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, необхідно звертати увагу на розміщені на його сторінках позначки та їхнє значення.

Висновки

У 8-му класі ви опануєте новий період всесвітньої історії, що охоплює події від кінця XV до кінця XVIII ст.

Ви розпочинаєте вивчення нової історії та ознайомитеся з подіями раннього Нового часу і Нового часу, або Ранньомодерної доби.

Закріпимо знання

1. Яку назву має період всесвітньої історії, що вивчається у 8-му класі?
2. Назвіть події, які вважаються визначальними для періоду, що буде вивчатися.
3. Чи поділяєте ви думку про те, що кожний із періодів всесвітньої історії був для людства новим кроком на шляху його поступального розвитку? Обґрунтуйте свою відповідь, спираючись на матеріал з історії Стародавнього світу та історії Середніх віків.

Розділ I

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 2. Причини й передумови Великих географічних відкриттів XV–XVI ст. Подорожі Х. Колумба, В. да Гами, Ф. Маґеллана

За цим параграфом ви зможете:

- визначати причини і передумови Великих географічних відкриттів;
- розповідати про подорожі Колумба, да Гами, Маґеллана та інших мореплавців;
- показувати на карті землі, відкриті мореплавцями.

Пригадайте:

1. Які уявлення про світ панували за середньовіччя?
2. Якими були життя і культура народів Індії наприкінці XV ст.?
3. Що ви знаєте про життя народів доколумбової Америки?

1. Причини й передумови Великих географічних відкриттів

Для історії Європи доба Великих географічних відкриттів стала переломною між Середніми віками та Новим часом. Саме наприкінці XV — першій половині XVI ст. поєдналося кілька чинників, які зробили Великі географічні відкриття можливими.

Наприкінці середніх віків європейська торгівля з країнами Сходу набула постійного характеру. Різноманітні східні товари — прянощі, ювелірні вироби, порцеляна, тканини тощо — стали звичними для європейців. Однак у другій половині XV ст. ситуація значно ускладнилася внаслідок підкорення турками-османами Близького Сходу. Різноманітні побори з торговельних караванів і кораблів, грабунки, піратство робили торгівлю вельми ризикованою. Щоб вберегтися від негараздів, торговці почали користуватися послугами посередників (арабів, італійців), що призводило до подорожчання товарів. Шлях до Індії через Єгипет і Червоне море повністю контролювали арабські купці, які не допускали сюди європейців. Отож купцям країн Західної та Північно-Східної Європи про далекі східні ринки годі було й мріяти.

Дедалі більше купців і моряків західноєвропейських країн замислювалися над пошуком нового морського шляху до Індії, в обхід арабів і турків.

До пошуків, як їм здавалося, казково багатой Індії європейців підштовхувала й інша причина: для розвитку торгівлі, заснування нових підприємств потрібні були

Карта Фра Мауро (1459).
Перший детальний опис
Європи, Азії, Африки

Перець і гвоздику вирощували на островах Прянощів (сучасні Молуккські острови Зондського архіпелагу) у Тихому океані. Місцеві жителі везли їх на своїх легких човнах-джонках до Малакки (сучасний Сінгапур), де продавали за мізерну ціну індійським купцям, котрі перепродували їх в Індії арабським купцям. Араби, навантаживши свої кораблі, везли прянощі через Індійський океан до Єгипту, де продавали свій дорогоцінний вантаж венеціанським та італійським купцям. І лише тоді починався шлях прянощів у Європу. Кожен посередник збільшував ціну, щоб отримати свій зиск. Не дивно, що за час мандрівки Шляхом пахощів (так називали купці цей маршрут) ціна прянощів зростала в сотні разів, і продавали їх мало не на вагу золота.

золото і срібло. У Західній Європі його не вистачало з двох причин: там немає значних покладів дорогоцінних металів, а жага східних товарів висмоктувала з Європи золота і срібла більше, ніж його надходило. Водночас уяву європейців приголомшували розповіді мандрівників, котрі побували в країнах Сходу. «Золота, скажу вам, у них дуже багато, і не вивозять його звідти... Сказати по правді, палац там великий і вкритий чистим золотом... Ще скажу вам, що підлога в покоях — а її там багато, — вкрита чистим золотом у два пальці завтовшки; і все в палаці — і зали, і вікна — оздоблено золотими прикрасами», — писав венеціанський купець Марко Поло, який побував у країнах Сходу в XIII ст. Прочитавши або почувши такі розповіді, європейські шукачі пригод не роздумували, де шукати бажані золото і срібло.

У XVI ст. пошуки золота стали головною причиною, яка штовхала європейців у небезпечні експедиції до казкових країн Сходу.

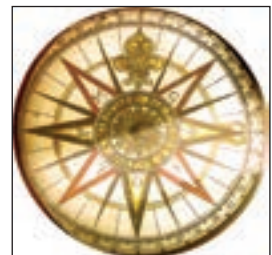
Передумовами Великих географічних відкриттів були важливі вдосконалення, досягнуті на той час у мореплаванні та військовій справі, а саме:

1. Португальці в XV ст. створили швидкий і легкий вітрильник для далеких подорожей — каравелу. Вона мала три щогли з прямими і скісними вітрилами та могла рухатися за будь-якого вітру, досягаючи швидкості 22 км за годину.

2. Було поліпшено компас і морські карти. Компас з'явився у Європі ще наприкінці XII ст., він мав вигляд магнітної стрілки, яку клали на шматок дерева, що плавав у посудині з водою. Магнітну стрілку скріпили з котушкою і настромили на стрижень, що надало їй схожості із сучасним морським компасом. У XIV ст. з'явилися перші морські компасні карти — портолани, які досить точно відображали відомі європейцям землі й моря та на які було нанесено компасну сітку.

Каравела

Компас XV ст.

Астролябія

Аркебуза

3. Європейські мореплавці почали використовувати винайдену арабами астролябію для визначення місцеположення корабля у відкритому морі за зірками.

4. Велике значення мало і вдосконалення вогнепальної зброї: було винайдено ручні її різновиди — аркебузи, пістолети, мушкети.

Також важливою передумовою стало формування в Європі могутніх централізованих держав, які б могли спорядити великі морські експедиції для пошуку дорогоцінних металів. Крім того, зміцнення королівської влади залишило «без роботи» велику кількість рицарів, які вміли лише воювати. Саме їхній військовий досвід, жага до багатства і пригод стали рушієм для відкриттів і завоювань. Не проти була і Католицька церква розширити свою владу на нові країни і нових вірян.

Нові шляхи до країн Сходу першими почали шукати Португалія та Іспанія.

2. Відкриття португальців

Вдале географічне розташування, оволодіння арабською географією та математикою, морською справою сприяли перетворенню Португалії в XV ст. на морську державу. Початок географічних відкриттів португальців пов'язаний із

Енріке Мореплавець

Бартоломеу Діаш

діяльністю принца **Енріке Мореплавця**, талановитого організатора морських експедицій, у яких брали участь не лише дворяни, а й купецтво. Шлях до бажаних берегів Індії вони намагалися знайти, пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обігнувши її південний край. Одночасно португальці, починаючи із 40-х рр. XV ст., регулярно споряджали експедиції до Західної Африки за невольниками, слоновою кісткою, золотим піском, прянощами. На карті Африки з'явилися назви «Перцевий Берег», «Берег Слонової Кістки», «Золотий Берег», «Невольничий Берег». Із нових земель до португальської скарбниці надходили величезні прибутки.

У 1486 р. мореплавець **Бартоломеу Діаш** (1450–1500) зумів досягти, пливучи вздовж західного узбережжя Африки, її південного краю і вийти до Індійського океану, але був змушений повернути назад під загрозою бунту моряків. Південний край Африки назвали мисом Доброї

Експедиції португальців

Надії — надії на те, що наступні мореплавці зможуть дістатися Індії.

Експедицію, яка знайшла морський шлях до Індії, очолив 28-річний португалець **Васко да Гама** (1469–1524). Улітку 1497 р. він із чотирма кораблями вирушив із Лісабона. Пропливши вздовж західного узбережжя Африки та обминувши мис Доброї Надії, Васко да Гама дістався Мозамбіку. Там, побачивши арабські кораблі, навантажені золотом, сріблом, перлинами та прянощами, він збагнув, які багатства може знайти в Індії. Незважаючи на опір арабів, він знайшов провідника до берегів Індії.

20 травня 1498 р. португальські кораблі увійшли до індійського порту Калікут. Васко да Гама наказав членам експедиції скуповувати прянощі. Наприкінці року, завантаживши кораблі та отримавши листа від раджі до короля Португалії, Васко да Гама вирушив додому.

Васко да Гама

*Прибуття
В. да Гама
до Калікута*

Розгляньте малюнок. Складіть за ним розповідь про прибуття В. да Гама в Індію.

Майже рік тривало повернення до Португалії. Васко да Гама був прийнятий португальським королем Мануелем із великими почестями й дістав титул «адмірала індійських вод».

Значення експедиції Васко да Гама полягало в тому, що вона відкрила європейцям морський шлях до Індії вздовж західного узбережжя Африки. Водночас це відкриття заклало підмурок португальської колоніальної імперії. Завдяки своїй перевазі у військовій силі та морській техніці португальці витіснили арабів з Індійського океану. Великих територій португальці зазвичай не захоплювали, а створювали на узбережжі численні, добре укріплені факторії. Звідти вони нападали на сусідні території, примушуючи місцевих вождів і володарів сплачувати їм данину прянощами. Поступово португальці розширювали сферу свого впливу і у 1521 р. досягли найбільшого успіху — їхні факторії з'явилися на Молуккських островах.

! **Факторія** — торговельна контора і поселення, організовані купцями в колоніальній країні, місцевості.

Торгівлю прянощами було оголошено монополією (винятковим правом) португальського короля. Купці, які привозили цей товар до Лісабона, отримували 800% прибутку. Для збереження високих цін король дозволяв завозити лише 5–6 кораблів прянощів на рік.

Педрю Кабрал

Захопивши контроль над східним шляхом до Індії, португальці намагалися знайти і західний шлях. Вже після відкриття Америки Колумбом ескадра під керівництвом **Педрю Кабрала** відкрила в 1500 р. Бразилію та оголосила її власністю португальського короля. Ось так невелика країна Португалія створила велику колоніальну імперію, населення якої в XV ст. становило близько 1 млн осіб.

- !** **Колонія** — залежна територія, що перебуває під владою іншої держави або метрополії.
- !** **Колоніальна імперія** — держава, яка захопила певні території і включила їх до свого складу як колонії.

3. Христофор Колумб та його плавання до Америки

Першим дістатися Індії західним шляхом спробував іспанський мандрівник **Христофор Колумб** (Крістобаль Колон; 1451–1506).

Постать в історії

Христофор Колумб

Колумб народився в Італії. Вже з 14 років брав участь у морських подорожах до Англії та вздовж узбережжя Африки. Колумб захопився поглядами італійця Паоло Тосканеллі, який вважав Землю кулею, а західний шлях із Європи до Сходу — найкоротшим. Тосканеллі склав карту світу, на якій Азія була позначена на західному узбережжі Атлантичного океану. За його розрахунками, шлях до Китаю та Індії через Атлантику був набагато коротшим, ніж навколо Африки. Проте Тосканеллі помилився у визначенні розмірів Землі та, відповідно, відстані від Європи до Азії. Згодом казали, що це була велика помилка, яка привела до великого відкриття.

Карта й розрахунки Тосканеллі переконали Х. Колумба в можливості досягти Індії, рухаючись на захід. Завдяки мандрівці мореплавця було відкрито нову частину світу, яку спочатку називали «Вест-Індією» (Західною Індією). Назву «Америка» відкритий Колумбом материк дістав за ім'ям мандрівника **Амеріго Веспуччі**, який, дослідивши відкриті землі, заявив, що це не Азія, а «Новий Світ». Відтоді ці землі стали позначати на картах як «Землі Амеріго», а з часом просто «Америка».

Спираючись на дослідження Тосканеллі, Колумб вирішив спробувати досягти берегів Індії, пливучи через Атлантичний океан. Рада португальських уче-

них, розглянувши пропозицію Колумба, визнала її нереальною. Колумб був у розпачі. Він поїхав до Іспанії, де запропонував свій проект королю Фернандо і королеві Ізабелль. Після відвоювання в арабів Гранади 1492 р., яким завершився період **Реконквісти** (ісп. *reconquista* — відвоювання) та арабської присутності на Піренейському півострові, Іспанія прагнула слави й могутності.

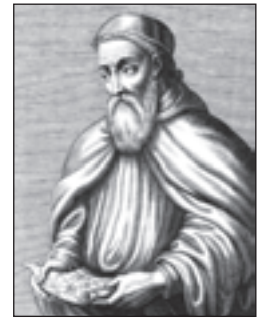
Королева Ізабелла пристала на пропозицію Колумба. Зважившись на організацію цієї експедиції, вона, звісно, ризикувала, але її успішне завершення могло принести чимало зисків для Іспанії. У разі тріумфу Х. Колумб мав стати віце-королем відкритих земель, отримати звання адмірала й десяту частину з товарів, придбаних або знайдених на відкритих землях.

З серпня 1492 р. експедиція Колумба у складі трьох каравел — «Санта-Марія», «Пінта» і «Нінья» — із залогою в 90 душ вийшла в море. Експедиція тривала понад два місяці. Матроси не витримували труднощів і вимагали повернення додому. Нарешті, через 69 днів, вони побачили землю. На березі невеличкого острова було встановлено іспанський прапор і проголошено його володінням іспанського короля під назвою острів Святого Спасителя — Сан-Сальвадор. Саме цей день, **12 жовтня 1492 р., вважається датою відкриття Америки**. Продовживши подорож, Колумб відкрив острови Кубу та Гаїті й повернувся до Іспанії. Там він тріумфально повідомив королю про відкриті на заході землі, які вважав Індією, але золота майже не привіз. Королівський двір був розчарований.

Як віце-король нових земель, Колумб здійснив ще чотири подорожі, під час яких було відкрито Малі Антильські острови, острови Пуерто-Рико, Ямаїку, Тринідад та інші, досліджено узбережжя Центральної Америки. До кінця життя Колумб вважав, що відкрив землі «Західної Індії». Проте в цих мандрівках він так і не знайшов родовищ золота і срібла. При королівському дворі зростало невдоволення Колумбом: прибутки від його експедицій ледь покривали витрати. Після смерті

Подорожі Колумба

Америґо Веспуччі

Фернандо та Ізабелль

захисниці Колумба королеви Ізабелли його позбавили всіх звань, майно за борги розпродали, а сам він 1506 р. помер, забутий усіма.

Колумб ступає на землю Нового Світу

Розгляньте малюнок. Складіть за ним розповідь про відкриття Нового Світу.

Робота з історичними джерелами

Із листа Х. Колумба до короля і королеви Іспанії 18 жовтня 1498 р.

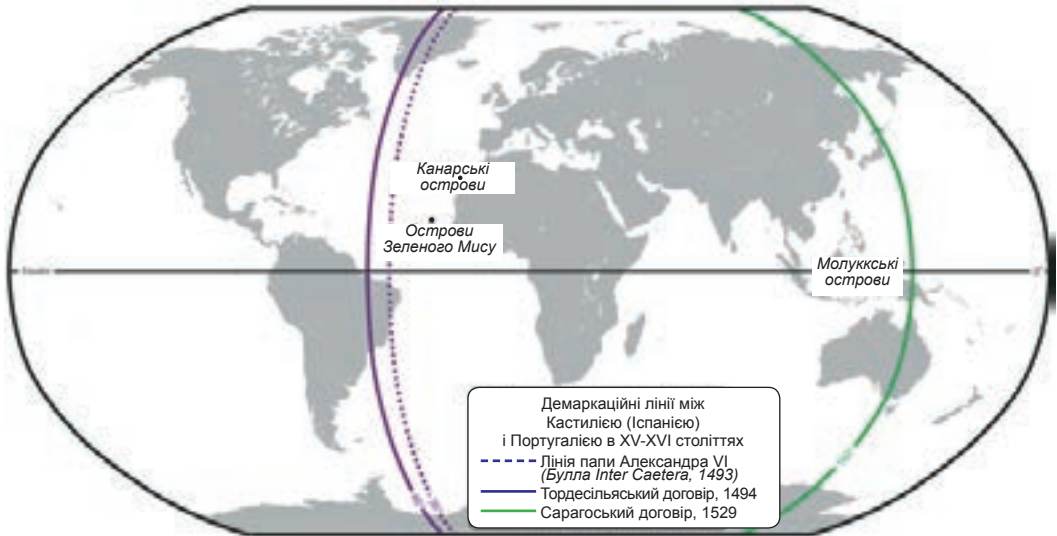
«Звідси можна... відправляти всіх рабів, яких можна буде продати, і барвникове дерево. Якщо відомості, що їх я маю, правильні, то... можна продати 4000 рабів... У Кастилії, Португалії, Арагоні, Італії, Сицилії... дуже великий попит на рабів, і я вважаю, що вони надходять у недостатній кількості з Гвінеї. А раби з цих земель, якщо їх привезуть [у згадані країни], коштуватимуть утричі дорожче за гвінейських... А платня за перевезення [рабів] надходитиме з перших грошей, отриманих від продажу рабів. І нехай навіть помирають раби в дорозі — адже не всім їм загрожує така доля...».

● **Поміркуйте:**

1. Як наведене висловлювання характеризує Христофора Колумба?
2. Чим були зумовлені такі його пропозиції?

Відкриття Колумба призвели до загострення суперництва між Іспанією та Португалією за право володіти новими землями. Для врегулювання суперечок, за посередництва Папи Римського Александра VI, обидві держави уклали в місті Тордесільясі в 1494 р. угоду, за якою було проведено межу від полюса до полюса приблизно за 30-градусним меридіаном, на захід від островів Зеленого Мису. Всі відкриті землі та води на захід від меридіана ставали іспанськими, на схід — португальськими. Проте це розмежування було зроблено лише в Західній півкулі. Згодом нове зіткнення суперників сталося на Молуккських островах. Тоді у 1529 р. в Сарагосі було укладено нову угоду про поділ у Східній півкулі

за 17-градусним меридіаном на схід від Молуккських островів. Так **відбувся перший в історії колоніальний поділ світу.**

Поділ світу між Португалією та Іспанією (картосхема)

► Які відкриття здійснив Х. Колумб?

4. Перша навколосвітня подорож експедиції Ф. Магеллана та її значення

Після смерті Колумба учасники його експедицій продовжили дослідження відкритих земель. У 1513 р. іспанська експедиція на чолі з **Васко Нуньєсом де Бальбоа** вперше перетнула Панамський перешийок, шукаючи фантастичну «країну Золота» — Ельдорадо. Перед мандрівниками відкрився Тихий океан. Проте вони не знали справжніх його розмірів і назвали океан Південним морем. Після цього відкриття в іспанців відродилася ідея знайти західний шлях до Індії.

Першим, хто знайшов західний шлях до Індії та здійснив першу в історії навколосвітню подорож, став португалець **Фернандо Магеллан** (1480–1521).

Постать в історії

Магеллан більшу частину свого життя провів у морських експедиціях, перебуваючи на службі в португальського короля. Декілька разів він здійснював мандрівки до Молуккських островів і, мабуть, уже тоді почав замислюватися над тим, що шлях від Америки до островів повинен бути коротшим.

Васко Нуньєс
де Бальбоа

Фернандо Магеллан

Коли португальський король відправив 35-річного мореплавця у відставку з жebraцькою пенсією, той запропонував свої послуги молодому королю Іспанії Карлу I. На підставі ретельно вивчених секретних повідомлень португальських експедицій, які повернулися з Південної Америки, він склав і запропонував іспанцям сміливий план. Магеллан намірся досягти Молуккських островів із заходу: адже якщо вони лежать ближче до Америки, ніж до Індії, то, за Тордесільяською угодою, володіти ними мають право іспанці. Магеллан був переконаний, що знайде прохід з Атлантичного океану до Тихого і заволідіє островами Прянощів.

*Пам'ятник
Х.С. дель Кано*

20 вересня 1519 р. експедиція з п'яти кораблів вийшла в море і взяла курс на захід. Подорож тривала три роки. Магеллан дістався до південного краю Америки і знайшов протоку (тепер вона має ім'я Магеллана), яка з'єднувала два океани. Під час плавання стояла чудова погода, і Магеллан назвав цей океан Тихим. Тривале плавання було дуже тяжким: команди кораблів страждали від нестачі харчів і води, помирали від цинги та інших хвороб. Більша частина експедиції загинула. Лише навесні 1521 р. моряки досягли островів біля східного узбережжя Азії, що їх згодом назвали Філіппінськими.

Там у бою з місцевими племенами Магеллан загинув. Два кораблі, які залишилися під командуванням **Хуана Себастьяна дель Кано** (1487–1526), дійшли до Молуккських островів і, захопивши вантаж прянощів, рушили додому. 6 вересня 1522 р. мореплавці повернулися до Іспанії. Із п'яти кораблів уцілів лише один, із 253 осіб екіпажу залишилося 18.

Експедиція Магеллана мала надзвичайно велике значення. Уперше було достеменно доведено, що Земля є кулею, й отримано перші загальні відомості про її розміри.

Навколосвіття подорож Ф. Магеллана

Робота з історичними джерелами

Витяг із щоденника учасника однієї з експедицій

«Упродовж трьох місяців та двадцяти днів ми не мали свіжої їжі. Сухарі, що ми їх їли, були не хлібом, а курявою, перемішаною з хробаками, запаскудженою мишами, а тому невимовно смердючою. Вода, яку ми пили, була гнила й також смерділа. Щоб не вмерти з голоду, ми їли шкіру, якою було вкрито снасті... Ця шкіра під впливом води, вітру та сонця так затверділа, що її треба було вимочувати в морській воді протягом чотирьох–п'яти днів. Після цього ми пекли її на вугіллі та їли..., щури продавалися по півдуката за одного, але навіть за таку ціну їх неможливо було дістати... Нас уразила хвороба, за якої ясна розпухали настільки, що закривали зуби як верхньої, так і нижньої щелеп; люди, уражені цією хворобою, не могли уживати ніякої їжі. Дев'ятнадцятеро з нас померли. За три місяці і двадцять днів ми зробили чотири тисячі левг (одна левга — приблизно 7 км — Авт.) цим Тихим морем, названим нами Тихим тому, що ми жодного разу не зазнали бурі».

● *Поміркуйте:*

1. Про яку подорож ідеться в наведеному уривку?
2. У яких умовах відбувалась експедиція?
3. Заради чого люди переносили такі страждання?

► Які відкриття були здійснені експедицією Ф. Магеллана?

5. Індіанські народи та їхня цивілізація

У 1992 р., коли весь світ святкував 500-річчя першої експедиції Христофора Колумба, замість звичних слів «відкриття Америки» цю подію назвали вперше «зустріччю двох цивілізацій». І це, мабуть, точніше. Колумб відкрив шлях до землі, заселеної людьми ще 25–30 тис. років тому. У корабельних журналах експедиції 1492 р. залишилися свідчення про першу зустріч Х. Колумба з індіанцями: «Вони приносили клубки бавовняної пряжі, папуг, дротики та інші речі, що їх довелося б довго описувати, і все віддавали за будь-який предмет, що їм пропонували. Я був дуже уважним до них і наполегливо дізнавався, чи мають ці люди золото...».

Ці слова Колумба вже віщували індіанцям те пекло, що незабаром мало розпочатися... Індіанська цивілізація зіткнеться з навалою європейських шукачів легкої наживи, для яких єдиним богом буде золото.

Нині важко встановити, якою була, знищена завойовниками, культура народів Америки, що налічувала декілька тисячоліть. Однак і те, що ми знаємо, свідчить про високий рівень її розвитку. Приблизно 4 тис. років тому тут виникло рільництво. Індіанці

Ієрогліфи майя

Столиця ацтеків — Теночтітлан

Піраміда цивілізації майя (сучасний вигляд)

вирощували невідомі у Європі культури — кукурудзу, картоплю, какао, томати, соняшник та ін. Вони не вміли виплавляти заліза, не використовували таких відомих у Старому Світі досягнень, як колесо, плуг, вогнепальна зброя. Зброю та знаряддя праці виготовляли з каменю, дерева тощо.

У народів доколумбової Америки склалося кілька цивілізацій — ацтеків на Мексиканському нагір'ї, майя на півострові Юкатан і у Гватемалі, інків в Андах і на Болівійському нагір'ї, чибча в гірській частині Колумбії.

У цих народів уже існували держави, було багато гарних міст, що з'єднувалися мережею брукованих шляхів. Вулиці міст прикрашали кам'яні храми та палаці правителів. Через річки було наведено мости, існувала навіть пошта.

Мачу Пікчу — місто ацтеків (сучасний вигляд)

Майя — єдиний із народів доколумбової Америки, що мав свою писемність. Ця система письма нагадує давньоєгипетські ієрогліфи. Книги, виготовлені з рослинного волокна, зберігалися у футлярах. При храмах існували великі бібліотеки. Майя мали власний календар, вміли передбачати сонячні та місячні затемнення.

Подальший розвиток індіанських цивілізацій було перервано європейськими загарбниками.

- Які цивілізації існували в Америці на момент її відкриття європейцями?

Висновки

Пошуки нових шляхів до країн Сходу і зростання потреб у золоті та сріблі стали головними причинами Великих географічних відкриттів.

Завдяки здійсненим відкриттям португальці першими створили колоніальну імперію, населення якої на початку XVI ст. становило близько 1 млн осіб. Загострення боротьби між Португалією та Іспанією за нові землі спричинило перший в історії колоніальний поділ світу.

Унаслідок подорожі Ф. Магеллана було вперше достеменно доведено, що Земля є кулею, і отримано загальні відомості про її розміри.

У доколумбовій Америці існували цивілізації, розвиток яких було перервано європейськими загарбниками.

Закріпимо знання

1. Вкажіть причини й передумови Великих географічних відкриттів.
2. Розкажіть про експедиції португальців навколо Африки та про відкриття шляху до Індії.
3. Розкажіть про плавання Х. Колумба до Америки. Чому відкриття Америки називають великим відкриттям, здійсненим через велику помилку?
4. Розкрийте історичне значення експедиції Ф. Магеллана.
5. З якими народами зустрілися європейці в результаті Великих географічних відкриттів? Чому цю зустріч сучасні учені називають «зустріччю двох цивілізацій»?
6. Складіть таблицю «Географічні відкриття кінця XV — першої половини XVI ст.».

Дата відкриття	Хто очолював експедицію	Держава-організатор експедиції	Зміст відкриття	Історичне значення

7. Коли було укладено Тордесільяську угоду? Що вона передбачала?

● *Запам'ятайте дати:*

1492 р. — відкриття Америки Христофором Колумбом.

1498 р. — відкриття Васко да Гамою морського шляху до Індії.

1519–1522 рр. — перша навколосвітня подорож Ф. Магеллана.

А тим часом в Україні...

1489, 1492 рр. — перші письмові згадки про козаків.

§ 3. Завоювання Нового Світу

За цим параграфом ви зможете:

- ознайомитися з завоюваннями Америки конкістадорами;
- розповідати про появу перших європейських колоній в Новому Світі;
- визначати наслідки і значення Великих географічних відкриттів;
- дізнатися значення термінів «революція цін», «колоніальні війни».

Пригадайте:

1. Де пролягали основні торговельні шляхи з країнами Сходу до XVI ст.?
2. Що ви знаєте про народи доколумбової Америки?
3. Якими були уявлення про Землю в середні віки?

1. Конкістадори в Новому Світі

У 1495 р. король і королева Іспанії видали указ, яким дозволяли всім охочим споряджати експедиції до нових земель на заході для пошуків золота. Дві третини знайденого золота вони повинні були віддавати до королівської скарбниці. Завдяки цьому іспанська корона вирішувала одразу дві важливі проблеми: позбавлялася тієї небезпечної сили, якою були чисельні войовничі ідальго (дворяни), що не знаходили заняття на батьківщині, і забезпечувала нове джерело прибутків.

Спочатку іспанці захоплювали острови, будували на них фортеці, поселення для переселенців з Іспанії, прокладали шляхи, створювали плантації цукрової тростини, прянощів.

Хуан Гріхальва

Ернандо Кортес

З 1510 р. розпочався новий етап **Конкісти** (ісп. *conquista* — завоювання) Америки — освоєння земель континенту. У 1517–1518 рр. загони **Ернана де Кордобі** і **Хуана Гріхальви**, шукаючи нових рабів, висадилися на півострові Юкатан. Проте конкістадорів чекала велика несподіванка. Замість примітивних хиж тубільців, що їх вони бачили на островах Карибського моря, перед ними постали чудові міста, піраміди, кам'яні храми, вкриті дивовижними візерунками. Це була цивілізація майя — найдавніша з доколумбових цивілізацій Америки. Індіанці майже не чинили опору, бо іспанці увижалися їм богами; їх жахали вигляд вершників на конях, до того небачених, і гуркіт вогнепальної зброї. У храмах іспанці знайшли багато золотих речей і дізналися, що їх майя отримують із країни ацтеків, розташованої на північ від Юкатану.

На завоювання держави ацтеків у 1519 р. рушив загін іспанців на чолі із **Ернандо Кортесом**, що налічував 400 солдат-іспанців, 16 вершників, 200 ін-

діанців і 13 гармат. Висадившись на берег, Кортес наказав спалити кораблі, пояснивши, що відступати і повертатися додому не збирається. Діючи рішуче й жорстоко, Кортес підкорив ацтеків.

Кортес вступає в столицю ацтеків

Розгляньте малюнок. Складіть за ним розповідь, як індіанці зустріли конкістадорів.

Загарбання загоном Кортеса держави ацтеків було однією з найуспішніших воєнних операцій у світовій історії. Кортес із відносно невеликими втратами підкорив цілу державу. Правитель ацтеків Монтесума зустрів іспанців як друзів і запросив їх до столиці своєї держави — Теночтіглана, що була розташована посеред озера. Однак Кортес плекав чорні наміри. Коли Монтесума зі своїми наблизеними увійшов до палацу, де оселився Кортес, іспанці раптово зачинили ворота палацу й захопили царя в полон. У палаці іспанці знайшли скарбницю ацтеків, де ті століттями накопичували коштовності, й пограбували її.

У «ніч смутку» ацтеки спробували звільнити свого правителя, але іспанці вбили Монтесуму. Кортес наказав відступати. Іспанці, атаковані ацтеками, у великій паніці скупчилися на містку через дамбу, і той обвалився. У провалля падали коні, поранені іспанці. Коли купа тіл наповнила провалля, Кортес вирвався по тілах колишніх товаришів із пастки, забравши скарби. У «ніч смутку» Кортес утратив армію й товаришів, але отримав золото. Згодом, складаючи звіт про події тієї ночі королю Іспанії, він, однак, написав, що втратив у водах озера всі скарби ацтеків.

За рік Ф. Кортес повернувся і знову захопив столицю ацтеків. Місто Теночтіглан він наказав зруйнувати, а на його руїнах заснувати нову столицю — Мехіко.

Кортес став намісником «Нової Іспанії» (так іспанці називали Мексику). Протягом кількох років він захопив усю Мексику. Іспанці стали володарями чи не найбагатших у світі золотих і срібних копалень. Однак на шляху до повного підкорення країни на Кортеса чекало розчарування. Племінник Монтесуми, останній правитель ацтеків Куаутемок, сховав більшу частину золота, й жодні тортури не примусили його розкрити таємницю. Того золота не знайдено й дотепер.

Франсиско Пісарро у бою з інками

Одночасно із завоюванням Мексики іспанські конкістадори рушили до Південної Америки, уздовж її Тихоокеанського узбережжя. Завойовників приваблювали розповіді про казкові багатства країни Біру (або Перу). На цих землях у той час існувала імперія інків.

У **1532 р.** завоювання держави інків здійснив конкістадор **Франсиско Пісарро** із загоном, що налічував 62 вершники і 102 піхотинці.

Пісарро хитрощами захопив у полон «верховного інка» Атахуальпу, знищивши при цьому три тисячі інків. Решта індіанців, утративши вождя, розбіглися. Коли Атахуальпа зрозумів, що іспанців найбільше цікавить золото, він запропонував за свою свободу нечуваний викуп: наповнити кімнату у 35 кв. м на висоту піднятої руки золотом, а дещо меншу кімнату — двічі сріблом. Пісарро згодився на це. Два місяці збирали інки коштовності, щоб звільнити свого правителя. За приблизними оцінками, викуп становив 6 тонн золота і 12 тонн срібла. Проте це не врятувало життя Атахуальпи — Пісарро наказав його стратити.

Після смерті «верховного інка» загони іспанських завойовників розсіялися по всій країні, грабуючи храми й палаци. Все золото вони розплавляли, знищуючи унікальні витвори мистецтва інків.

Унаслідок завоювань у Південній Америці було встановлено владу іспанських колонізаторів.

► Чому конкістадорам відносно легко вдалось підкорити Америку?

2. Перші колонії. Індіанці після Великих географічних відкриттів

На відкриті землі Нового Світу ринули шукачі пригод і легкої наживи. Завойовані землі вони перетворювали на **колонії**, тобто території, економічно й політично залежні від **метрополії** — країни, яка володіла колоніями.

Конкістадори вогнем і мечем підкоряли нові землі. Їхня жорстокість викликала обурення навіть серед самих іспанців. Свідок тих подій, іспанський єпископ де лас Касас писав: «Коли іспанці здобували індіанські поселення, жертвами їхньої люті ставали старі, діти і жінки... Вони заганяли індіанців, як баранів, в огорожене місце і змагались один з одним, хто краще розрубає індіанця напіл з одного удару...». Така «політика» іспанців щодо індіанців призвела до катастрофічного зменшення місцевого населення. Станом на 1630 р. у Центральній Америці залишилось лише 3% населення, яке жило там у доколумбову еру.

У тих, кому пощастило врятуватися, іспанці відбирали землі, а самих індіанців примушували працювати в копальнях, видобуваючи золото і срібло. Індіанці

невдовзі вмирали, убивали себе і своїх близьких, щоб не бути рабами. Католицькі священники силою наворачтали їх на християнство. Тих, хто не бажав зректися віри своїх предків, катували, спалювали живцем.

Г. Ругендас. *Європейці беруть індіанців в рабство*

Г. Ругендас. *Чорношкірі раби в Бразилії*

Індіанці дедали більше вмирати від непосильної праці, голоду, хвороб. Для того щоб замінити померлих на важких роботах, до Америки почали завозити чорношкірих рабів з Африки. За одного чорношкірого раба на невільницьких ринках Бразилії в XVI ст. платили в 15 разів більше, ніж за раба-індіанця. Із тисяч рабів, яких захоплювали в Африці та везли на суднах через океан, виживала лише половина, але й це забезпечувало торговцям «живим товаром» нечуваний зиск. Работорівля стала вигідною справою й тривала в Америці до першої половини XIX ст.

Мабуть, не дивно, що мільйони корінних мешканців Америки відмовилися святкувати 500-річчя її відкриття Колумбом. «Для нас, індіанців Америки, — кажуть вони, — немає мови взагалі про «зустріч двох культур», — було вторгнення, відчуження наших територій та колоніальне поневолення». В історичній пам'яті цих народів назавжди вкарбувався жах від злочинів новоявлених поневолювачів. Конкісту вони розглядають виключно як злочин проти людяності.

► Як склалася доля місцевого населення після завоювання європейцями?

3. Наслідки і значення Великих географічних відкриттів

Географічні відкриття справили величезний вплив на економічне життя всієї Європи. Якщо раніше **головні торговельні шляхи** пролягали через Середземне й Балтійське моря, то тепер вони **перемістилися в океани**. Виникла **світова торгівля**, що налаштувала зв'язки між окремими материками. На відкриті континенти, до колоній везли вироби із заліза, зброю, тканини тощо. До країн Європи з Америки та Азії довозили тютюн, каву, чай, какао, прянощі, золото, срібло, коштовності. **Почалося формування світового ринку як складової частини економіки нового суспільства.**

Місце Італії як найбільш розвиненої торговельної країни у Європі посіли спершу Португалія та Іспанія, а згодом — Нідерланди та Англія. Новими центрами ділової активності стали такі європейські міста, як Кадіс і Севілья в Іспанії, Антверпен і Амстердам у Нідерландах, Лондон в Англії.

Європейці навчилися вирощувати дивовижні культури — кукурудзу, тютюн, томати, соняхи. Споживання в їжу картоплі, кукурудзи, цукру, земляних горіхів, тропічних фруктів, м'яса індика виявилось дуже корисним. Крім того, продовольчі ресурси континенту збільшилися вдвічі. **Із поширенням картоплі європейці нарешті позбулися загрози голоду.** Кукурудза стала поживною їжею для людей та добрим кормом для худоби. Розвиток виробництва цукру у Бразилії та його експорт до Європи сприяли появі нових галузей харчової промисловості. Солодощі стали доступні не лише заможним, а й простим людям. У меню європейців з'явилися різноманітні рибні страви.

Перша колонія
(іспанська гравюра)

Безпосереднім наслідком відкриттів стало також створення **колоніальної системи**. Першими створили колоніальні імперії Португалія та Іспанія, згодом — Нідерланди, Англія, Франція. Володіння колоніями приносило країнам-колонізаторам величезні прибутки та сприяло розвитку їхньої економіки. Одночасно з цим воно спричинило початок *колоніальних війн*. Першою з них вважається спроба французів у 60-х рр. XVI ст. відібрати в іспанців північноамериканський півострів Флориду. У цій боротьбі англійці й французи стали користуватися послугами піратів, надаючи їм дозвіл нападати на іспанські кораблі та володіння за частину здобичі.

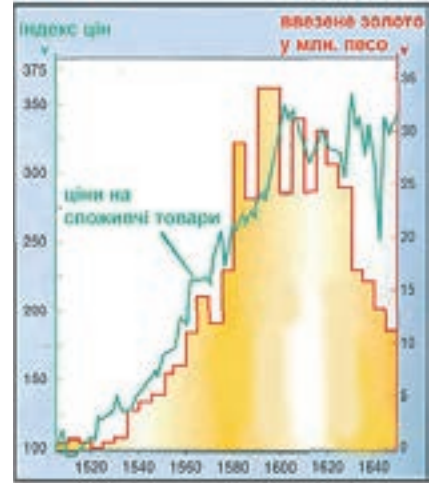
! **Колоніальні війни** — збройні зіткнення між великими державами за перерозподіл колоній.

Одним із найважливіших наслідків Великих географічних відкриттів стала «революція цін». У 40-х рр. XVI ст. ціна багатьох товарів почала стрімко зростати, дивуючи та обурюючи звиклих до усталених цін жителів Європи. Ціна хліба в XVI ст. зросла в 5–7 разів. Європейці звинувачували скупників, спекулянтів у завищенні цін, але причина дорожнечі полягала в тому, що кількість золота і срібла, завезеного до Європи з Америки та Індії, була надзвичайно великою. За приблизними підрахунками, до 1600 р. вона становила близько 186 т золота і 16 тис. т срібла. Це призвело до значного здешевлення золотих і срібних грошей та відповідного зростання цін на товари, що, у свою чергу, і зумовило значне зростання вартості життя.

! **«Револуція цін»** — знецінення грошей унаслідок падіння вартості золота і срібла.

У країнах Європи ціни зростали по-різному. Найбільше і найшвидше — в Іспанії, де наприкінці XVI ст. вони вп'ятеро перевищували ціни початку століття. В інших країнах — Німеччині, Англії, Нідерландах — ціни почали зростати лише з другої половини XVI ст. Там процес відбувався набагато повільніше: у середньому ціни зросли у 2,5 раза.

Наплив дорогоцінних металів, збільшення попиту на ремісничі вироби завдяки заснуванню колоній у Новому Світі спричинили **виникнення нових підприємств, мануфактур**, на яких завдяки поділу праці виготовлялося набагато більше продукції, ніж у ремісничих майстернях.

«Револуція цін» (графік)

! **Мануфактура** — велике підприємство, у якому використовувалися ручні знаряддя праці та існував поділ праці між робітниками. Завдяки поділу праці робітники на мануфактурі виготовляли значно більше виробів, ніж у ремісничій майстерні.

Також «революція цін» дала поштовх до аграрної революції в країнах Східної та Центральної Європи. Сеньйори, прагнучи збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, захоплювали селянські та общинні землі, створювали на них великі маєтки. Селяни втрачали землю — єдине джерело свого існування.

Замість оброку або грошової ренти за користування землею сеньйора вони мушили відробляти панщину. У деяких країнах велика кількість селян кидала своє господарство і йшла шукати роботу в міста. Але міста не могли поглинути таку велику кількість вільної робочої сили, що породжувало соціальні конфлікти, бідність.

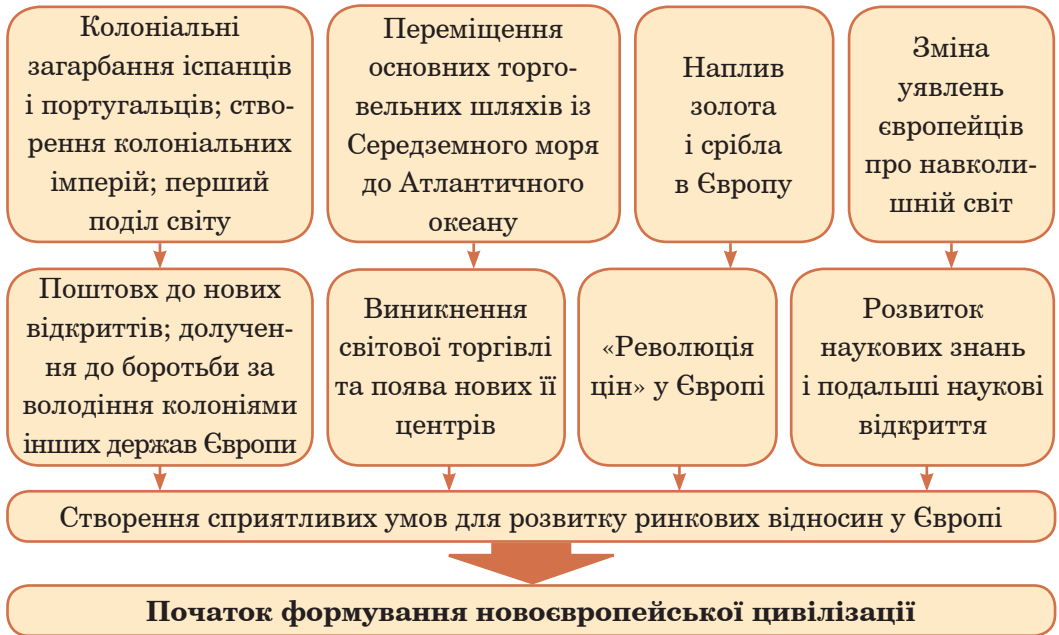
Епоха Великих географічних відкриттів охопила порівняно невеликий відтинок часу — від кінця XV до середини XVII ст., але за цей час сталися величезні зміни в уявленнях людей про світ, що їх оточував. На карті світу з'явилися нові континенти, острови, торговельні шляхи. Вже ніхто не мав сумнівів у тому, що Земля є кулею. **Великі географічні відкриття стали поштовхом до нових досліджень.** Розпочиналися пошуки легендарного Південного материка (Австралії), відомого з міфів сивої давнини. З'явився величезний матеріал для розвитку інших природничих наук — географії, біології, астрономії, фізики, хімії.

Людський розум заглиблювався дедалі більше в невідоме.

Тютюнова мануфактура (гравюра XVII ст.)

Великі географічні відкриття змінили звичну для європейців картину світу. Уперше вони відчули, наскільки величезним і різноманітним є навколишній світ. Він не закінчувався на березі Європи, що омивався океанськими хвилями, а розпросторювався дуже далеко.

Великі географічні відкриття сприяли виникненню далекоюсяжних змін у багатьох сферах життя тогочасної Європи, започаткувавши нові часи у світовій історії.

Робота з історичними джерелами

1. Із «Історії Індій» Бартоломеу де лас Каса (друга половина XVI ст.)

«Індіанці... працювали в ті часи неперервно, і на всіх важливих роботах над ними ставили жорстоких наглядачів — іспанців... Ці наглядачі поводитись із ними так суворо, жорстоко й нелюдяно, не даючи їм хвилини перепочинку ані вдень, ані вночі, що нагадували служителів пекла. Вони били індіанців палицями і дрюками, ... і ті не чули від них ласкавіших слів, аніж «собака»; і тоді, вимучені неперервним знущанням і грубою поведінкою наглядачів... і нестерпною працею без усякого відпочинку, усвідомлюючи, що в них немає ніякого майбутнього, крім неминучої смерті... вони стали тікати в ліси і гори, намагаючись сховатися там.

Таке становище було спричинено тим, що іспанці в той час намагались якомога швидше добувати золото і дуже спішно проводили всі необхідні для цього роботи (а добування золота було незмінною і головною метою). Це тягло за собою виснаження і загибель індіанців, які звикли працювати мало, бо родюча земля не вимагала майже ніякої роботи і давала їм продукти харчування..., а тепер ці люди слабкого здоров'я були поставлені на неймовірно тяжкі, виснажливі роботи

і працювали безперестану. За шість-вісім місяців, поки група індіанців видобувала золото в копальнях..., помирала чверть, а то й третина робітників.

Переконавшись, що йде до загибелі всіх індіанців..., і не переймаючись при цьому нічим іншим, окрім свого збагачення, яке хотіли зробити ще більшим, іспанці вирішили, що було б непогано... привезти сюди замість померлих мешканців цих островів якомога більше рабів з інших місць».

● **Поміркуйте:**

1. Якими методами користувалися іспанці щодо індіанців?
2. Які наслідки мала така політика іспанців?

Висновки

Внаслідок завоювань іспанців у Новому Світі сформувалася найбільша в тогочасному світі іспанська колоніальна імперія, що простягалася від Вогняної Землі в Південній Америці до верхів'їв річки Ріо-Гранде в Північній Америці.

Великі географічні відкриття спричинили важливий і неоднозначний вплив на розвиток як європейських країн, так і відкритих європейцями континентів.

Закріпимо знання

1. Дайте оцінку діям іспанців під час завоювання Мексики та Перу. Ким, на вашу думку, були конкістадори: поширювачами християнської цивілізації чи жорстокими завойовниками?
2. Знайдіть спільне й відмінне в діях іспанців в Америці та португальців в Азії.
3. Якими були наслідки Великих географічних відкриттів для індіанців?
4. Схарактеризуйте зміни в розвитку торгівлі внаслідок Великих географічних відкриттів.
5. Що таке «революція цін»? Якими були її наслідки? Хто виграв, а хто програв від неї?
6. Як вплинули Великі географічні відкриття на розвиток наукових знань?

● **Запам'ятайте дати:**

- 1495 р. — король і королева Іспанії видали указ, яким дозволяли кожному охочому споряджати експедиції до нових земель на заході для пошуків золота.
- 1519 р. — захоплення Ернандо Кортесом держави ацтеків.
- 1532 р. — завоювання Франсиско Пісарро імперії інків.

А тим часом в Україні...

- 1505 р. — закріпачення селян на українських землях у складі Польщі.
- 1529 р. — ухвалення Першого Литовського статуту.

§ 4. Матеріальний світ і суспільство

За цим параграфом ви зможете:

- дізнатися про зміни і вдосконалення у XVI–XVII ст.;
- характеризувати процес становлення капіталістичних відносин;
- розповідати про мануфактурне виробництво, види мануфактур.

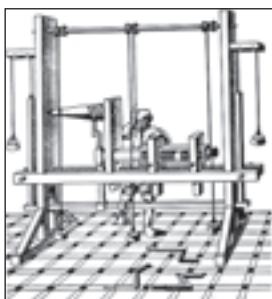
Пригадайте:

1. На прикладі передумов Великих географічних відкриттів розкрийте взаємозв'язок між новими винаходами й розвитком суспільства.
2. Якими були основні ознаки ремісничого виробництва?
3. Що таке стани? Які права та обов'язки мали три стани середньовічного суспільства?

1. Епоха винаходів і вдосконалень

Вітряний млин
(гравюра)

Гвинтонарізний
верстат Бессона

Період XVI–XVII ст. став часом, коли в Європі розгорнувся технічний прогрес — з'явилася велика кількість різноманітних винаходів і технічних удосконалень. Європейці вже не запозичували винаходів, зроблених арабами, китайцями та індійцями, як було раніше, а самі робили відкриття, значно випереджаючи інші народи.

Одним із найголовніших напрямів наукового пошуку європейців було вдосконалення джерел енергії та двигунів. Ясна річ, що головний «двигун» давніх часів — м'язова сила людини — залишався, і ніщо не могло його заступити. Саме людина обертала гончарне коло, пускала в рух різноманітні верстати. Проте людський розум, не відмовляючись від цього «двигуна», зумів поліпшити інші механізми. Було вдосконалено колесо, завдяки якому працював водяний млин. Його діаметр сягав десятків метрів. Завдяки цьому в другій половині XVII ст. на млинах стали виробляти 37 кг борошна за годину (у XII ст. виробляли 17 кг). У першій половині XVI ст. в Нідерландах навчилися використовувати у промисловості як джерело енергії вітряки. Завдяки цій енергії полегшували важку працю в гірничодобувній справі, подрібнювали руду, надавали

руху шліфувальним пристроям, бурам, пилам, помпам, пресам та ін.

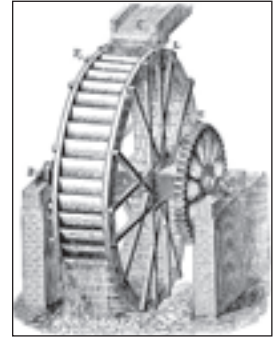
Велике значення мало вдосконалення конструкції й техніки виготовлення гвинта — важливого елемента будь-якого апарата, що передає енергію. Спочатку гвинти робили вручну, вирізаючи їх із дерева або металу. Згодом, коли було винайдено токарний верстат (1568 р.) і розроблено процес лиття гвинтів

із бронзи та латуні, з'явилася можливість удосконалити виробничі процеси в інших галузях. У Нюрнберзі близько 1550 р. вперше розпочали використовувати друкарський гвинтовий прес. Завдяки цьому значно покращилася якість друку і збільшилася кількість друкованих аркушів: на початку XVI ст. друкували 300 аркушів за день, наприкінці століття — понад 1000 аркушів.

Відчутні зміни сталися в гірничодобувній справі. Висхідок вугілля і руди, із якої отримували залізо, мідь, срібло, належав до найдавніших занять. У XVI — першій половині XVII ст. у гірничодобувному виробництві вже використовували помпи для відкачування води із шахт, транспортери для підняття руди на поверхню, створювали в шахтах системи вентиляції. На міднорудних промислах Словаччини в XVI ст. вперше для доставляння руди до місця переробки стали застосовувати вагонетки; їх тягли по дерев'яних рейках коні. Через деякий час цей винахід застосовували і в англійських кам'яновугільних копальнях. Згодом, в епоху парових двигунів, цю ідею використали для створення залізниці, замінивши дерев'яні рейки металевими. Заміна ручної праці кінською або механічною тягою дозволила значно збільшити продуктивність праці гірників.

У ранній Новий час європейці вдосконалили існуючі технології плавлення металів. Зростання попиту на вироби з металу завдяки розпочатому освоєнню Нового Світу стимулювало пошук способів збільшення їхнього виробництва, який розвивався у двох напрямках. По-перше, удосконалили процес плавлення й конструкцію плавильних печей. Наприкінці XVI ст. у країнах Європи почали використовувати доменну піч. Завдяки вдосконаленню процесу плавлення навчилися отримувати чавун і високоякісну сталь. По-друге, розширили видобуток кам'яного вугілля, яке мало вищу температуру горіння порівняно з торфом і деревним вугіллям. Намагання здійснити заміну деревного вугілля кам'яним було пов'язане також зі стрімким зменшенням у XVI ст. лісових масивів. Уперше за свою історію людина побачила, як унаслідок її діяльності стали зникати природні ресурси. Це спонукало розпочати регулювання використання лісів. Для потреб металургії відводили окремі ділянки лісів, робили нові насадження дерев, проте це не усувало проблеми.

Використовувати кам'яне вугілля було неможливо через наявність у ньому шкідливих домішок,

*Водяне колесо
(гравюра XVIII ст.)*

Доменна піч XVIII ст.

Складув (гравюра XVI ст.)

які погіршували якість металу. Вихід було знайдено у 20-х рр. XVI ст., коли англійці навчилися виробляти з кам'яного вугілля кокс, випалюючи з нього шкідливі домішки у спеціальних печах. Англія, яка мала великі запаси кам'яного вугілля, придатного для виробництва коксу, перетворилася на головного його виробника й постачальника. Поступово європейці переконалися в тому, що кокс дає більше тепла, і стали використовувати його у виробництві та для опалення будинків. Проте остаточно кокс витіснив деревне вугілля лише у XVIII ст.

Будинок заможних людей у Нідерландах

► Які джерела енергії використовували європейці на початку раннього Нового часу?

2. Ринкові відносини і селяни

У XVI ст. давній селянський світ почав змінюватися. За Середньовіччя його головними персонажами були селяни і феодалі. Селяни, за винятком землі, мали все необхідне для життя: знаряддя праці, житло, робочу худобу. Для того щоб отримати землю в її володаря — сеньйора, селяни сплачували йому ренту, виконували визначені сеньйором роботи і віддавали частину продуктів свого господарства. Спочатку для того, щоб утримати селян у своєму господарстві, сеньйори перетворювали їх на залежних людей, позбавляючи особистої свободи. Але поступово розуміння того, що вільна людина працює краще, ніж залежна, спонукало їх повертати селянам особисту свободу. Сеньйори надавали селянам

Дж. Морленд. *Селяни*

додаткові наділи, дозволяли їм господарювати самостійно за умови виконання оброку і сплати грошової ренти. Деякі селяни навіть викупували свою особисту свободу. Між селянами і сеньйорами, які володіли землею, склалися нові ділові стосунки. Сеньйор уже вважався не захисником, якому селянин мусив коритися, а лише власником землі, за оренду якої потрібно регулярно сплачувати гроші.

! **Капітал** — гроші, які підприємець вкладає в розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.

! **Капіталізм** — суспільно-економічний лад, за якого основними суспільними верствами стають наймані працівники і буржуазія, основні засоби виробництва перебувають у приватній власності буржуазії, яка використовує найману робочу силу.

Селянин перетворювався на самостійного господаря. Він постачав свою продукцію на ринок, визначав, що саме матиме чи ні найбільший попит у найближчому місті. Не кожен селянин, ясна річ, досягав успіху: одним таланило і вони багатіли, тоді як інші розорялися. Розвиток ринкових відносин на селі призвів до майнового розшарування серед селян. Заможні селяни зверталися до сеньйора з проханням надати їм в оренду додаткові ділянки. Інколи такі селяни навіть орендували всю землю сеньйора і ставали багатшими за нього. Для роботи заможні селяни наймали за невелику платню або просто за їжу своїх збіднілих односельців, які не змогли сплатити грошову ренту і втратили власні наділи. Сеньйорам набагато більше подобалося мати справу з одним-двома великими орендарями, які справно сплачували ренту, ніж із десятками володарів дрібних ділянок. Це спонукало сеньйорів інколи навмисно витіснити незаможних селян із їхніх наділів і віддавати їх в оренду новим господарям.

► Що таке капітал?

3. Капіталізм у містах

У європейських містах на початку XVI ст. найбільшими багатствами володіло купецтво. Завдяки міжнародній торгівлі, використовуючи різницю між цінами (особливо на колоніальні товари) і своє панівне становище на ринках, європейське купецтво накопичило величезні капітали. Проте вкласти ці гроші в розвиток виробництва в місті було дуже важко. Середньовічні цехові статuti перешкоджали заснуванню нових підприємств. Цехові правила визначали розміри майстерень, кількість верстатів і працівників. Замість створення однакових умов для розвитку виробництва цехові правила гальмували його розвиток.

Селянська сім'я

Р. Гайслер.
*Купці
в порту*

Розгляньте малюнок. Складіть за ним розповідь про роботу в порту.

Спочатку купецтво вкладало свої кошти в різні банківські операції. У той час у містах Європи з'явилися банківські контори та біржі, на яких укладали угоди, здійснювали різноманітні торговельні операції. Для зручності почали використовувати у взаємних розрахунках різні цінні папери, платіжні доручення, розписки тощо.

Банкіри й купці поступово перетворилися на одну з найвпливовіших сил суспільства, залишаючись представниками непривілейованого третього стану, який, на відміну від духовенства і дворян, мусив сплачувати податки. Проте їхні реальна влада й значення в суспільстві стали набагато більшими: інколи вони навіть позичали гроші королям, щоб збіднілі монархи могли вести війни, утримувати двори.

Пітер Саенредам. Банк Амстердама

В банку (гравюра)

Робота з історичними джерелами

Опис біржі в Антверпені, зроблений італійським купцем Л. Гвіччардіні

«Місцеві та іноземні купці здійснюють тут щоденно величезні операції з векселями, закладними і товарами. Ось як це відбувається зранку і ввечері. У визначені години купці йдуть на англійську біржу, на якій протягом години за допомогою різноманітних і численних маклерів здійснюють операції з товарами. Потім вони йдуть на Нову біржу, де збирається більшість купців, і знову протягом години укладають за допомогою маклерів угоди, цього разу вже на заставні векселі.

Сенс розрахунків із використанням векселів полягає в тому, що в Антверпені беруть або дають у борг якусь суму грошей, яку повинні повернути чи отримати десь в Італії (або в іншому місці); операцію, коли беруть або віддають гроші в одному місці із зобов'язанням прийняти або повернути в іншому, вигадали для зручності торгівлі, але деякі купці, переважно з багатих, не задовольняються цим і через скупість, жадібність і постійне бажання більших зисків зіпсували цю чесну операцію. Вони токладають гроші, то, навпаки, забирають їх великими сумами з біржі, роблять гро-

шовий ринок нестійким і завдяки цьому збагачуються, тоді як інші зазнають збитків... Тепер поговоримо про заставні операції. Так, приховуючи негарні справи, називають тепер позички на визначений термін під проценти... процент устанавлюється в розмірі 12% річних, Їх Величності погодилися на такий високий процент для того, щоб уникнути великих труднощів у складний для купців час, але, як доводить життя і приклади минулого, високі проценти дуже тяжкі для незаможних людей, а також шкодять самій торгівлі, бо людська несумлінність їх постійно збільшує».

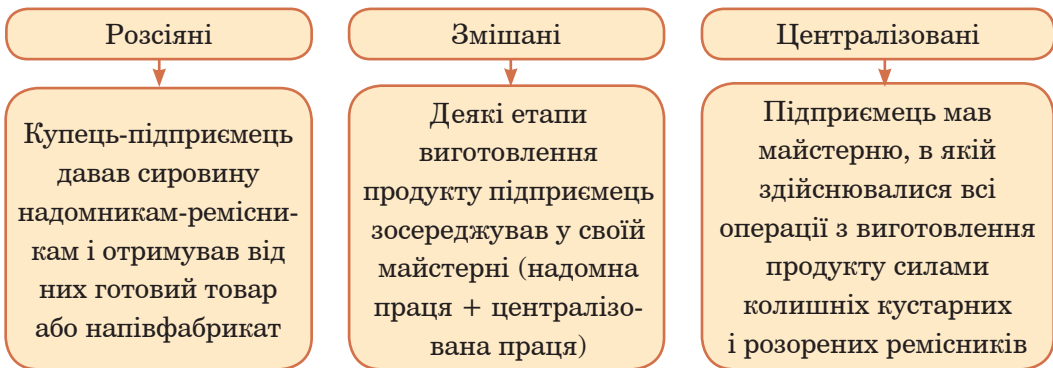
● **Поміркуйте:**

1. Що таке операції з векселями і закладними?
2. Яким чином використання векселів полегшувало укладання торговельних угод?
3. Чому, на ваш погляд, автор вважав, що високі проценти на позички заважали торгівлі?

4. Поява мануфактур

Збільшення попиту населення Європи і новоутворених колоній на різноманітні вироби стало поштовхом до появи нових великих підприємств, що називалися *мануфактурами* (від латин. *manufactura* — виготовлення руками).

Найчастіше такі підприємства виникали в ткацтві й, перш за все, сукнарстві. Як вони створювалися? Підприємець, купець або цеховий майстер, коли збільшувався попит на сукно, закупував вовну і роздавав її на переробку ремісникам різних спеціальностей. Роздаванням сировини і скуповуванням готової продукції господар ставив у залежність від себе спеціалізованих ремісників, які часто, втрачаючи право власності на знаряддя виробництва, продовжували працювати на нього в себе вдома. Таке підприємство назвали *розсіяною мануфактурою*.

За такої організації праці в ткацтві і, зокрема, сукнарстві ремісники різних спеціальностей у власних приміщеннях здійснювали миття і первинну обробку вовни, прядіння, ткацтво, фарбування тканини тощо. Наймані агенти за дорученням господаря здійснювали посередницькі функції в організації процесу виробництва.

Найбільш ефективною формою нового підприємництва стала централізована мануфактура, коли всі виробничі операції здійснювалися під одним дахом працею найманих робітників, які не були власниками знарядь праці. Ці знаряддя купував підприємець й особисто встановлював обсяг праці та винагороду для кожного робітника. На таких підприємствах переважала ручна праця, тобто не використовувалися жодні машини або знаряддя праці, яким би надавали руху не м'язи людини. Кожен працівник завдяки максимально дрібному, до найпростіших операцій, поділу праці виконував певну частину роботи. Завдяки цьому, а також за рахунок удосконалення процесу виробництва і знарядь праці на централізованих мануфактурах вироблялося більше товарів, ніж на розсіяних мануфактурах. Проте централізованих мануфактур було набагато менше, ніж розсіяних, оскільки для їх створення підприємцю необхідно було мати набагато більше грошей.

- ▶ Що таке мануфактура?
- ▶ Назвіть два види мануфактур.

Робота з історичними джерелами

Опис централізованої мануфактури (переказ уривка твору Томаса Ділоні «Приємна історія Джона Вінчкомба, званого у свої молоді роки Джеком з Нью-беррі», 1594 р.)

«У приміщенні, просторому і довгому, стояли двісті верстатів, міцних і сильних: на цих верстатах працювали двісті чоловіків, усі в один ряд. Біля кожного з них сиділо по одному чудовому хлопцю, які з великим захопленням готували човник. Поряд, у сусідньому приміщенні, сто жінок без перепочинку чесали вовну... У наступній кімнаті працювали сто дівчат [...] цілий день пряли і співали чудовими, схожими на солов'їні, голосами. Після цього вони пішли в наступну кімнату, де побачили бідно одягнених дітей; усі вони сиділи і скубали вовну, відділяючи тонку від грубої; їх було півтори сотні, дітей бідних, слабких батьків; як винагороду за свою працю кожен із них отримував щовечора по одному пенні, крім того, що вони вип'ють і з'їдять протягом дня. Для бідних людей це було великою допомогою. У наступному приміщенні він бачив іще 50 молодиків — це були стригалі, які показували тут своє мистецтво і вміння. Поруч із ними працювали 80 валяльників. Окрім того, він іще мав фарбувальню, при якій тримав 40 чоловіків, а також сукновальню, де було ще 20 робітників».

- ▶ Які характерні ознаки мануфактури представлено в цьому уривку?
- ▶ Чому на виробництві використовувалась праця дітей?
- ▶ Що в тексті, на вашу думку, є фактами, а що — поетичною вигадкою автора?

Отже, **мануфактура** — це велике підприємство, у якому використовувалися ручні знаряддя праці та існував поділ праці між робітниками. Завдяки поділу праці робітники на мануфактурі виготовляли значно більше виробів, ніж у ремісничій майстерні.

- !** **Наймані працівники** — особисто вільні робітники, які, не маючи інших засобів до існування, вимушені працювати на власника основних засобів виробництва.
- !** **Буржуазія** — назва частини суспільства, переважно жителів міст, що володіла засобами виробництва і користувалась послугами найманих робітників для організації виробництва.

Англійська мануфактура

1. Розгляньте малюнок. Складіть за ним розповідь про роботу на мануфактурі.
2. Яку форму мануфактурного виробництва зображено на малюнку?

Із появою мануфактур у суспільстві з'явилися нові соціальні верстви — **наймані робітники** та підприємці, або **буржуазія** (від франц. *bourgeois* — громадянин). Така назва поширювалася на володарів мануфактур, тому що більшість із них мешкала в містах. **Упродовж XVI–XVIII ст. і пізніше, майже до кінця наступного століття, мануфактурне виробництво було однією з основних форм промислового виробництва в Західній Європі.**

🕒 Висновки

У ранній Новий час було здійснено чимало винаходів та вдосконалень, що сприяли розвитку економіки європейських країн і водночас закладали підвалини для розгортання індустріалізації в другій половині XVII — XVIII ст.

У сільському господарстві в XVI — першій половині XVII ст. поширювалася наймана праця. Особиста залежність поступалася місцем економічної залежності найманих працівників від своїх господарів.

Набувала поширення нова форма підприємств — мануфактури. Упродовж раннього Нового часу мануфактурне виробництво було основною формою промислового виробництва в західноєвропейських країнах.

↓ Закріпимо знання

1. Які винаходи і вдосконалень були здійснені європейцями в XVI — першій половині XVII ст.? У чому полягає значення цих винаходів для розвитку європейських країн?
2. Які зміни відбувалися під впливом поширення ринкових відносин у сільському господарстві західноєвропейських країн?
3. Укажіть основні відмінності мануфактури від ремісничої майстерні.
Заповніть таблицю.

Ознаки	Ремісничка майстерня	Мануфактура
Розміри підприємства		
Характер праці (ручна або машинна)		
Поділ праці		
Склад працівників		

4. Як було організовано роботу в розсіяній та централізованій мануфактурах?
5. Схарактеризуйте зміни, що відбулися у структурі суспільства в ранній Новий час.

🌍 А тим часом в Україні...

1550-ті рр. — виникнення першої Запорозької Січі.

1578 р. — надання прав і привілеїв реєстровому козацтву. Формування нового стану суспільства.

XVI ст. — поширення фільваркового господарства, закріпачення частини селянства, господарське освоєння Дикого Поля.

§ 5. Повсякденне життя населення Західної Європи

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати динаміку зміни населення Європи;
- розповідати про повсякденне життя населення Західної Європи;
- вказувати, що впливало на зміни у повсякденному житті.

Пригадайте:

1. Як змінювалося життя європейців за Середньовіччя?
2. Як виглядали середньовічні міста?
3. Чим харчувалися європейці в середні віки?

1. Населення Європи

Упродовж XVI — першої половини XVII ст. чисельність населення Європи постійно зростала. Передусім це стосується XVI ст., протягом якого населення європейських країн збільшилося з 69 млн до 95–100 млн осіб. Середня густота населення у Європі збільшилася до 30–35 осіб на 1 кв. км, що становило приблизно третину сучасного рівня. Зростання кількості населення було особливо помітним після жахливих часів епідемії чуми («чорної смерті»), яка спустошила Європу в XIV ст. У першій половині XVII ст. темпи зростання зменшилися, і в середині століття населення європейських країн складало 110–115 млн осіб. Причини збільшення кількості населення полягали у зростанні народжуваності, поліпшенні умов життя, змінах у раціоні харчування європейців.

Проте середня тривалість життя людини становила 30–35 років, що не включало наявності людей, які досягали похилого віку. Більшість чоловіків доживала до 40–60, жінок — до 20–40 років. Як і раніше, високою залишалася смертність новонароджених: лише половина з них досягала десятирічного віку. Пов'язано це було з відсутністю медичної допомоги під час пологів, нехтуванням елементарними правилами гігієни. Лікарень у сучасному розумінні просто не існувало, були лише притулки для невиліковно хворих, калік і престарілих.

Жахливі санітарні умови, особливо в містах, сприяли поширенню хвороб та епідемій. У XVI — першій половині XVII ст. окремі райони Європи неодноразово уражала епідемія чуми. Під час спалаху чуми в 1629–1631 рр., що охопила майже все Середземномор'я, загинула більш ніж половина міського населення. Німецькі землі чума спустошувала в 1624–1630 рр.,

Чума в Лондоні у 1665 р. призвела до загибелі близько 100 тис. людей

1634–1639 рр. і наприкінці Тридцятилітньої війни. Її жертвами стало 60–75% населення. Значними були людські втрати також від епідемій віспи, холери, тифу.

П. Брейгель Старший.
Битва Масляної і Посту

Експедицію, сповіщав короля Філіппа VI: «Якщо я захоплю Алькмаар, то жодна істота не залишиться живою. Кожну горлянку буде перерізано ножем». Величезними були втрати під час громадянських війн у Франції та першої загальноєвропейської Тридцятилітньої війни. За приблизними підрахунками, лише в XVII ст. Європа втратила у війнах 3 млн осіб.

Епідемії, голод і війни були головними чинниками, які обмежували зростання населення, впливали на рух народонаселення й повсякденне життя людини у XVI — першій половині XVII ст.

2. Міста Європи змінюють свій вигляд

Більшість населення Європи на той час становили селяни — 90%, а городяни — лише 10–20% населення. Винятком були Нідерланди, де на невеликій території існувало близько 300 міст, а їхні мешканці становили 60% загальної кількості населення. **Більшість міст зберігала середньовічний вигляд.**

Панорама на Лондон у 1543 р. (гравюра)

Населення Європи гинуло не лише від епідемій, а й від голоду в неврожайні роки, пожеж, воєнних спустошень. Особливо відчутними були втрати від війн, пов'язані з початком використання вогнепальної зброї та масовим убивством мирного населення, що стало звичною практикою ведення воєнних дій. Під час повстання в Нідерландах проти іспанського панування герцог Альба, який очолював каральну ек-

спедицію, сповіщав короля Філіппа VI: «Якщо я захоплю Алькмаар, то жодна істота не залишиться живою. Кожну горлянку буде перерізано ножем». Вони були невеликими, із 3–5 тис. мешканців, відгородженими від навколишнього світу старовинними мурами, із вузькими вуличками, на яких навіть улітку не висихала багнюка й паслися свині. Проте існували й міста-ве-

летні. Найбільшим містом Європи залишався Париж із населенням 300 тис. осіб. Йому поступалися Неаполь (270 тис.), Лондон і Амстердам (по 200 тис.), Венеція та Антверпен (по 150 тис.), Рим, Мілан, Генуя, Брюгге, Прага (по 100 тис. осіб). Ці міста-велетні вимагали щоденного постачання продуктів, вугілля, предметів першої необхідності. Шляхи, неначе кровonosні судини, з'єднували їх із селами та містечками, звідки надходили необхідні для їхнього існування речі. Селяни навколишніх селищ спеціалізувалися на виробництві необхідних продуктів. На шляхах з'являлися заїжджі двори, склади для купців, які закупували селянську продукцію та постачали її містам.

Прага в XVI ст. (гравюра)

Великі міста були не лише споживачами продуктів, а й центрами тяжіння для тих, хто не боявся залишити звичну сільську домівку в пошуках кращої долі. Саме сюди йшли ті, хто відчував у собі сили та бажання здобути освіту, навчитися ремеслу, або ті, кого гнали із села безвихідь і загроза голодної смерті. Не всі, звісна річ, досягали бажаного. Багато людей назавжди залишались у халупах передмість.

На відміну від околиць, центральна частина міста була тим осередком, де мешкали заможні городяни, розміщувалися громадські споруди, собори, ратуша, банки, контори адвокатів. Через брак місця для забудови дорожчали земельні ділянки в центрі міста, що дало поштовх спорудженню багатопверхових будинків. **У XVI — першій половині XVII ст. європейські міста почали швидко рости вгору.** Одночасно змінювався зовнішній вигляд міст. Прокладали прямі широкі вулиці, що переділяли місто на окремі квартали. Італійські архітектори першими у Європі стали розробляти проекти ідеальних міст, які склалися з розташованих колами або квадратами будинків, оточених деревами й фонтанами. Міста потребували каналізації та водогонів, що мало покласти край хворобам і антисанітарії. У XVI ст. проекти почали втілюватись у життя. У містах Італії руйнували середньовічні будинки, прокладали нові широкі вулиці, споруд-

Брюгге (сучасний вигляд)

дживали багатопверхові будівлі та розплановували великі майдани. Саме тоді архітектура перетворилась із заняття ремісників у мистецтво. Через певний час за прикладом італійських міст змінили свій вигляд Париж і Лондон. **Поступово міста Європи набували сучасного вигляду.**

3. Житло європейців

Протягом XVI — першої половини XVII ст. внутрішній і зовнішній вигляд будинків селян та міщан європейських країн змінився мало. У XVI ст. більшість селян країн півдня Європи будували свої оселі з каменю, а півночі — з дерева. Дах будинку робили із соломи або очерету. У середині оселі окремих кімнат зазвичай не було — всі члени сім'ї жили у спільному приміщенні. Для опалювання помешкання і приготування їжі використовувалося вогнище. Меблів у селянській хаті було обмаль: простий стіл, лави, скриня для речей, один-два табурети і сінник замість ліжка. Їжу готували в казані, що висів над вогнищем, а їли переважно зі спільного посуду, бо мисок і кухлів на всіх не вистачало. Селянські житла упродовж тривалого часу не змінювалися, залишаючись такими, як у минулому.

А ось житла міщан у той час зазнали суттєвих змін. У містах з'являється дедалі більше кам'яних будинків. В Італії, Іспанії та Південній Франції з каменю будували житло і в середні віки. Із XVI ст. у камінь одягаються Париж і Лондон. **Зовнішній вигляд будинку став переконливим свідченням заможності його володаря.** Прості міщани вікна своїх будинків затягували пергаментом, а заможні вставляли у них скло й навіть робили вітражі. Підлогу в будинках заможні городяни вкривали кам'яною або керамічною плиткою, а найбагатші замовляли майстрам підлогу з паркету, викладеного орнаментом. Прості городяни обмежувалися дерев'яною підлогою. Дах своїх будинків міська знать почала із XVII ст. вкривати дорогою черепицею.

Звичні для нас паперові шпалери з'явилися у Європі саме в XVII ст. Спочатку вони прикрашали будинки простих міщан, які були не в змозі оббити стіни своїх осель коштовними тканинами або вкрити дерев'яними різьбленими панелями, а згодом набули популярності й серед знаті. У будинках заможних міщан з'явилися вітальні, де господар приймав гостей, спальні, їдальня, робоча кімната господаря та окремі кімнати для слуг.

Кам'яне житло в Англії

Меблі та речі були свідченням заможності господаря. Коштовний посуд вставляли на спеціальних полицях. Різноманітні речі та одяг зберігали у скринях, котрі прикрашали орнаментом і розпи-

Интер'єр житла селянина

Интер'єр житла заможної людини

сом. Італійські меблярі, які вважались у Європі законодавцями моди, першими почали ставити свої скрині вертикально. Так у XVI ст. з'явилася шафа. Переваги шафи над скринєю були великі: речі тепер можна було розкласти на окремих полицях і легко відшукати в разі потреби. Ще один винахід італійців прикрасив у XVII ст. кімнату господаря будинку: це був кабінет — робочий секретер із вишуканими шафами і шафками з численними шухлядами для зберігання паперів та обов'язковим таємним сховком для коштовностей. Був у будинку і звичайний стіл, оточений лавами. Але біля нього з'явилося крісло, здебільшого прикрашене різьбленням та інкрустаціями, для голови сім'ї. Заможні європейці в XVI ст. вже влаштовували у своїх оселях спеціальні ванні кімнати. Їхню появу в будинках спричинило те, що люди боялися відвідувати популярні донедавна міські лазні через, зокрема, поширення нової небезпечної хвороби — сифілісу, завезеного до Європи після відкриття Нового Світу. Проте рівень гігієни більшості населення був надзвичайно низьким, а уява заможних про неї — взагалі майже комічною.

*Шафа
(Німеччина, XVI ст.)*

Донька іспанського короля Філіпа II Ізабелла дала обітницю не переміняти сорочки доти, доки її чоловік, намісник Нідерландів Альбрехт, не підкорить міста Остенде. Сталося це 1601 р. Принцеса залишалася, як свідчать її наближені, вірною своїй обітниці до 1604 р., коли, нарешті, місто було захоплене...

4. Європейська кухня XVI–XVII ст.

Людина XVI — першої половини XVII ст. ще не зовсім звільнилася від психологічного страху голоду, який переслідував європейців протягом середньовіччя. Проте згодом життя стало легшим, а трапеза заможного і простолюдина — смачнішою.

Обід у заможного француза

Урочистий обід у заможного європейця справив би велике враження на нашого сучасника. Столи розташовувались у вигляді літери «П». На чолі столу сідали господар і найбільш шановані гості. На вкритих вишитими скатертинами столах розставляли золоті й срібні солонки, соусниці. Кожен гість мав свої тарілку, ложку і ніж. Звичною для нас виделкою європейці не користувалися. Її двозубий аналог використовували лише для того, щоби взяти м'ясо зі спільного тареля, а далі його їли руками. Лише в середині XVIII ст. виделка стала предметом загального вжитку.

Правила гарного тону в XVI–XVII ст. рекомендували брати м'ясо не всією рукою, а трьома пальцями. А для того, щоби не обпекти руки, потрібно було одягати до обіду рукавички. До речі, правила етикету пропонували не плювати у тарілку, користуватися хусткою для носа, а не рукавом, і не витирати жирні пальці об своє волосся.

А. Караччі.
Селянин їсть боби

Щонайперше на столі привертала увагу величезна кількість м'яса. Під час обіду подавали до 10 видів м'ясних страв. Усіх їх готували з великою кількістю східних прянощів, які стали доступними європейцям. Лише наприкінці XVII ст. захоплення прянощами пішло на спад. Як і раніше, звичним напоєм європейців залишалося виноградне вино. Проте з XVI ст. у Європі почало набувати популярності вживання «палаючих вин» — міцних горічаних напоїв. А втім, зловживання ними у країнах Європи різко засуджувалося. На десерт подавали зварені в цукрі фрукти або горіхи. У XVI — першій половині XVII ст. європейці стали споживати більше цукру завдяки його надходженню з колоній у Новому Світі. Для бідних людей цукор став ласощами, а для заможних — звичним продуктом.

Чільне місце в раціоні європейців посідала риба (принаймні протягом 150 днів релігійних постів).

Селяни та бідні міщани харчувалися набагато скромніше, ніж знать, проте і їхнє меню стало набагато різноманітнішим. Під час обіду на їхньому столі були каша, сир, яйця, хліб, олія і масло, а в свята з'являлись окости й ковбаси.

У XVI — першій половині XVII ст. харчування багатьох європейців поліпшилося. Часи Середньовіччя, коли голод був звичним супутником більшості населення Європи, стали забуватися.

5. Примхлива мода

Зміни, що розпочалися в усіх сферах життя європейців, охопили і світ одягу. Поширилося правило не просто одягатися, а слідувати моді, змінюючи щорічно фасони суконь і камзолів. А втім, вир моди захопив не всіх. Одяг бідняків і селян залишався незмінним. Ігнорування моди — сумна традиція бідноти, хоч би де і коли вона жила. Селяни мали один незмінний робочий одяг і святкове вбрання, що переходило від батьків до дітей.

Іспанська мода XVI ст.

! **Мода** — нетривале панування певних смаків в одязі та інших сферах життя великих груп людей.

Заможні європейці стали тими суспільними верствами, завдяки яким у XVI — першій половині XVII ст. запанувало царство моди. Із кожним роком шаленство моди дедалі більше охоплювало життя знаті. У Європі встановлювалося царство моди, основним правилом якого було мати можливість змінювати гардероб відповідно до конкретних обставин. Остаточно це правило встановилось у Європі наприкінці XVII ст. Відтоді мода поширювалась у світі у своєму новому значенні: не відставати від сучасності. Сприйняття суспільством моди стало свідченням його готовності до змін і перетворень. Сучасний дослідник тієї епохи Фернан Бродель визначив цю особливість так: **«Майбутнє належало... суспільствам, які навчилися відкидати давні традиції»**.

У Європі щороку мінялися фасони одягу; штани і плащі ставали то довгими, то короткими; рукави вузькими або широкими; коміри то нагадували жорна млинів, то перетворювалися на ледь помітну смужку. Зміни в моді були свідченням того, хто на той момент був популярним у Європі. Законодавцем моди ставав той, ким найбільше захоплювалися європейці.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. законодавцями мод у Європі були італійці. Пишний костюм доби італійського Відродження з широкими рукавами, золотим і срібним шиттям, парчею, бавовною та оксамитом був прикладом для значної частини європейських країн. У XVI ст. у вищих верствах суспільства набув популярності суворий, застібнутий аж до верху чорний костюм, запроваджений іспанцями. Він

Одяг селян

Нідерландські жінки

Італійська сукня XVII ст.

неначе символізував переваги «всесвітньої» імперії католицького короля. На початку XVII ст. поширився нідерландський стиль — комір із мережива та обов'язковий капелюх із високою тулією. Він уособлював економічне зростання нової європейської держави — Нідерландів. Проте і цей стиль не утримався довго. Його витіснив французький костюм із яскравим шовком і вільним кроєм.

Наслідкування моди поступово перетворилося з примхи на стимул розвитку суспільства. Завдяки їй розвивалися виробництво, торгівля, виникали нові мануфактури й галузі виробництва.

Робота з історичними джерелами

Англійське суспільство другої половини XVII ст. за книгою «Опис Англії» (1587 р.) Вільяма Гаррісона

«Англійські аристократи не знають ніякої міри у споживанні м'ясних страв. Не минає дня, щоб на їхньому столі, крім яловичини, баранини, телятини, м'яса ягнят, козлятини, свинини, кролячого м'яса, каплуна, поросяти..., не було ще м'яса оленя чи лані, а також різноманітної дичини й риби, а на додачу до них різноманітні делікатеси, що на них не біднішає «солодка» рука португальця, який мандрує морями.

... Джентльмени й купці харчуються майже однаково: під час зустрічі кожен вдовольняється 4, 5 чи 6 стравами, або, можливо, 1, 2 чи 3, переважно тоді, коли немає того, хто міг би скласти їм компанію за столом. Їхнім слугам призначається забезпечення продуктами харчування, окрім залишків від панського столу, що ніколи не подаються вдруге. Ремісники і селяни найбільше цінують те м'ясо, яке можуть легше дістати і швидше приготувати... Їхню їжу переважно складають страви із яловичини і м'яса, яким торгує м'ясник, а саме: баранини, телятини, свинини, м'яса ягнати тощо. Цього м'яса є вдосталь на найближчих ринках, як і зельцю, холодцю, шинки, фруктів, фруктових пирогів, великої кількості птиці, масла, яєць тощо.

Ці останні (я маю на увазі селян) також зловживають їжею, особливо під час свят і весіль, коли просто неможливо уявити, скільки споживають м'яса. Хліб у країні роблять із того зерна, яке дає земля. Проте дворянство зазвичай забезпечує себе вдосталь пшеничним хлібом, тоді як слуги та бідні сусіди задовольняються житнім або ячмінним, а за часів дорожнечі — хлібом із бобів, гороху чи вівса, або з усього цього разом і ще з додаванням жолудів, тому що дістати нічого кращого вони не можуть».

● Поміркуйте:

1. Яким був обід англійського аристократа, купця і селянина?
2. Як впливало зростання цін на раціон харчування людей?

Висновки

Населення країн Європи в XVI — першій половині XVII ст. зростало повільно, що обумовлювалося епідеміями, голодом і війнами.

Змінюється вигляд європейських міст: з'являються багатоповерхові будинки, широкі прямі вулиці, що поділяли місто на окремі квартали.

Харчування більшості європейців у цей час поліпшилося. Часи Середньовіччя, коли голод був звичним супутником більшості населення Європи, стали забуватися.

Наслідкування моди поступово перетворилося з примхи на стимул розвитку суспільства. Завдяки їй розвивалася торгівля, виникали нові підприємства й галузі виробництва.

Закріпимо знання

1. Як змінювалася чисельність населення Європи протягом XVI — першої половини XVII ст.?
2. Які чинники обмежували зростання населення?
3. Що змінилось у вигляді європейських міст тієї доби? У чому полягала їхня схожість із середньовічними містами?
4. Опишіть життя заможних і простих європейців у XVI — першій половині XVII ст.
5. Чим житло тогочасних європейців нагадує сучасне?
6. Уявіть, що ви мешканець європейського міста XVI ст. Складіть меню свого буденного і святкового обіду.
7. Які зміни сталися тоді у правилах поведінки за столом?
8. Яку роль відігравала мода в розвитку тогочасного суспільства?

А тим часом в Україні...

Поширення національної страви – борщу.

§ 6. Практичне заняття (на вибір учителя)

Наслідки Великих географічних відкриттів / Цивілізації доколумбової Америки

Мета (визначається за обраною темою):

- 1) визначати наслідки Великих географічних відкриттів;
- 2) з'ясувати особливості цивілізацій доколумбової Америки.

Завдання до практичного заняття: підготувати повідомлення за темою, визначеного вчителем, відповідно до змісту заняття.

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть результати, які ви отримали за своїми повідомленнями.
2. Представте класу результати роботи своєї групи.
3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Запитання і завдання для повторення

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для розвитку західноєвропейського суспільства цієї доби. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Великі географічні відкриття», «конкіста», «колоніальна імперія», «зустріч цивілізацій», «революція цін», «мануфактура», «капіталізм», «буржуазія», «найманий робітник».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
 - А) покажіть напрями подорожей європейців у період Великих географічних відкриттів і назвіть результати, яких вони досягли;
 - Б) покажіть колоніальні володіння європейських держав у Новому Світі;
 - В) порівняйте землі і моря, відомі народам Старого Світу до і після епохи Великих географічних відкриттів.
4. Хто з історичних діячів мав, на вашу думку, найбільший вплив на розвиток тогочасного європейського суспільства? Поясніть свою точку зору.
5. Поміркуйте та висловіть власну думку про передумови, причини та вплив на розвиток європейського суспільства Великих географічних відкриттів.

6. Визначте характерні риси матеріального світу і повсякденного життя людини ранньої Нової доби.
7. Порівняйте середньовічне суспільство доби розвинутого Середньовіччя та капіталістичне суспільство Ранньомодерної доби у країнах Західної Європи.

Питання для порівняння	Середньовічне суспільство	Ранньомодерне суспільство

Тестові завдання

1. Хто здійснив першу в історії навколосвітню подорож?
- А) Бартоломеу Діаш; Б) Христофор Колумб;
В) Васко да Гама; Г) Фернандо Магеллан.
2. Коли було відкрито Америку?
- А) 1490 р.; Б) 1492 р.;
В) 1498 р.; Г) 1510 р.
3. Подорож якого мореплавця відображено на фрагменті карти?
- А) Бартоломеу Діаша; Б) Христофора Колумба;
В) Фернандо Магеллана; Г) Васко да Гама.

- 4. Як називали іспанських шукачів пригод, які після відкриття Америки вирушили туди для завоювання нових земель?**
 - А) авантюристи;
 - Б) меценати;
 - В) конкістадори;
 - Г) курфюрсти.
- 5. Завоювання держави якого з індіанських народів розпочав у 1531 р. Ф. Пісарро?**
 - А) ацтеків;
 - Б) майя;
 - В) інків;
 - Г) чичба.
- 6. Яка європейська держава наприкінці XVI ст. найбільше постраждала від «революції цін»?**
 - А) Англія;
 - Б) Франція;
 - В) Іспанія;
 - Г) Нідерланди.
- 7. Яка європейська держава у XVI ст. стала головним європейським виробником і постачальником коксу?**
 - А) Англія;
 - Б) Франція;
 - В) Іспанія;
 - Г) Нідерланди.
- 8. Що навчилися використовувати у промисловості Нідерландів першої половини XVI ст. як джерело енергії?**
 - А) сонце;
 - Б) воду;
 - В) вітер;
 - Г) пару.
- 9. Що з наведеного є ознакою праці на мануфактурі?**
 - А) постійне використання машин і механізмів;
 - Б) поділ праці між робітниками;
 - В) використання праці учнів і підмайстрів;
 - Г) участь господаря підприємства у виробництві.
- 10. Яке місто Європи в XVI — першій половині XVII ст. було найбільшим за кількістю населення?**
 - А) Лондон;
 - Б) Амстердам;
 - В) Париж;
 - Г) Рим.
- 11. Яка з тогочасних європейських країн мала близько 300 міст на своїй території?**
 - А) Німеччина;
 - Б) Іспанія;
 - В) Італія;
 - Г) Нідерланди.
- 12. Поняття «доколумбові цивілізації» доцільно використовувати для позначення цивілізацій...**
 - А) Південно-Східної Азії;
 - Б) Центральної і Південної Африки;
 - В) Америки;
 - Г) Близького Сходу.

Розділ II

ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§ 7. Гуманізм. Високе Відродження

За цим параграфом ви зможете:

- визначати особливості культури Відродження;
- з'ясувати, що таке гуманізм;
- познайомитися з видатними митцями Відродження.

Пригадайте:

1. Яке місце займала Церква в культурному житті середньовічної Європи?
2. Як виникли і розвивалися ідеї раннього гуманізму?
3. Пригадайте видатних представників раннього Відродження.

1. Особливості культури Відродження

Як вам вже відомо, близько середини XIV ст. в середньовічній Італії виникла культура епохи *Відродження*, або Ренесансу, як її називали французи. Саме італійські майстри відродили мистецтво античних Греції та Риму, звідки й походить сама назва епохи. Нове мистецтво виникло на основі *гуманізму*. Видатним майстрам Ренесансу була притаманна різнобічність їхніх зацікавлень: вони поєднували заняття живописом, архітектурою, скульптурою, літературою, філософією з вивченням точних наук. Творчість майстрів епохи Відродження заклала підґрунтя європейської культури раннього Нового часу.

! **Відродження** — рух у літературі, науці та мистецтві другої половини XIV–XVI ст., започаткований в Італії й заснований значною мірою на відновленні античних традицій.

! **Гуманізм** (від. латин. *humanus* — людський, людський) — визнання цінності людини як особистості, її права на вільне мислення і розвиток своїх здібностей.

Фрески галереї Фарнезе
Анібале Карраччі

Найвищого розквіту культура Відродження досягла за часів Високого Відродження (кінець XV — перші десятиліття XVI ст.) — «золотого віку» італійської літератури, образотворчого мистецтва, філософії та науки. Це були часи титанів Відродження, що закладали підвалини нового розуміння світу та місця людини в ньому. Під впливом Італії мистецтво Відродження поширилося в країнах Північної Європи. Там на становлення нової культури вирішальний вплив мала не антична спадщина, а християнство.

Доба Відродження започаткувала суттєві зрушення у світогляді людей, їхніх релігійних і політичних переконаннях. Розпочалося формування нового типу людини, яка була більше духовно розкріпаченою і впевненою в собі, ніж раніше. Нові ідеї торували собі шлях у боротьбі з офіційним релігійним ученням, готуючи переворот у світогляді людей, що відбувся в роки Реформації.

- ▶ Що таке Відродження?
- ▶ Назвіть хронологічні межі доби Високого Відродження.

2. Еразм Роттердамський

Видатним представником Північного Відродження був вчений-гуманіст **Еразм Роттердамський** (1466 або 1469–1536). Після завершення навчання в 1499 р. теологічного факультету Паризького університету він зайняв провідне становище в європейському науковому світі як видатний філолог, письменник і мислитель. Його діяльність пов'язана з багатьма європейськими країнами — Англією, Нідерландами, німецькими, італійськими й швейцарськими містами. У творах Еразма Роттердамського викладено основи його гуманістичного вчення. Зокрема, він розглядав християнство як вищий етап морального розвитку людства, підготовлений попереднім періодом розвитку античної культури й науки. Саме античність, на його думку, визначила важливе значення людяності й людської гідності у загальному процесі морального самовдосконалення.

Еразм
Роттердамський

У своїх сатирах «Похвала глупоті», «Просто розмови» Еразм Роттердамський викривав паскудність, формалізм, догматизм і відсутність будь-якого глузду: «глупоту» в усіх сферах життя — політичній, церковній, культурній. Найбільш різкій критиці він піддавав церковних богословів. Учення мислителя сприяло поширенню в Європі реформаційних ідей, хоча сам Еразм Роттердамський був рішучим противником Реформації.

Робота з історичними джерелами

Уривок з «Похвали глупоті» Еразма Роттердамського

«А верховні першосвященники, що займають місце самого Христа? Якби вони, своєю чергою, також спробували наслідувати його життя, тобто його бідність, його працю, його вчення, його страждання, його презирство до життя, а також до цього ще й замислилися про значення свого титулу «папи», тобто батька і святійшого, то, скажіть, що було б сумнішим за становище папи? І хто б став ціною свого добробуту боротися за це місце? Хто, купивши його, став би відстоювати його мечем, отрутою і будь-яким насильством? Скільки переваг втратив

би папський престол, якби сюди дісталася мудрість? Що б сталося з усіма цими багатствами, з усіма цими перемогами, з усіма цими надіями, дозволами та порушенням церковних заборон, поборами, індульгенціями, кіньми, мулами, охоронцями, що б відбулося, кажу я, з усіма цими принадами?.. А що б сталося тоді з усією масою цих папських секретарів, писців, нотаріусів, адвокатів, діловодів... конюхів, міняйл? Адже усій цій багатоголосій, тисячоголові юрбі, котра розоряє, тобто «прикрашає» римський престол, довелося б помирати з голоду... Нікому так вільно і спокійно не живеться на світі, як саме папам».

● **Поміркуйте:**

Як зображає Еразм Роттердамський спосіб життя римських пап?

3. Франсуа Рабле

Франсуа Рабле

Гуманістичні ідеали культури Нового часу отримали гідне втілення в європейській літературі. Традиційна народна культура та ідеали Високого Відродження поєдналися у творчості видатного французького письменника-гуманіста Франсуа Рабле.

Франсуа Рабле (1494–1553). Цей французький письменник XVI ст. своєю творчістю відповів на питання: скільки треба написати книг, щоби зажити світової слави? Рабле написав тільки одну — «Гаргантюа і Пантагрюель». Цей сатиричний роман сучасники називали найвизначнішим твором французької художньої літератури XVI ст.

«Гаргантюа і Пантагрюель» — книга-казка, у якій діють герої-велетні, добре знайомі у Франції дітям і дорослим. Проте в давні казки та легенди Рабле вклав новий зміст. Він безжально висміяв звичаї та життя феодалів, виступив проти католицької церкви і влади Папи Римського. На протипагу феодально-католицькому суспільству, він вигадав країну-мрію, якої ніколи не існувало, — Телем. «Роби те, що хочеш» — головний закон цієї країни. Кожен мав виконувати ту працю, яка йому подобалася, і працювати для спільного добробуту. Поряд із цією країною існувала інша — Папоманія. Там жили ревні католики, що вели боротьбу проти Папофігії, мешканці якої показали фігу портретові Папи Римського. У таких сміливих і гострих жартах Рабле насміхався над порядками, що існували в тогочасній Європі.

Гаргантюа і Пантагрюель
(ілюстрація Гюстава Доре)

Після появи книги проти Рабле виступила католицька церква. Казку

було заборонено, але ніщо не могло стримати її шаленої популярності у Європі. Кажуть, що людство, сміючись, прощається зі своїм минулим. Читаючи книгу Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель», Європа прощалася зі своїм минулим і вступала в нові часи.

4. Томас Мор і Нікколо Макіавеллі

У творах двох великих теоретиків-гуманістів Відродження англійця Томаса Мора і флорентійця Нікколо Макіавеллі європейці побачили дві протилежні концепції держави і дві різні системи моральних цінностей.

Томас Мор (1478–1535) був канцлером короля Англії Генріха VIII в той час, коли в країні відбувалися великі зміни, бачив страждання народу під час обгороджування. У романі-трактаті «Утопія» він гостро критикував Англію часів Генріха VIII, де «вівці з'їдали людей», селян було перетворено на жебраків, а дворяни й Церква дармували.

У цьому романі Т. Мор виклав своє бачення ідеального суспільства. Від імені мандрівника, який побував на острові Утопія (в перекладі з давньогрецької — неіснуюче місце), він розповідав про це суспільство. Усі мешканці острова працювали, займаючись і ремеслом, і сільським господарством. У них не було багатих і бідних, не було експлуатації. Працювали всі утопійці по 6 годин на день. Завдяки своїй праці вони мали достатньо продуктів, що розподілялися за потребами мешканців безоплатно, із громадських складів. У будинках не було замків, оскільки не існувало приватної власності, і тому кожні десять років утопійці обмінювалися будинками та речами. Грошей вони не визнавали, із золота кували ланцюги для злочинців або робили нічні горщики. Злочинцями ставали ті, хто порушував закони Утопії. Суспільством керували громадяни, яких обирали щонайбільше на рік, за винятком князя, обраного до кінця життя. Усі найважливіші справи утопійці вирішували на народних зборах. На острові існувало й рабство. Рабами ставали злочинці, вони виконували найбруднішу та найважчу працю.

Таким було ідеальне суспільство в уяві Томаса Мора, хоча він сам не вірив у те, що таке суспільство може бути створене у Європі. Це, скоріше, був не проект створення нового суспільства, а протест проти існуючого.

Томас Мор

Сторінка з книги «Утопія»

Робота з історичними джерелами

Витяги з «Утопії» Томаса Мора

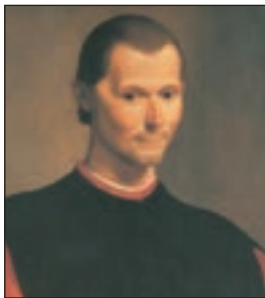
«Неодноразово та уважно спостерігаючи за квітучими сучасними державами, я можу переконано твердити, що вони є не що інше, як котрась змова багатіїв, які, прикриваючись ім'ям держави, піклуються про власну користь.

...Провалитися мені на місці, якщо я знайду в них хоч якісь сліди справедливості й неупередженості... Яка ж це буде справедливість, якщо всі ці люди геть нічого не роблять або ж їхня діяльність не є необхідною для держави, а життя їхнє минає серед блиску й розкоші... З іншого боку, людей пригнічує безплідна та безприбуткова праця і вбиває думка про злиденну старість.

...Я цілком переконаний, що розподілити все порівну і справедливо, а також щасливо керувати всіма людськими справами можливо, лише взагалі знищивши власність. Якщо вона залишиться, то в найбільшій, найкращій частини людей назавжди залишиться тягар турбот і жебрацтва».

● *Поміркуйте:*

1. У чому Томас Мор вбачав несправедливість існуючих порядків у суспільстві?
2. Що, на думку автора, необхідно зробити, щоб змінити ситуацію?

Нікколо Макіавеллі

Одним із найвідоміших теоретиків політичної думки XVI ст. став гуманіст **Нікколо Макіавеллі** (1469–1527). Суперечки навколо його поглядів не припиняються досі. Одні вважають мислителя безпринципним негідником, інші — твердим реалістом, який насмілився зобразити світ таким, яким він був насправді.

Італія упродовж усього життя Макіавеллі була роздерта на десятки дрібних князівств, приваблюючи цим володарів сусідніх держав. Постійні внутрішні чвари, напади чужинців підштовхували італійців до роздумів над тим, яким має бути правитель, здатний об'єднати Італію й міцною рукою навести лад у країні.

Над цим питанням замислювався і Макіавеллі. Із цього приводу він написав декілька книг, серед яких найвідомішою є трактат *«Державець»* (1516 р.), присвячений правителю Флоренції Лоренцо Медичі. У цьому творі Макіавеллі поставив питання про те, як саме правитель має здійснювати владу в державі та як співвідносяться мораль і влада. Він вважав, що влада належить тому, хто зуміє її взяти. Державець, який є поєднанням таланту і хитрощів, має постійно зважати на дійсність і забути про будь-які докори сумління. Бо сумління може лише заважати правителю в його діяльності. Головна думка твору полягає в тому, що, коли правитель хоче досягти успіху, він має відкинути моральні принципи та покладатися на силу і хитрість.

Макіавеллі одним із перших висунув ідею, що держава створюється не Богом, а людьми. У своєму творі мислитель радив правителю піклуватися про підтримку народу, оскільки в іншому разі з настанням небезпеки в нього не буде прихильників. Він розумів і те, що для забезпечення своєї влади правитель мусить вдаватися до непопулярних заходів. Тому Макіавеллі радив переможцеві, який захопив державу, одразу вжити таких заходів, щоб не повертатися до цього згодом.

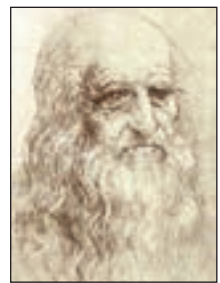
На природу людської натури Макіавеллі дивився дуже тверезо. Він твердив, що люди хтиві, боязливі, схильні до зради. Для того щоб успішно керувати, правитель має використовувати ці людські риси у своїх інтересах: залучати до себе людей обіцянками й подарунками, зіштовхувати противників, щоб не дати їм об'єднатися. Якщо вбивство чи підкуп може наблизити правителя до здійснення мети — він також не повинен зупинятися перед цим.

Католицька церква рішуче засудила його твір як несумісний із християнською етикою. Більшість правителів європейських країн також були обурені принципами, проголошеними Макіавеллі. Проте насправді й католицька церква, і європейські монархи вже давно діяли згідно з принципами «Державця». Флорентійський мислитель лише узагальнив те, що було політичною дійсністю його часів.

- ▶ Яким бачив Т. Мор ідеальне суспільство?
- ▶ Схарактеризуйте основні принципи політики правителя, сформульовані Н. Макіавеллі.

5. Леонардо да Вінчі (1452–1519)

Він народився у Флоренції. У 14-річному віці почав навчатися живопису. Проте на цьому не зупинився — упродовж усього життя наполегливо вивчав різні науки. Мабуть, немає галузі людських знань, якою не цікавився б **Леонардо да Вінчі**. Він займався математикою, анатомією, різними галузями техніки, будував літальні апарати й підводні човни, у його записах можна знайти описи гелікоптера, парашута, автомобіля, телефону тощо.

Леонардо да Вінчі
(автопортрет)

Робота з історичними джерелами

Із записів Леонардо да Вінчі

«Мої предмети народилися з простого й чистого досвіду, який є справжнім учителем».

«Державець»
(нідерландське видання 1686 р.)

«Усе наше пізнання починається з відчуттів. Якщо прилад, зроблений гвинтом, виготовлено добре... і швидко зрушується з мфсця, — цей гвинт наче вкручується в повітря, піднімаючись угору».

«[Якщо] в людини є шатро з прокромаленого полотна завширшки 12 ліктів і заввишки 12 ліктів, вона може кидатися без небезпеки для себе з будь-якої висоти».

«Зроби скло для очей, щоб бачити Місяць великим».

«Я не пишу про свій засіб залишатися під водою стільки часу, скільки можна залишатися без їжі. Цього не оприлюднюю і не оголошую я через лиху породу людей, які цей засіб використали б для вбивств на дні морів, проламуючи дно кораблів і топлячи їх разом із людьми».

«Люди розмовлятимуть одне з одним із найвіддаленіших країн і одне одному відповідатимуть».

Леонардо да Вінчі.
Гелікоптер

Леонардо-живописець працював дуже повільно, постійно шукаючи чогось нового, експериментуючи. Живопис був для нього засобом пізнання світу. Він вдивлявся в обличчя людей, прагнучи зрозуміти їхній внутрішній світ і перенести на свої картини. Загалом він написав близько півтора десятка картин, але кожна з них стала неперевершеним твором високого мистецтва.

В одному зі своїх ранніх творів «Мадонна з квіткою» Леонардо відмовився від звичного зображення сумної й задумливої Мадонни, зобразивши її життєрадісною, сповненою жіночої краси. У цій картині він уперше використав світлотінь для «оживлення» об'єкта.

У період розквіту свого таланту Леонардо створив фреску на біблійну тему «Тайна вечеря» (1495–1497). В її основі лежить євангельський сюжет про те, як під час вечері перед стратою Христос повідомив учням, що один із них зрадить його. Вирази обличчя учнів Христа сповнені обурення, здивування, а спотворене жахом обличчя Юди передано з вражаючою глибиною реалізму.

Леонардо да Вінчі.
Мадонна з квіткою

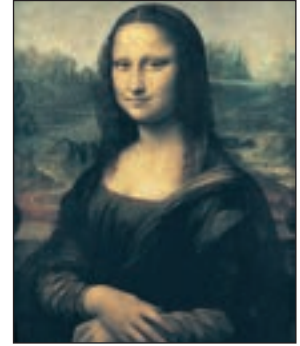

Леонардо да Вінчі. Тайна вечеря

Одним із найвідоміших творів Леонардо став портрет «Мона Ліза» дружини купця дель Джокондо. Цей твір вважають першим у західноєвропейському живописі психологічним портретом. Живописець зумів зосередити увагу глядача не на зовнішній привабливості Мони Лізи, а на її внутрішньому світі.

Леонардо мав гордий та незалежний характер. Упродовж усього життя він поневірявся, не бажаючи служити нікому, і помер на чужині, у Франції, 2 травня 1519 р.

- Назвіть найвидатніші твори Леонардо да Вінчі.

Леонардо да Вінчі.
Мона Ліза (Джоконда)

6. Мікеланджело Буонарроті (1475–1564)

Якщо Леонардо да Вінчі мав вдачу мислителя, то **Мікеланджело Буонарроті** — вічного бунтівника. Він постійно боровся проти заздрощів, нерозуміння, навіть проти самого себе, і довів, що людина може зробити неможливе протягом свого короткого життя.

У Мікеланджело головним персонажем його творів є людина. Жоден пейзаж не цікавив майстра — тільки зображення прекрасного людського тіла. У своєму величому мармуровому «Давиді» він, усупереч біблійному сюжету, зобразив не хлопчика, а юнака у розквіті сил, сповненого титанічної сили. Ця статуя стала водночас і символом повернення античної краси до мистецтва, й ідеалом нової людини, утіленням непохитної волі та могутності.

Працюючи над розписом плафону Сікстинської капели, Мікеланджело самостійно з 1508 по 1512 р. розписав 600 м² стелі на висоті 18 м біблійними сюжетами. Проте його композиції далекі від традиційного релігійного змісту, вони звучать гімном людській величчю та красі. Таку ж силу й натхнення вклав він у виконання мармурової статуї *Мойсея* для надгробка Папи Юлія II. У трактуванні Мікеланджело *Мойсей* — це могутній вождь, якого в ті часи так не вистачало роздробленій Італії.

- У яких видах мистецтва уславився Мікеланджело?
- Назвіть його найвидатніші твори.

Мікеланджело Буонарроті.
Давид

Мікеланджело Буонарроті.
Фрагмент розпису плафону
Сікстинської капели

7. Рафаель Санті (1483–1520) і Тиціан Вегелліо (1477–1576)

Рафаель Санті
(автопортрет)

Його називали світлим генієм італійського Відродження, який спромігся поєднати дух античності з духом християнства. За своє коротке життя **Рафаель Санті** зумів зробити дуже багато. Декілька років він керував будівництвом собору Св. Петра в Римі, укрив фресками стіни багатьох залів папського палацу у Ватикані, створив чудові портрети своїх сучасників. У його творах відтворено найтонші відтінки людських почуттів, духовну та фізичну красу персонажів. Новий ідеал людини він утверджував насамперед у портретах і численних зображеннях мадонн.

Рафаель Санті. Афінівська школа

Рафаель Санті.
Сікстинська Мадонна

Вершиною творчості Рафаеля вважають створену у 1513 р. «Сікстинську Мадонну». Перед нами не просто Мадонна, а жінка, матір, яка страждає, як і кожна людина. У створенні узагальненого образу ідеальної людини — головний сенс творчості Рафаеля.

Тиціан. Папа Павло III
з онуками

Тиціан Вегелліо був найвідомішим італійським художником венеціанської школи. Багато уваги він приділяв біблійним сюжетам («Христос і Магдалена», «Покладання в труну»). Образи Тиціана сповнені внутрішнього спокою, краси, випромінюють внутрішнє світло.

Неперевершених висот досяг майстер у мистецтві портрету. Йому вдавалося відтворювати різні, іноді суперечливі, риси характеру героїв: велич, скупість, підозрілість, лицемірство, хитрість тощо. Найвідоміші серед портретів Тиціана — «Іпполіто Медичі», «Карл V». Особливо цікавою є робота «Папа Павло III

з онуками», в якому автор зумів показати зіткнення трьох різних характерів, жоден з яких не бажає примиритися з іншими. Творчість Тиціана мала великий вплив на майстрів нової мистецької епохи бароко — Рубенса, Веласкеса й Рембрандта.

► Чим вирізнялася творчість Рафаеля Санті й Тиціана?

8. Шедеври західноєвропейської архітектури

Культура італійського Відродження сприяла й великим змінам в архітектурі. Саме в той час місце будівника-ремісничого посів високоосвічений архітектор, який утілював свої задуми, спираючись на досвід античних майстрів і наукові знання.

Розвиток архітектури Італії доби Високого Відродження пов'язаний із **Донатом Браманте** (1444–1514), який визначив її напрями на XVI ст. Коли Папа Римський Юлій II заходився перебудовувати Рим, то головним архітектором призначив саме Браманте, за проектом якого у 1506 р. почалося спорудження **Собору святого Петра** в Римі — головного храму католицького світу. Проте завершити зведення собору Браманте не встиг. За дорученням папи Павла III Мікеланджело доопрацював проект, за яким будівництво було завершено у 1590 р. Собор святого Петра є зараз найбільшою церковною спорудою не тільки в Італії, а й в усьому світі. Його висота — 132 м, площа — 15 тис. кв. м (площа Собору святої Софії в Константинополі — лише 800 кв. м).

Собор святого Петра

Видатною архітектурною пам'яткою Іспанії XVI ст. став **Ескоріал** — палац-монастир, збудований геніальним іспанським архітектором **Хуаном де Еррерою** (1530–1597) для короля Філіппа II. Палац іспанського короля суттєво відрізнявся від архі-

Палац іспанських королів Ескоріал

тектурних пам'яток тієї епохи. Його зовнішній вигляд — суворий та похмурий, без зайвих прикрас — уособлював стриманий і неприступний характер Філіппа II, який намагався підкорити собі весь світ. Проте велична й сувора краса побудованого із сірого граніту палацу приваблює й зараз багатьох іспанців, які з гордістю називають Ескоріал восьмим дивом світу. У той же час вражає розкішними розписами, прикрасами храм палацу та усипальня іспанських королів. Тобто палац є поєднанням величі Бога й аскетизму правителя.

Ансамбль собору святого Петра

Містом бароко став у XVII ст. Рим. Саме там були побудовані всесвітньо відомі архітектурні ансамблі, численні церкви й палаци у стилі бароко. Видатним архітектором і скульптором нової епохи став **Джованні-Лоренцо Берніні** (1598–1680). Він завершив ансамбль собору святого Петра, створивши величезну площу перед собором із колонадою, фонтаном та обеліском у центрі. Берніні був також автором багатьох скульптурних композицій для внутрішнього оздоблення собору.

Для європейської архітектури XVI–XVII ст. стали часом великих змін: старі споруди поступалися місцем новій архітектурі, яка, натхненна ідеалами гуманізму, перетворилася з ремесла на мистецтво.

9. Північне Відродження

Північним Відродженням називають культуру Ренесансу в країнах, розташованих на північ від Італії: у Німеччині, Нідерландах, Франції та Англії. Там культура Відродження мала не таке поширення, як в Італії. Але й тут були творці світових шедеврів. Північне Відродження, на відміну від італійського,

Ієронім Босх. Сад земних насолод

натхнення черпало не лише в античності, а також у готиці та працях середньовічних богословів. Найвизначнішим мислителем Північного Відродження вважається Еразм Роттердамський, якого тут вважали «королем гуманістів».

У мистецтві Північного Відродження провідна роль належала живопису. Уже в другій половині XV ст. досягає розквіту мистецтво Нідерландів, а кінець XV — перша половина XVI ст. — це «золота доба» німецького малярства. Серед найкращих майстрів того часу — **Лукас Кранах Старший** (1472–1553), автор відомого портрета М. Лютера, а також **Ганс Гольбейн Молодший** (1497(1498)–1543), який був придворним майстром англійських королів і досяг майстерності у створенні портретів. Дух нової і тривожної доби відчув та частково передбачив нідерландський художник **Ієронім Босх** (бл. 1460–1516). У картині «Сім смертних

гріхів» майстер зобразив сім, здатних знищити душу людини, гріхів і навів до кожного з них приклади з повсякденного життя. Майстер цим звертав увагу, як прямують до своєї загибелі звичайні люди в щоденній метушні.

Видатними творами Північного Відродження є картини **Пітера Брейгеля Старшого** (1525(1530)–1569).

На них красиве існує поряд із потворним, радість — із трагедією. Його роботи відбивають реалії того часу, а назви говорять самі за себе: «Триумф смерті», «Танець під шибеницею», «Сліні», «Каліку». Своїми творами він, як й інші північні майстри, намагався показати зворотний бік тогочасного життя — невпевненість у майбутньому, страх перед зміною звичного способу життя.

Центральне місце в німецькому мистецтві тієї доби посідає **Альбрехт Дюрер** (1471–1528). У його творчості відображено драматичні події історії тогочасної Німеччини. Він вирізнявся характерною для майстрів Відродження різноманітністю вподобань: цікавився анатомією, математикою, інженерною справою, живописом і виготовленням гравюр.

Дюрер у 13-річному віці написав перший автопортрет, а з 15 років захопився живописом. Створив багато портретів відомих сучасників, що жили і діяли в ті буремні роки в Німеччині. Особливої майстерності Дюрер досяг у мистецтві гравюри, створивши понад 200 творів. Використовуючи відомі біблійні сюжети, він вкладав у них новий зміст. Відомою є серія його гравюр «Апокаліпсис», де під виглядом Давнього Вавилона, що накликав на себе Божу кару, художник зобразив папський Рим. Дюрер прихильно ставився до Реформації, що розгорнулася в Німеччині, підтримував вимоги повстанців у Селянській війні. Одним із найкращих творів А. Дюрера вважають гравюру «Святий Ієронім». Майстер зумів із

П. Брейгель Старший. *Сліні*

Альбрехт Дюрер. *Чотири вершники Апокаліпсису*

Альбрехт Дюрер. *Святий Ієронім*

надзвичайною майстерністю зобразити святого, заглибленого в читання книги, з обличчям, осяяним спокійною мудрістю.

- ▶ Чим вирізнялась творчість майстрів Північного Відродження?

Висновки

Видатні майстри італійського Високого Відродження своєю творчістю сприяли поширенню в європейському суспільстві нових ідеалів, нових поглядів на людину та її місце в навколишньому світі.

Для Північного Відродження було притаманне звернення до проблем, що хвилювали тогочасну людину, умов її повсякденного життя, непевності в сьогоденні.

Закріпимо знання

1. Схарактеризуйте особливості культури Відродження.
2. Чим уславився Еразм Роттердамський?
3. У чому полягали нові погляди на державу і суспільство, сформульовані Н. Макіавеллі?
4. Хто, на ваш погляд, знав краще людську натуру — Т. Мор чи Н. Макіавеллі? Яке значення творчості обох мислителів?
5. Визначте спільні та відмінні риси, притаманні творчості титанів італійського Високого Відродження.
6. Схарактеризуйте творчість митців Північного Відродження.
7. Складіть таблицю «Титани італійського Високого Відродження».

Митець	Твори

8. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь про одного з митців епохи Відродження або про його твір.
9. Які зміни сталися в архітектурі в епоху Відродження?

А тим часом в Україні...

бл. 1450–1494 рр. — життя та діяльність Юрія Дрогобича (Юрія Котермака, Георгія з Русі).

§ 8. Зародження культури бароко. Народження нової європейської науки

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати мистецтво бароко, визначити її основні риси;
- розповідати про видатних представників культури бароко.

Пригадайте:

1. Як мистецтво своїми засобами відображає дійсність?
2. З чим пов'язаний перехід від одного до другого стилю в культурі?
3. Які риси були притаманні розвитку науки у Середньовіччі?

1. Особливості мистецтва бароко

Наприкінці XVI ст. в Італії народився стиль *бароко*, який у XVII ст. поширився в інших країнах Європи й Америки та проіснував до кінця XVIII ст. Мистецтво епохи бароко, зберігаючи визначальні гуманістичні засади доби Відродження, змінилося за змістом.

Воно було започатковане у папському Римі й пов'язане

Рембрандт ван Рейн.
Дама з віялом

з поширенням ідей Контрреформації. Його видовищність і яскраві художні засоби, на противагу скромності протестантських церков, мали підкреслювати грандіозність і пишність католицької церкви. Мистецтво епохи бароко стало приділяти

головну увагу пристрастям і відчуттям людини, поєднувати реальне та уявне. Почуттєвий характер цього мистецтва, у якому митець ігнорує розміри й норму, зображає контрасти, створюючи ілюзію реальності, справляє велике враження на глядача. Важливе значення має те, що протягом XVII ст., «століття бароко», відбулася справжня наукова революція,

яка поклала край середньовічному баченню світу.

! **Бароко** (від італ. *barocco* — примхливий, химерний) — доба в образотворчому мистецтві, архітектурі, музиці та літературі країн Європи, колоніальної Центральної і Південної Америки кінця XVI — середини XVIII ст.

Найвідомішими майстрами живопису епохи бароко вважаються голландець Рембрандт ван Рейн, фламандець Пітер Пауль Рубенс, іспанець Дієго Веласкес.

Завдяки творчості письменника Мігеля Сервантеса доба бароко стала «золотим століттям» іспанської літератури.

Лоренцо Берніні.
Екстаз Святої Терези (бароко)

2. Рембрандт ван Рейн (1606–1669)

Серед численних нідерландських художників XVII ст. **Рембрандт ван Рейн** гідно посідає найчільніше місце. Відомим його зробила картина «Урок анатомії доктора Тульпа», на якій зобразив доктора Тульпа з учнями. Рембрандт уперше, створюючи груповий портрет, вирішив відмовитися від традиційної композиції, де всі персони стоять біля однієї, позуючи художникові. Картина мала величезний успіх. Рембрандт завдяки вдалому шлюбу з дочкою бургомістра тепер мав багато замовлень на написання портретів, а також творів на біблійні та міфологічні теми.

Рембрандт ван Рейн.
Повернення блудного сина

Він створював багато картин, але щоразу наполегливіше намагався відійти від усталених норм, дивуючи сучасників незвичністю творчої манери. У 1642 р. Рембрандт виконав на замовлення груповий портрет офіцерів амстердамської стрілецької роти. Кожен із них заплатив майстрові сто гульденів, розраховуючи посісти на картині почесне місце, годинами позував стоячи... Однак коли портрет під назвою «Нічна варта» було завершено, обурення офіцерів не мало меж:

замість пихатих, набундючених воїнів, що вже давно забули, як нести військову службу, художник намалював стрільців, які за сигналом тривоги виступили на захист свого міста. Митець відтворив сцену зі справжнього життя, але замовники цього не зрозуміли.

Рембрандт ван Рейн.
Урок анатомії доктора Тульпа

У 1642 р. померла дружина майстра. Будинок і майстерню Рембрандта, який не вирізнявся ощадливістю, продали за борги. Митець оселився в готелі. Його нещастя тривали: померла друга дружина, а згодом — єдиний син. Епілогом життя і творчості геніального митця стала картина «Повернення блудного сина» — біблійний сюжет про гультяя, який, утративши геть усе в житті, повернувся в рідний дім, до батька.

Смерті Рембрандта ніхто не помітив. Лише через кілька століть його ім'я стало всесвітньо відомим, а картини прикрасили найкращі музеї та приватні колекції.

Рембрандт ван Рейн. *Нічна варта*

3. Пітер Пауль Рубенс (1577–1640)

Він був центральною фігурою фламандського мистецтва XVII ст. Спільна риса, що об'єднувала фламандське мистецтво з нідерландським, — любов до життя в усіх його проявах. Однак якщо на картинах нідерландських майстрів переважали побутові сцени, портрети бюргерів і міщан, то фламандські художники мали зображати те, що влаштувало католицьку церкву і дворян.

У творчості **Пітера Пауля Рубенса** ці особливості проявилися найбільш яскраво. Як придворний художник іспанського намісника у Фландрії, він виконував замовлення від дворян, Церкви, але знаходив час і на дипломатичні доручення. Майстер написав сотні картин, уславлюючи в яскравих барвах силу, мужність, красу людських почуттів і вчинків.

У Рубенса було багато картин на історичні теми. Одна з найвідоміших серій — «Життя Марії Медичі» — складається з 21 твору, на яких він зобразив і реальних історичних осіб, і міфологічних персонажів, відтворив реалії тогочасної історичної епохи. Творчість Рубенса справила величезний вплив на становлення фламандської школи живопису, а його твори відомі в усьому світі.

Пітер Пауль Рубенс.
*Автопортрет
з Ізабеллою Грант*

Пітер Пауль Рубенс. *Коронація Марії Медичі*

4. Дієго Веласкес (1599–1660)

Сучасники називали цього іспанського майстра «живописцем істини». Із 1623 р. до кінця життя Дієго Веласкес був придворним художником іспанського короля Філіппа IV. Провідне місце в його творчості посідали портрети. Іспанська аристократія не вимагала, щоб її зображали красивішою, ніж вона була насправді, — вона пишалася своїм походженням, а не мінливою красою. Тому іспанці на портретах живописця — холодні, спокійні та врівноважені. Веласкес писав портрети членів королівської родини, іспанських дворян та їхніх дружин. При цьому він ніколи не відмовлявся від зображення правди, малюючи людину такою, якою вона була. Папа Інокен-

Дієго Веласкес. *Здача Бреди*

Дієго Веласкес. *Прялі*

тій, побачивши, яким його зобразив Веласкес, після роздумів промовив: «Занадто схожий».

Наприкінці життя митець створив картину «*Прялі*», де показав красу простих жінок-робітниць, які виткали килим, а поряд із ними — придворних дам, що розглядали готову роботу. Це було останнє велике полотно Веласкеса, який присвятив своє життя служінню істині пензлем художника.

5. Гуманізм Сервантеса

Творчість **Мігеля Сервантеса де Сааведри** (1547–1616) вважають вершиною іспанської літератури XVII ст. Життя цього письменника нагадувало авантюрний роман. Після закінчення університету молодого ідальго (дворянина) завербували до армії, і він узяв участь у морській битві проти турків біля Лепанто. Діставши тяжке поранення, Сервантес був вимушений залишити армію. Під час повернення на батьківщину його та брата захопили в полон морські пірати. Довгі п'ять років Сервантес провів у полоні в Алжирі, кілька разів намагався втекти, але невдало, і дістав звільнення лише за великий викуп. До Іспанії він повернувся бідняком і, не маючи засобів до існування, пішов працювати збирачем податків. Ця робота йому дуже не подобалась, але іншого виходу не було. Після однієї з чергових неприємностей Сервантес опинився у в'язниці, де розпочав роботу над романом «*Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчеський*».

Мігель Сервантес
де Сааведра

Головний герой роману, дворянин Алонсо Кіхано, уявивши себе мандрівним лицарем, мріяв відродити лицарські часи тоді, коли вони вже давно минули. Він один не розумів цього та, як останній лицар Сумного Образу, являв собою смішну й недоречну постать. Дон Кіхот намагався власноруч змінити існуючі порядки, захистити вдів і сиріт, покарати винуватців їхніх страждань. Насправді ж він створював тільки безладдя. А втім, мотиви його вчинків — людяні та шляхетні. Герой Сервантеса — справжній гуманіст. «Нехай сльози бідняка, — казав Дон Кіхот, — викличуть у тебе за однаково сильного відчуття справедливості більше співчуття, ніж скарги багатія». У цих

словах — відлуння думок, що були занадто сміливими, навіть небезпечними в Іспанії XVII ст. У романі поруч із Дон Кіхотом — його вірний товариш — селянин Санчо Панса. Він часто буває незграбним, смішним, але водночас є носієм народної мудрості. Роман «Дон Кіхот» став великою книгою великого письменника, який усім своїм серцем любив людей.

Окрім того, Сервантес створив новели, п'єси, інтермедії, але у світовій літературі назавжди лишився як автор роману про останнього лицаря Землі — ідальго Дон Кіхота.

Робота з історичними джерелами

Із книги Мігеля Сервантеса «Хитромудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчеський» (Поради Дон Кіхота Санчо Пансі)

«...Подивися всередину себе і спробуй пізнати себе, це пізнання є найважчим з усіх, які можуть бути. Коли ти пізнаєш себе, то перестанеш чванитись, неначе жаба, яка захотіла дорівнятися до вола...»

... Людям незнатного походження, які обіймають високі посади, належить бути м'якими й поблажливими до інших. Це, разом із розумною обережністю, дозволить уникнути злісних наклепів, а інакше від них ні на якій посаді не захистишся...

Пам'ятай, Санчо, якщо ти підеш шляхом чесноті й намагатимешся робити добрі справи, тобі не доведеться заздрити справам князів і сеньйорів, тому що шляхетність усладковується, а чеснота набувається, і вона має власну вартість, на відміну від шляхетності, яка такої вартості не має. У жодному разі не керуйся у своїх діях законами особистого свавілля: цей закон завжди поширений серед невігласів, які вважають себе розумними.

Нехай сльози бідняка викличуть у тебе за однаково сильного відчуття справедливості більше співчуття, ніж скарги багатія. Всіляко намагайся з'ясувати істину, хоч би що обіцяв і давав багатій і хоч би як плакав і благав бідняк. У тих випадках, коли можливо бути поблажливим, не карай винного найвищою мірою покарання, тому що кара судді суворого нічим не краща, ніж судді милосердного.

Якщо коли-небудь жезл правосуддя зігнеться у твоїй руці, то нехай це стане не під вагою подарунків, а під тиском співчуття. Якщо тобі коли-небудь доведеться розбирати скаргу свого ворога, то прожени від себе будь-яку думку про вчинену тобі кривду і думай лише про те, на чьому боці правда... Якщо ти покараєш кого-небудь дією, то не карай його ще й словом, тому що з винного досить муки тілесного покарання, і додавати до цього суворі промови немає ніякої необхідності... Якщо ти, Санчо, дотримуватимешся усіх цих настанов і правил, то життя твоє буде довгим, слава твоя тривалою, нагороду ти отримаєш велику...».

● **Поміркуйте:**

1. Які риси, на погляд М. Сервантеса, повинні бути притаманні досконалому правителю?
2. Порівняйте погляди Н. Макіавеллі та М. Сервантеса на роль правителя в державі.

6. Вільям Шекспір

Вільям Шекспір (1564–1616) — найяскравіший англійський письменник XVI ст. Його життя і творчість пов'язані з театром. Спершу він був актором, згодом — співвласником лондонського театру «Глобус», потім почав створювати п'єси для театру. Загалом В. Шекспір написав 37 п'єс і 154 сонети.

Велику популярність у глядачів мали комедії Шекспіра «Приборкання непокірної», «Комедія помилок», «Як вам це сподобається», «Дванадцята ніч», «Два

Вільям Шекспір

веронці», «Сон у літню ніч». У цих п'єсах уславлювалася краса людини та її почуттів, а шана їй складалася не за грошима чи походженням, а за поведінкою в різних ситуаціях та особистими якостями.

Всесвітньо відомими стали трагедії В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта», «Гамлет», «Король Лір», «Отелло».

Герої першої трагедії, юні Ромео і Джульєтта, палко кохали одне одного, але перешкодою для їхніх почуттів стала давня ворожнеча родин. Не витримавши боротьби, юні герої загинули. Трагедія стала гімном кохання, що не знає меж і не бажає рахуватися з родинними звичаями та законами.

У своїх історичних драмах («Генріх I», «Річард III», «Король Джон», «Генріх IV», «Генріх V») Шекспір засуджував тиранів і самовладдя, захищав ідеали людяності, утверджував право людей на рівність. Вустами героя однієї зі своїх п'єс Шекспір сказав: «Яке прекрасне людство!». Ці слова можуть стати девізом для творчості не тільки В. Шекспіра, а й усіх письменників епохи Відродження.

7. Розвиток медицини й математики

Андреас Везалій

Розвиток наукових знань у XVI–XVII ст. відіграв важливу роль у становленні нового суспільства у європейських країнах. XVII ст. стало часом, коли було зроблено вирішальні кроки в пізнанні людини й законів Всесвіту, що заклали підвалини для формування природничих наук.

Значних успіхів було досягнуто в розвитку анатомії. Почали провадитися систематичні анатомічні розтини, що дало змогу висунути нові теорії про природу людського організму та винайти нові методи лікування хвороб. Італійський медик **Андреас Везалій** (1514–1564) видав у 1543 р. фундаментальну працю «Про будову людського тіла». Незважаючи на переслідування духовної та світської влади, він провадив розтини людських трупів, вивчаючи анатомію людини. Після оприлюднення його праці за вченим стала стежити інквізиція. Його схопили

Мігель Сервет

за брехливим обвинуваченням у розтині живої людини та засудили до прощі в Палестину, під час якої його корабель розбився. Учений опинився на безлюдному березі, де й помер від голоду. Проте його ім'я залишилося назавжди в історії медицини як людини, що зруйнувала вікові забобони про побудову людського тіла й започаткувала сучасну анатомію.

Іспанський учений **Мігель Сервет** (1511–1553) відкрив і описав систему кровообігу людини. За сміливість наукових

поглядів і незалежність у думках його було спалено в Женеві за наказом Ж. Кальвіна.

Кровообіг людини було підтверджено під час анатомічних досліджень Везалія, а англійський лікар та анатом **Вільям Гарвей** (1578–1657) завершив вивчення цієї функції, створивши теорію кровообігу людини. Гарвея вважали одним із найосвіченіших людей свого часу, його відкриття стали справжньою революцією в медицині. Згодом Гарвей почав досліджувати, як зароджується людське життя. Сутність своїх дослідів він підсумував у вислові: «Усе живе — із яйця». Медичні світила тогочасної Європи не сприйняли його відкриттів, але він не здався. Сучасники зрозуміли й визнали заслуги вченого лише наприкінці його життя.

Вільям Гарвей

Мікроскоп
Левенгука

Італієць **Джироламо Фракасторо** (1480–1553) дослідив способи поширення інфекцій і визначив, які засоби необхідні для боротьби з інфекційними захворюваннями. Учений-аматор **Антоні ван Левенгук** (1632–1723) винайшов мікроскоп, який дозволив йому зробити чимало важливих відкриттів. Найбільше їх було зроблено 1674 р., коли він першим

Джироламо
Фракасторо

дослідив і довів існування бактерій. У краплині води Левенгук відкрив цілий новий світ.

Від кінця XVI ст. розвивалися майже всі галузі математики. Набула сучасного вигляду алгебра. Французький математик **Франсуа Війєт** (1540–1603) започаткував літерні позначення й заклав основи загальної теорії рівнянь, завдяки чому він вважається засновником нової алгебри. Ще один французький математик і філософ **Рене Декарт** (1596–1650), установивши взаємозв'язок між теорією рівнянь і геометрією, відкрив нову дисципліну — аналітичну геометрію. Також він винайшов двовимірну систему координат. Нові методи розрахунків нескінченно малих величин запропонував професор Болонського університету **Бонавентура Кавальєрі** (1598–1647) у праці «Геометрія неподільних».

Антоні ван
Левенгук

У розробці цього методу значну роль відіграли також Йоганн Кеплер і Рене Декарт, який ввів до наукового обігу поняття змінної величини. Але головним досягненням Декарта є те, що він впровадив метод критичного мислення, тим самим фактично став основоположником науки Нового часу.

Рене Декарт

8. Розвиток астрономії

Бурхливий розвиток мореплавства в Новий час сприяв становленню наукової астрономії. Саме в астрономії було зроблено відкриття, що завдало нищівного удару старій системі поглядів на будову Всесвіту. За цією системою, котра базувалася на поглядах Арістотеля і Птолемея, у центрі Всесвіту була розташована непорушна Земля, навколо якої оберталися Місяць, Сонце та зорі.

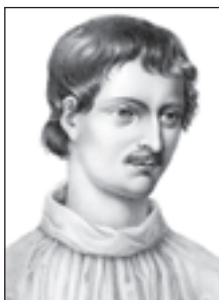
! **Астрономія** (від грец. «зоря» та «закон») — наука про будову і розвиток космічних тіл та всього Всесвіту.

Я. Матейко.
Миколай Коперник

Розгляньте малюнок. Що на ньому вказує на відкриття вченого?

Хибність старої теорії довів польський учений **Миколай Коперник** (1473–1543). Унаслідок досліджень він дійшов висновку, що Земля разом з іншими планетами обертається навколо Сонця й навколо власної осі, та створив геліоцентричну систему (із Сонцем у центрі світобудови). Свої погляди він виклав у славнозвісній праці «Про обертання небесних тіл». Коперник працював над нею впродовж 40 років, але, розуміючи, яку реакцію вона викличе, боявся надрукувати. Книга побачила світ у день смерті вченого й супроводжувалася обережною передмовою видавця, у якій він репрезентував викладену в книзі теорію як цікаву гіпотезу. Праця «Про обертання небесних тіл» була засуджена католицькою церквою і від 1616 аж до 1822 р. згадувалася в «Індексі заборонених книг».

Джордано
Бруно

Наступний крок у дослідженні будови Всесвіту здійснив італієць **Джордано Бруно** (1548–1600). На відміну від Коперника, який центром Всесвіту вважав Сонце, Бруно обґрунтував ідею нескінченності космічного простору, де існує безліч світів з окремими сонцями. За поширення своєї гіпотези він був заарештований, провів вісім років у в'язниці, але так і не зрікся своїх поглядів. За вироком суду інквізиції його було звинувачено в єресі та спалено на багатті. Усі твори Дж. Бруно було внесено до «Індексу заборонених книг», де вони перебували до останнього видання у 1948 р.

Італійський учений **Галілео Галілей** (1564–1642) виготовив телескоп зі збільшенням у 32 рази й розпочав із його допомогою регулярні дослідження. Він переконався в безмежності зоряного простору, відкрив гори на Місяці, плями на Сонці та супутники, що оточують Юпітер. Усе це підтверджувало правильність теорій М. Коперника та Дж. Бруно. У 1632 р. Галілей видав працю «*Діалоги про дві найвідоміші системи світу — Птолемеєву та Коперникову*», де навів незаперечні докази правильності теорії Коперника. За цю книгу церква влаштувала суд над 70-річним астрономом. Після п'яти місяців принижень і допитів Галілей підписав каяття. За легендою, після цього він вигукнув: «А все-таки вона обертається!».

Галілео Галілей

До кінця своїх днів Г. Галілей перебував під наглядом інквізиції, йому заборонили писати й видавати свої праці. В останні роки життя він зробив значні відкриття у фізиці — обґрунтував закони сучасної механіки. Лише у 80–90-х рр. XX ст. католицька церква визнала, що засудження вчених було помилковим, і погодилася з їхніми поглядами на будову Всесвіту.

Робота з історичними джерелами

Витяг із вироку кардиналів щодо Галілея

«Ти, Галілею, був звинувачений на цьому суді в тому, що вважаєш за істину і поширюєш у народі брехливе вчення про те, що Сонце перебуває в центрі світу нерухомо, а Земля рухається на осі добовим обертанням; у тому, що ти мав численних учнів, яким викладав це вчення. Нарешті з'явився на світ твій твір, лист до одного твого попереднього учня, де ти, наслідуючи дурниці Коперника, розвинув деякі положення, що суперечать здоровому глузду і Святому Письму. Тому, бажаючи захистити людей від шкоди та спокуси, які виходили з твоєї поведінки і загрожували чистоті віри... учені-богослови постановили:

1. Положення, що Сонце — центр Всесвіту і є нерухомим, є думка безглузда, філософськи неправильна і вкрай еретична, тому що вона суперечить Святому Письму.
2. Положення, що Земля не центр Всесвіту і не є нерухомою, є думкою безглуздою, філософськи невірною і під богословським кутом зору суперечить духові віри...».

● **Поміркуйте:**

За що і з опорою на які докази церква засудила Галілея?

Висновки

Доба бароко збагатила європейське мистецтво багатьма творами, що поєднували пишність, винахідливість та виразні художні ефекти.

Унаслідок наукових відкриттів XVI–XVII ст. було закладено основи нового природознавства, створено наукову теорію будови Всесвіту й прокладено шлях до пізнання ще не відкритих законів природи.

Закріпимо знання

1. Чим мистецтво бароко відрізнялося від мистецтва Відродження?
2. Що нового внесли в розвиток живопису художники епохи бароко?
3. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь про одного із живописців епохи бароко у Європі.
4. Визначте, який вплив мали на розвиток людства відкриття в медицині й математиці, здійснені у XVI–XVII ст.
5. Якими були основні досягнення астрономії тієї доби?
6. Визначте основні соціальні проблеми, що знайшли відображення у творчості видатних європейських письменників XVI — початку XVII ст.

А тим часом в Україні...

1578 р. — заснування Острозької академії.

1632 р. — об'єднання Лаврської і Братської шкіл у Києво-Могилянський колегіум.

XVII–XVIII ст. — розквіт «козацького бароко».

§ 9. Практичне заняття (на вибір учителя)

Гуманістичні ідеї в творах Еразма Роттердамського / Ідеї гуманізму в шедеврах Високого Відродження

Мета (визначається за обраною темою):

- 1) визначити особливості прояву гуманізму в творчості Еразма Роттердамського;
- 2) охарактеризувати засоби і методи реалізації гуманістичних ідей в творчості майстрів Високого Відродження.

Завдання до практичного заняття: повторити матеріал §§ 7-8, підготувати повідомлення, презентацію (5–10 слайдів) за темою, визначеною вчителем відповідно до змісту заняття.

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть результати, які ви отримали за своїми повідомленнями.
2. Представте класу результати роботи своєї групи.
3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

§ 10. Реформація в Німеччині

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати процес Реформації в Німеччині, визначати його особливості;
- порівнювати погляди М. Лютера та Т. Мюнцера;
- розповідати про події Селянської війни в Німеччині.

Пригадайте:

1. Якими були особливості політичного розвитку Німеччини в XIV–XV ст.?
2. Які уявлення про побудову суспільства та поведінку людини в ньому проголошувала католицька церква?
3. Які риси були притаманні розвитку науки у Середньовіччі?

1. Поняття Реформація

Реформація — слово, що перекладається з латинської мови як перебудова, стало символом цілої епохи в історії країн Європи. Це була доба, коли в суспільстві розгорнувся рух за переосмислення ролі католицької церкви. Дуже швидко ця боротьба, що починалася з диспутів в університетських залах, перекинулася на поля битв. Люди XVI ст. були приголомшені силою ненависті, з якою точилася боротьба між прихильниками старої католицької церкви і реформаторами. Мине багато часу, поки людство зрозуміє, що неможливо винищити всіх, хто хоче жити інакше. Треба навчитися співіснувати разом, на одній планеті. Шлях до цього буде дуже довгим. Події, які спричинили розкол Європи на два великі табори — католиків і прихильників Реформації, — розпочалися на початку XVI ст. в Німеччині.

! **Реформація** — спрямований проти Католицької Церкви церковно-релігійний і суспільно-політичний рух, що виник у XVI ст. у країнах Західної і Центральної Європи.

► Що таке Реформація?

2. Німеччина напередодні Реформації

Наприкінці XV — на початку XVI ст. Німеччина була складовою частиною Священної Римської імперії, до назви якої тоді додали слова «німецької нації». Окрім Німеччини, до складу імперії входили землі сучасних Нідерландів, Бельгії, Австрії, Чехії, Французької Бургундії, частина Італії та інші території.

Священна Римська імперія була політично роздробленою державою, що складалася з багатьох великих і малих, світських і церковних володінь. Очолював Німеччину виборний монарх, котрий коронувався як імператор. Він обирався на зборах *курфюрстів*. Із 1438 і аж до 1806 р. імператорів обирали з родини

Габсбургів. У 1519 р. молодий іспанський король Карл I Габсбург став новим імператором під іменем Карла V (1519–1556).

! **Курфюрсти** — церковні та світські князі у Священній Римській імперії німецької нації, які мали право обирати імператора.

Карл V

Уявлення про ступінь роздробленості країни може дати список запрошених для ради на засідання рейхстагу — з'їзду представників станів імперії в 1521 р. Серед них були 7 курфюрстів, 50 архієпископів і єпископів, 83 абати найбільших монастирів, 24 світські князі, 145 графів, представники від 65 міст, а ще — численні володарі імперських рицарських маєтків, які не мали права голосу в рейхстазі.

Князі відігравали важливу роль у житті Німеччини. У перші десятиліття XVI ст. їх було близько 70 — архієпископів, єпископів та світських осіб. Сім князів-курфюрстів, що обирали імператора, усіляко протидіяли посиленню його влади та залишали за собою право самостійно вирішувати найважливіші справи.

На початку XVI ст. вся територія Німеччини була вкрита мережею з великих, середніх і дрібних міст, загальна кількість яких була близько трьох тисяч. Міста поділялися на «імперські» — підпорядковані безпосередньо імператору та «вільні» — які користувалися самоуправлінням, здобутим унаслідок звільнення від своїх сеньйорів. У XVI ст. відмінності між «імперськими» і «вільними» містами майже зникли. Вони мали великі права і часто правили навколишніми територіями як невеликим князівством. Найбільшими містами були Нюрнберг, Аугсбург, Кельн.

У Німеччині існував *рейхстаг* — імперське зібрання, яке включало три курії — курфюрстів, духовних і світських князів та представників міст. У князівствах існували *ландтаги* — станово-представницькі органи місцевого дворянства, духовенства і князівських міст. У деякі ландтаги входили також представники сільських громад. Рейхстаг і ландтаги обговорювали близькі за змістом питання — збереження миру, закони, грошові збори, але на різному рівні — усїєї імперії чи окремих князівств. Кожна курія приймала рішення окремо, а потім вони порівнювалися. Велику роль у роботі ландтагів відігравали міста.

Новою рисою в розвитку Німеччини XVI ст. стало формування ще одного виду управління — не з центру або місць, а регіонального — за округами. У політично роздробленій країні ці округи були створені перш за все для того, щоб полегшити боротьбу з грабіжниками і порушниками миру.

На початку XVI ст. в Німеччині панували феодальні відносини, більшість населення становило залежне селянство, яке сплачувало податки землевласникам і церкві. Проте поступово в країні поширювалися ринкові відносини. Особливо багато нових підприємств було створено в гірничій промисловості. Появі нових підприємств сприяв великий попит на їхню продукцію.

Дух наживи та енергія підприємництва стали символом того часу. У багатьох країнах були відомі імена німецьких багатіїв Фуггерів, Гохштеттерів, Імгофів, Вельзерів. Фуггери, наприклад, вкладали кошти в торгівлю прянощами, яка давала неймовірно прибутки, у лихварські операції з високими відсотками, гірничу промисловість, скуповували землі. Якоб Фуггер, що був для сучасників уособленням заможного підприємця, залишив статок у 2,5 млн гульденів.

Якоб Фуггер

Католицька церква претендувала на першорядну роль у житті політично роздробленої Німеччини. Вона мала тут набагато ширше поле діяльності, ніж у країнах із сильною центральною владою. Усю Німеччину заповнили продавці індульгенцій, святих реліквій та різні збирачі коштів на користь церкви. Католицькій церкві належали величезні земельні володіння й навіть міста. Найбільші прибутки зі своїх володінь Папа Римський отримував саме з Німеччини. Водночас він не надто переймався порядками в німецьких монастирях, що підривало авторитет церкви в очах населення.

Католицькі єпископи

У 1510 р. імператор Максиміліан I здійснив спробу домовитися з Папою Римським. Він, зокрема, розраховував на обмеження платежів на користь Рима. За його дорученням було підготовлено «Скарги німецької нації», де було зібрано основні претензії. Проте ця спроба зазнала цілковитого провалу.

- Які особливості розвитку Німеччини напередодні Реформації?

3. Німецький гуманізм

Критика католицької церкви була пов'язана з поширенням у Німеччині ідей гуманізму.

На початку XVI ст. в Німеччині існували 16 університетів, у більшості з яких викладали вчені-гуманісти. Найвищого розквіту гуманізм досяг у Німеччині напередодні Реформації. Саме тоді сягнула своєї кульмінації гуманістична сатира, утверджувалися нові суспільні ідеали, розгорталися пошуки нових форм розвитку релігійного життя. У Німеччині з'явилися «Листи темних людей» — дотепна, гостра й талановита сатира, яка викривала безкультурність і моральний занепад духовенства, його захоплення нескінченними схоластичними суперечками з будь-якої дрібниці. Європейської слави набула діяльність молодшого сучасника Еразма Роттердамського — лицаря-гуманіста **Ульріха фон Гуттена** (1488–1523).

Ульріх фон Гуттен

«Листи темних людей»

Ульріх фон Гуттен був одним з авторів «Листів темних людей», писав епіграми на папу Юлія II, викриваючи в них розпусність понтифіка та висміюючи продаж ним індульгенцій. Гуттен із притаманним йому темпераментом і палким патріотизмом різкіше, ніж Еразм Роттердамський, таврував католицьке духовенство, виступав за «свободу Батьківщини». Він прославляв гуманістичні науки, які допомагають «прозріти Німеччині», вбачав у розумі «керівника життя» людини і рішуче засуджував «варварство» та «благочестиве обдурювання» в церкві.

Робота з історичними джерелами

Із памфлета Ульріха фон Гуттена «Вадиск, або Римська тріада»

«Трьома речами підкорює собі Рим усе: насиллям, хитрістю й лицемірством. Три речі винайдено, щоб вичавлювати золото з чужих країн: торгівля індульгенціями, вигадана війна з турками і влада папських легатів у варварських землях. Трьома речами постійно опікуються в Римі, хоча ніколи не доводять їх до кінця: спасінням душ, реставрацією храмів, що розвалились, і турецькими походами. Про три речі неможливо казати правду: про папу, про індульгенцію і про безбожжя. Три речі знехотя роблять у Римі: дотримуються слова, допомагають іншому і поступаються дорогою... Трьох речей бажає кожен у Римі: коротких молитов, доброго золота та життя, сповненого насолоди. Три речі складають рису, що вирізняє Рим: папа, старі споруди і користолобство...».

● Поміркуйте:

1. Проти кого спрямовано памфлет Ульріха фон Гуттена?
2. Які його основні ідеї?

4. Мартін Лютер і початок Реформації

На чолі реформаційного руху в Німеччині став німецький богослов **Мартін Лютер** (1483–1546).

31 жовтня 1517 р. він вивісив на брамі церкви у Віттенберзі свої «**95 тез**» проти зловживань продажем індульгенцій. У тезах Лютера в загальних рисах визначилися основи нового вчення. Чільне місце в ньому належало трьом положенням:

- 1) Людина рятується лише своєю вірою.
- 2) Спасіння отримується лише Божою милістю і не залежить від будь-яких «заслуг» людини, бо не люди, а лише Бог знає справжню вартість «добрих справ».
- 3) Єдиним авторитетом у справах віри є Святе Письмо, Слово Боже.

Це вчення Лютера, яке можна стисло схарактеризувати як «спасіння вірою», спонукало до подальших роздумів. Якщо спасіння залежить лише від Божого милосердя, то для чого взагалі потрібне посередництво католицької церкви, усієї величезної церковної ієрархії на чолі з папою? Ймовірно, Лютер не замислювався над можливими наслідками такої логіки, витоки якої він помітив у деяких текстах Святого Пись-

ма. Нове вчення перекреслювало обов'язковий для католика авторитет, поряд зі Святим Письмом, рішень папи й церковних соборів. На думку Лютера, про це немає згадки у Святому Письмі, а тому такі речі можна відкинути як «людські вигадки».

Двері Замкової церкви, до яких М. Лютер прикріпив свої тези проти продажу індульгенцій

Лютер у Вормсі

Мартін Лютер спалює буллу (гравюра на дереві, 1557 р.)

Розгляньте малюнки. Складіть за ними розповідь про події початку Реформації.

Виступ Лютера підтримала значна частина населення Німеччини. Багато людей стали перекладати тези Лютера з латини німецькою мовою й поширювати їх по всій країні. Католицька церква засудила виступ Лютера, папа Лев X відлучив його від церкви. Однак німецькі князі на з'їзді у Вормсі вирішили підтримати Лютера. Він дістав можливість переховуватися в князя Саксонії в замку Вартбург.

У Німеччині почалася Реформація, яка охопила всі верстви населення країни.

- ▶ Коли в Німеччині розпочалася Реформація?
- ▶ Яка подія вважається її початком?
- ▶ Які основні положення поглядів Лютера?

5. Народна Реформація. Томас Мюнцер

У кожному місті й селі, у кожній оселі люди сперечалися про те, якою має бути церква. Не чекаючи дозволу, люди проганяли священиків, ліквідували монастирі. Користуючись ситуацією, князі захоплювали монастирські землі, а міська верхівка відмовлялася сплачувати церкві податки. Владу Папи Римського більше не визнавали.

Томас Мюнцер

А втім, ці зміни задовольнили далеко не всіх. Міська біднота, селяни прагнули більшого. З'явилися проповідники, які розповідали про наближення Царства Божого на Землі, коли усе буде спільним і всі люди стануть рівними. Такої *Народної Реформації* вони ждали та ладні були боротися за неї. У багатьох містах і селах розпочалися стихійні виступи. Реформація, що починалася як рух поміркованих верств суспільства, натхненних гуманістичними ідеалами проти католицької церкви, набула рис, притаманних боротьбі народних мас за поліпшення свого становища.

У містах Німеччини з'явилися проповідники, які закликали людей жити так, як написано у Євангелії: «І всі віруючі були разом, і мали все спільне: і продавали свої володіння та будь-яку власність, і роздавали всім, за їхніми потребами». Прихильниками майнової та соціальної рівності були анабаптисти. Вступаючи до їхньої громади, хрещення треба було прийняти вдруге, звідки й виникла назва. Одним із найвідоміших проповідників ідеалів анабаптистів став друг Лютера, а згодом його ворог **Томас Мюнцер** (бл. 1490–1525). Він закликав народ підняти меч проти феодалів і силою встановити на землі Царство Боже. За його переконаннями, боротьбу належало розгорнути не лише проти католицької церкви, а й проти всіх тих, хто жив, порушуючи християнські заповіді, — князів, рицарів, лихварів. Усі мають бути рівними перед Богом, монастирі й замки слід знищити, а панам — звільнити палаци, оселитися у простих хатинах і працювати. Тих дворян, які виконають цю вимогу, буде прийнято до нової ідеальної спільноти людей, а тих, хто чинитиме опір установленню справедливих порядків, доведеться примушувати або страчувати. Це був заклик до повстання для встановлення Царства Божого, і анабаптисти чекали повстання та готували його.

Ідеї Мюнцера та анабаптистів у Німеччині підтримали більшість найбідніших верств населення. Лютера такі ідеї налякали. Як засвідчили подальші події, зокрема, Селянська війна, що охопила Німеччину в **1524–1525 рр.**, шляхи прихильників побудови на Землі Царства Божого силою та Лютера розійшлися.

Улітку 1524 р. в країні розпочалися окремі виступи селян, якими влада спочатку знехтувала. Але заворушення не припинялися і навіть поширювалися.

Знищення ікон в Цюріху
(мініатюра, 1524 р.)

Восени повстання охопило південь Німеччини й набуло характеру селянської війни. Бунтарі розправлялися з феодалами і створювали озброєні загони. Вони спалювали замки, руйнували монастирі, а захоплене майно розподіляли порівну; до повстанців приєднувалися міщани й дрібні рицарі. Із їхньої допомогою було розроблено найпопулярнішу

серед німецьких селян у роки війни програму під назвою «12 статей». У ній висувалися вимоги скасування особистої залежності селян і десятини, зменшення оброку й панщини. Покарання селян мали відбуватися за рішеннями суду, а не панами. Священика для кожного села мала обирати сільська громада. У роки Селянської війни ця програма перевидавалася 25 разів.

- ❗ **Анабаптисти** (від грец. «знову хрещені») — протестантський напрям, що виник у Саксонії в період Реформації. Виступали проти хрещення дітей і вимагали повторного хрещення у свідомому віці.
- ❗ **Селянська війна 1524–1525 рр. в Німеччині** — збройна боротьба селян, підтримана частиною міщан, викликана посиленням соціального гноблення і породжена Реформацією.

«12 статей»
(сторінка
з брошури 1525 р.)

Представники бюргерства та рицарства висунули «Гейльброннську програму». У ній висловлювалися вимоги посилення імперської влади, скасування митних зборів усередині країни, запровадження єдиних монет і мір. Селяни мали звільнитися від особистої залежності за викуп у розмірі 20-кратної вартості сплачуваних податків. У здійсненні вимог цієї програми були зацікавлені насамперед підприємці, оскільки вони створювали умови для розвитку ринкових відносин.

Селянська війна охопила всю Німеччину. Загони селян зазвичай вели боротьбу в рідних землях. Звільнивши їх від ненависних панів, вони розходилися по домівках. Коли поспіхом зібрані загони дворянської кінноти перейшли в наступ, селяни не змогли виступити проти них разом. Розгубленість серед селян посилилася після того, як Лютер гнівно засудив повсталих і закликав їх скласти зброю. Лютер проголосив, що особиста залежність селян не суперечить Святому Письму, а тому виступати проти неї — гріх. Мюнцер від початку боротьби був разом із повсталими. Він особисто очолював повстання в Тюрингії (Центральна Німеччина).

Для придушення виступів німецькі князі зібрали велике, добре озброєне військо з дворянської кінноти і найманців. У травні 1525 р. біля міста Франкенгаузен повстанців було розгромлено. Із 8-тисячного селянського війська 5 тис. загинули. Поранений Т. Мюнцер потрапив у полон і після жорстоких тортур був страчений разом із 92 прибічниками. Приблизно тоді ж було придушено повстання і в Південній Німеччині. Коли селяни дізналися про цю поразку, багато з них відмовилися боротися далі. Ці події 1524-1525 рр. отримали назву Селянської війни.

Напад селян на рицаря (мініатюра)

По всій Німеччині чинилися розправи з повсталими, і дарма М. Лютер нагадував переможцям про християнське милосердя, засуджував «...лютих, несамовитих, таких, які не усвідомлюють, що роблять, тиранів, які навіть і по закінченні битви не можуть угамувати свою жагу крові...». Кількість загиблих і страчених у Селянській війні в Німеччині перевищила 100 тис. осіб.

- ▶ Як пов'язані між собою народна Реформація і Селянська війна?

Висновки

На початку XVI ст. на німецьких землях склалася ситуація, яка стала причиною того, що саме тут розпочався реформаційний рух, спрямований проти діяльності католицької церкви в Європі.

У Німеччині діяльність гуманістів підготувала суспільство до розуміння необхідності реформування католицької церкви й розгортання боротьби за об'єднання країни.

Виступ М. Лютера започаткував Реформацію в Німеччині, яка звідти поширилася в інші країни Європи.

Народна Реформація, прихильниками якої була більшість незаможних верств населення, зазнала поразки в роки Селянської війни.

Закріпимо знання

1. До складу якої держави входили німецькі землі на початку XVI ст.?
2. Чи можна вважати випадковістю, що Реформація розпочалася саме в Німеччині?
3. Яку роль у підготовці суспільства до Реформації відіграли німецькі гуманісти?
4. Кого називали анабаптистами?
5. Яких форм Реформація набула в Німеччині?
6. Порівняйте реформаційні погляди Мартіна Лютера і Томаса Мюнцера.
7. Чим завершилася Селянська війна в Німеччині?

● *Запам'ятайте дати:*

1517 р. — виступ Мартіна Лютера проти продажу індульгенцій; початок Реформації в Німеччині.

1524–1525 рр. — Селянська війна в Німеччині.

А тим часом в Україні...

1508 р. — придушення повстання Глинського, останнього антилитовського виступу руської знаті.

1529 р. — ухвалення I Литовського статуту.

§ 11. Поширення Реформації та Контрреформація

За цим параграфом ви зможете:

- розкрити процес поширення Реформації в Європі;
- ознайомитися з поглядами Жана Кальвіна;
- розповідати про Контрреформацію.

Пригадайте:

1. Чому католицька церква не була зацікавлена у проведенні реформ?
2. Хто такі єретики? Проти чого вони виступали?
3. Як церква боролася проти єретиків?

1. Лютеранство. Аугсбурзький мир 1555 р.

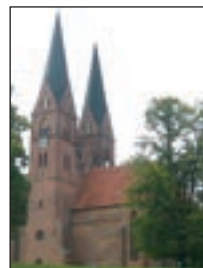
Боротьба між прихильниками та противниками ідей Мартіна Лютера в Німеччині тривала ще 30 років після завершення Селянської війни. У Лютера було багато послідовників, і вчення, яке вони сповідували, отримало назву *лютеранство*. Головою церкви в кожному князівстві став князь, скасовувалися дорогі обряди, шанування ікон, богослужіння велось рідною мовою. Усі церковні володіння конфіскувалися.

! **Протестантизм** — один з основних (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямів у християнстві, що виник внаслідок Реформації у XVI ст. Його вихідними формами були лютеранство, кальвінізм та англіканство.

У 1529 р. на засіданні рейхстагу у Шпаєрі католицька більшість провела рішення, за яким католицькі церковні служби мали стати обов'язковими на території князівств і в містах, прихильних до лютеранства. У відповідь п'ять князів і 14 міст, послідовники лютеранства, склали протест, у якому заявили, що в питаннях віри неможливо підкорятися рішенню більшості. Відтоді прихильників *лютеранства* стали називати *протестантами*, а лютеранську церкву — *протестантською*.

! **Лютеранство** — напрям протестантизму, що виник у ході Реформації в Німеччині в XVI ст. У його основі лежить учення М. Лютера.

Боротьба затяглася на довгі роки. Її розв'язання прискорило втручання імператора Карла V. Він вирішив скористатися суперечностями між католицькими й протестантськими князями для того, щоб приборкати їх. Загроза втрати незалежності спонукала князів об'єднатися. Спільне військо вирушило проти Карла V і ледь не взяло його в полон. Карл V вимуше-

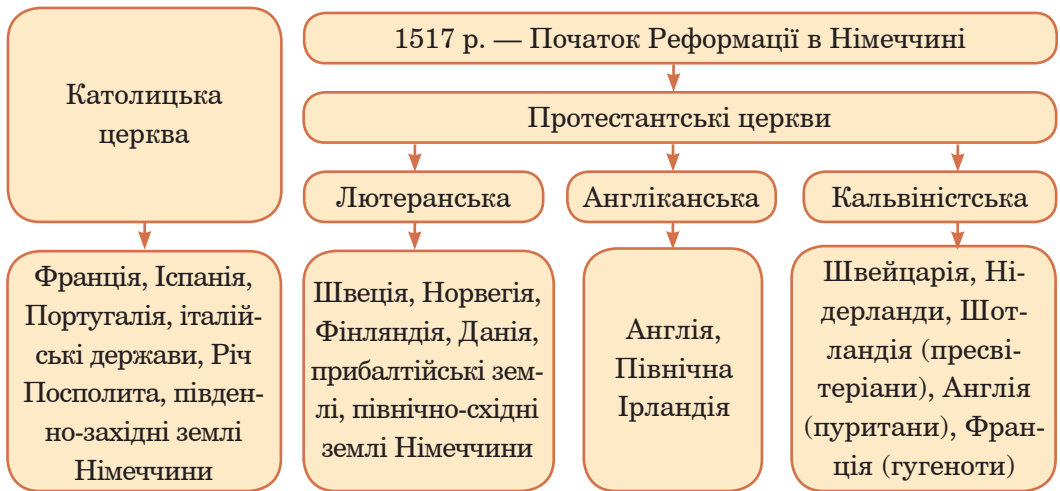
Лютеранська церква — кірха

Титульний лист першого видання тексту Аугсбурзького миру. Майнц, 1555

ний був погодитися на перемир'я. У 1555 р. на імперському рейхстазі в місті **Аугсбург** було укладено релігійний мир, за яким визнавалося рівноправ'я католиків і протестантів. Право визначати релігію у своїх володіннях отримали князі, піддані мали дотримуватися тієї віри, яку сповідував князь, за принципом «чия влада, того й віра». Хоч Аугсбурзький мир не розв'язав усіх проблем, він припинив суперечки між католиками і протестантами. Уперше перемогла ідея віротерпимості, що стало одним із проявів формування культури раннього Нового часу.

Поширення Реформації в Європі

Усвідомлюючи цілковитий крах своїх планів і те, що Аугсбурзький мир підтвердив фактичний розпад імперії, Карл V зрікся престолу.

- Які наслідки мало укладення Аугсбурзького миру?

2. Жан Кальвін і Реформація у Швейцарії. Кальвінізм

Серед європейських країн найбільшого поширення, крім Німеччини, реформаційний рух набув у Швейцарії.

- !** **Кальвінізм** — напрям протестантизму, що виник у процесі Реформації у Швейцарії в XVI ст. У його основі лежить учення Ж. Кальвіна.

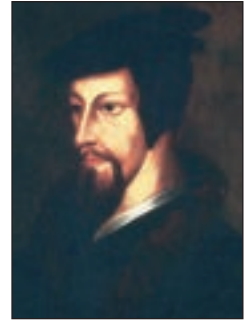
Події в сусідній Німеччині мали великий вплив на кантони — окремі незалежні землі, що об'єднувалися у Швейцарський Союз. Більшість населення тут також була невдоволена католицькою церквою, виступала за обмеження її впливу й секуляризацію володінь. Центром реформаційного руху стало багате місто **Женева**. Міщани підтримали лютеранських проповідників і примусили католицьке духовенство залишити місто. Остаточою перемогла Реформація в Женеві, коли туди прибув із Франції, рятуючись від релігійних переслідувань, фран-

цуз **Жан Кальвін** (1509–1564). У 1541 р. він оселився в Женеві та залишався релігійним і політичним лідером міста до своєї смерті.

Постать в історії

Жан Кальвін став однією з найважливіших постатей європейської історії. Вже понад 400 років його погляди на керівництво країною та мораль впливають на життя сотень мільйонів людей. Кальвін отримав чудову освіту: після закінчення коледжу він вивчав право в Орлеанському університеті. Йому було лише вісім років, коли М. Лютер оголосив свої «95 тез». Родина, у якій народився Кальвін, була католицькою, але у юнацькі роки він вирішив стати протестантом. Щоб уникнути переслідувань, він залишив Париж та оселився у Швейцарії, де почав вивчати теологію. Наслідком цього стало те, що Кальвін видав працю «Настанова у християнській вірі», яка зробила його ім'я відомим. У цій книзі він у доступній формі виклав свої основні погляди.

Жан Кальвін

Кальвін розробив учення, в основі якого була ідея про божественне призначення. Він вважав, що доля кожної людини заздалегідь визначена Богом. Тільки Бог вирішує, потрапить людина до пекла чи до раю. Але людина все одно має працювати, не прагнути комфорту й насолоди, бути сумлінною й накопичувати гроші. Якщо це дозволить збільшити Жана Кальвіна, то закреслити і поставити це: Кальвін вважав багатство і успіх у справах ознакою Божого благословення, і навіть виправдовував лихварство.

У Європі Женеву стали називати «протестантським Римом», а Кальвіна — «жєневським папою». Кальвіністська церква у Швейцарії контролювала всі сфери життя: було заборонено танці, пісні, святковий одяг, прикраси. За будь-які провини людей жорстоко карали. Відомо, що за рішенням Кальвіна стратили семирічного хлопчика за те, що він ударив свою матір. Тих жителів Женеви, які не бажали коритися новим порядкам, позбавляли громадянських прав і виганяли з міста, навіть страчували. Усіх приголомшила тоді доля іспанського лікаря-католика **Мігеля Сервета** (1511–1553). За виступи проти католицької церкви його переслідувала інквізиція, і він сподівався знайти порятунок у Женеві. Проте Кальвіна також не влаштували погляди Сервета, його звичка брати все під сумнів. «Жєневський папа» звинуватив Сервета в ересі та засудив до спалення на вогнищі.

Попри ці крайнощі, *кальвінізм* у цілому відповідав потребам становлення нового суспільства. Погляди Кальвіна поширилися із Женеви до тих країн, де почали розвиватися ринкові відносини і стали основою ідеології «ділової людини» Нового часу.

Учення Кальвіна і створена ним церква мали у світі навіть більше прихильників, ніж лютеранство. Хоча Північна Німеччина і країни Скандинавії (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія) стали переважно лютеранськими, проте Швейцарія і Нідерланди прийняли кальвінізм. Прихильники кальвінізму були також

Дж. Горнунг. Смерть Жана Кальвіна

ли своїх голів — пресвітерів. Їхнім обов'язком було стежити за дотриманням членами громади моральних принципів кальвінізму. Священиків у кальвіністській церкві не було. Проповіді читали пастори, яких обирала громада зі своїх найбільш освічених членів. Пресвітери й пастори входили до складу консисторії, яка керувала всіма справами громади. Час від часу для розв'язання теоретичних питань кальвінізму збиралися з'їзди пасторів — **конгрегації**. Завдяки засадам виборності й незалежності громад від верховної влади кальвіністська церква була демократичнішою за католицьку й лютеранську. Проте постійне втручання керівництва громад у життя їхніх членів порушувало особисті права. Обмежувало права віруючих і те, що будь-яке відхилення від проголошених Кальвіном засад вважалося недопустимим і жорстоко каралося.

- ▶ Яку назву мала головна праця Ж. Кальвіна?
- ▶ У яких країнах внаслідок поширення Реформації утвердився кальвінізм?

3. Англійська церква

В Англії Реформація відбулася за участю правлячих кіл і самого короля. Англійські послідовники Лютера висували вимоги конфіскації церковних володінь, звільнення від влади Папи Римського та підкорення церкви королю. Їх здійснення сприяло б успішному розвитку ринкових відносин, формуванню нового суспільства.

Генріх VIII

Король Генріх VIII вирішив підтримати реформаторів ще й тому, що був особисто зацікавлений у реформі церкви. У **1534 р.** англійський парламент вивів національну церкву з-під влади Рима і проголосив короля її главою. Всі католицькі догмати й обряди зберігалися. Католицькі монастирі зачинялися, їхнє майно переходило у власність королівської скарбниці. Створену церкву назвали **англійською**. Такий обмежений характер Реформації не задовольняв багатьох, і вони вели боротьбу за її продовження.

у Польщі та Угорщині. Пресвітеріани в Шотландії були кальвіністами так само, як гугеноти у Франції та пуритани в Англії. Причому пуритани-емігранти в подальшому мали великий вплив і на боротьбу англійських колоній у Північній Америці за незалежність.

За своєю організацією кальвіністська церква значно відрізнялася від католицької та лютеранської церков. Її основою були громади, які самі обирали своїх голів — пресвітерів.

4. Контрреформація. Тридентський собор

У зв'язку з поширенням впливу протестантизму католицька церква розпочала власну реформу і вступила на шлях відродження. Це була система заходів, які дістали назву *Контрреформації*. Тривалий період кризи 1520–1540 рр. спричинив у лоні католицької церкви появу реформаторського руху і бажання протистояти несправедливості — наслідку розбіжностей у християнстві й поширення протестантизму. Його представники закликали зібрати церковний собор для здійснення перетворень у житті католицької церкви й одночасно активнішої протидії наступу протестантизму.

! **Контрреформація** — заходи, здійснювані католицькою церквою в 40-х рр. XVI — 60-х рр. XVII ст. з метою власного оновлення та протидії поширенню протестантизму.

Коли виникла небезпека поширення лютеранських ідей в Італії, папа **Павло III** (1534–1549 рр.) створив у **1542 р.** *Конгрегацію верховної інквізиції* — вищий апостольський трибунал, якій доручив боротися з поширенням ересі. Із часом вона почала впливати майже на всі католицькі держави. Папа закликав викорінювати найменші прояви ересі, «...у жодному разі не діяти м'яко, ніколи не сумніватися, і якщо для прикладу іншим буде потрібно покарати — робити це без вагань». З особливою жорстокістю інквізиція діяла в Іспанії та Португалії, де всі підозрювані, «залишки лютеран» і «прибічники еразмізму» засуджувалися до спалення.

Наступного року було створено «*Індекс заборонених книг*». Видання, котрі потрапили до цього «Індексу...», вилучали в книготорговців і спалювали на майданах, разом із портретами авторів. Винним у читанні або переховуванні забороненої літератури загрожував суд інквізиції. Водночас із цим папа доручив раді церковних учених розробити проект реформи для зміцнення католицької церкви. Затвердити цю реформу мав церковний собор, який зібрався в місті Триденті. **Тридентський собор** працював із перервами впродовж **1545–1563 рр.** Він отримав від папи цілковиту свободу дій в обговоренні питань церковного життя.

Собор закликав до очищення церкви від негідних її членів, заборонив продаж індульгенцій і церковних посад, установив суворий нагляд за поведінкою священиків. Церква повернулася до своєї головної справи — піклуватися про душі людей і допомагати бідним; ченці розчинили двері монастирів для хворих і жебраків, стали надавати притулок бездомним і хліб голодним. За наказом папи **Пія V** (1566–1572 рр.) було вдвічі зменшено римський двір, введено сувору фінансову звітність, вигнано всіх хабарників. На Тридентсько-

«Індекс заборонених книг»

Тридентський собор (гравюра XVI ст.)

Катування інквізиції (мініатюра)

му соборі було також затверджено основні католицькі догмати, які й зараз визначають обличчя сучасного католицизму.

Рішення собору надихали прихильників католицизму, але його категорична відмова вести діалог із протестантами сприяла посиленню релігійного розколу в Європі.

► Що таке Контрреформація?

5. «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів)

Особливу роль у боротьбі проти Реформації відіграло «Товариство Ісуса», або орден єзуїтів (від лат. Jesus — Ісус), створене іспанським дворянином **Ігнатієм Лойолою** (1491–1556). Затверджений папою у 1540 р., орден відразу поринув у буремні події тих часів. Завдяки своїм особливостям він став основним знаряддям папства в боротьбі проти реформаційного руху.

Головною особливістю ордену була жорстка дисципліна, яка панувала серед єзуїтів і передбачала цілковите підкорення його членів керівникам. Накази керівників належало виконувати без вагань, навіть якщо вимагалось вчинити смертний гріх, і почувати себе вільним від відповідальності, оскільки за вчинки підлеглих відповідали лише їхні керівники.

Ігнатій Лойола

Досконала організація дозволяла ордену діяти надзвичайно ефективно, у найкоротші терміни досягати поставленої мети, використовуючи будь-які методи. Окрім того, **«Товариство Ісуса» вважалося орденем інтелектуалів, які мали чудову освіту, неабиякі розумові здібності, були енергійні та віддані справі відродження могутності церкви.** Досягти своєї мети єзуїти намагалися, впливаючи на думки й душі людей, а не лише способом політичних інтриг і змов.

Одним з основних напрямів у діяльності ордену була освіта. Майже 2/3 всіх організацій «Товариства Ісуса» в XVII–XVIII ст. складали школи та університети, а 4/5 загальної кількості його членів були студенти й викладачі. У своїх навчальних закладах єзуїти досягли високого рівня освіти, надавали ґрунтовні знання з предметів, водночас виховуючи учнів у дусі католицизму. Їхньою метою було через вплив на молодь поступово змінити ставлення в суспільстві до католицької церкви. І справді, у тих країнах, де протестантизм зазнавав поразки, його переможцем був учитель-єзуїт.

Не менш впливовим напрямом у діяльності ордену вважалося **місіонерство** — проповідь християнства, що здійснювалась у найвіддаленіших куточках планети. Єзуїти-проповідники з'являлися в Америці, Індії, Конго, Тибеті, Японії. Характерним було й те, що місіонери намагалися не втручатись у місцеві

звичаї й традиції, мирно узгоджуючи їх із вимогами християнської релігії. Стикаючись із фактами грубого порушення норм християнської моралі колонізаторами, вони гнівно засуджували ці дії, ставали на захист місцевого населення. У 1556 р., коли помер І. Лойола, орден уже мав понад 100 місій у різних країнах світу.

«Товариство Ісуса» стало головним знаряддям здійснюваної Римом політики Контрреформації.

- ▶ Хто був засновником ордену єзуїтів?

Робота з історичними джерелами

Витяги з «Духовних вправ» Ігнатія Лойоли

«Тиша — небезпечніша й гірша від будь-якої бурі, і найнебезпечніший ворог — відсутність ворогів! Хоч і дуже добре служити Богові з чистої любові, потрібно наполегливо рекомендувати також і страх перед Божою величністю, і не тільки той страх, що його ми називаємо синівським, а й той, що зветься рабським.

Необхідно, аби віра в Бога була настільки великою, щоб людина не вагаючись вийшла в море на дошці, якщо в неї немає корабля!

Якщо церква твердить, буцім те, що нам здається білим, є чорне, — ми мусимо негайно визнати це!

...Підлеглий повинен дивитися на старшого як на самого Христа. Він мусить коритися старшому, як труп, що його можна обертати в будь-якому напрямку; як палиця, що підкоряється будь-якому рухові; як куля з воску, яку можна змінювати й розтягувати в усіх напрямках...

...Папі слід підкорятися без будь-яких розмов навіть заради гріха і треба вчинити гріх, смертний або простий, якщо начальник того вимагає в ім'я Господа нашого Ісуса Христа...».

● **Поміркуйте:**

Проаналізувавши наведені вислови, зробіть висновки про моральні цінності єзуїтів.

Висновки

У середині XVI ст. Ж. Кальвін, сформулювавши теорію про призначення людини, розвинув ідеї Реформації. Женева, де він оселився, стала одним із центрів європейської Реформації.

Учення Кальвіна й створена ним церква здобули у світі навіть більше прихильників, ніж лютеранство.

Реформуванню і зміцненню католицької церкви сприяло здійснення Контрреформації. Головним знаряддям здійснюваної католицьким Римом політики Контрреформації стало «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів).

Герб ордену єзуїтів

Закріпимо знання

1. Як відбувалося становлення лютеранської церкви?
2. Чим кальвінізм приваблював підприємців Нового часу? Чим устрій кальвіністської церкви відрізнявся від католицької?
3. Схарактеризуйте причини здійснення та основні складові Контрреформації.
4. Яку роль у боротьбі з поширенням реформаційних ідей відіграв орденов єзуїтів?
5. Складіть порівняльну таблицю «Лютеранство і кальвінізм».

Питання для порівняння	Лютеранство	Кальвінізм
Основні положення вчення		
Країни поширення		

6. Складіть історичний портрет Ж. Кальвіна або І. Лойоли (за вибором).

● *Запам'ятайте дати:*

1534 р. — початок Реформації в Англії.

1540 р. — офіційне затвердження папою ордену єзуїтів.

1542 р. — створення Конгрегації верхньої інквізиції — вищого апостольського трибуналу.

1545–1547, 1551–1552, 1562–1563 рр. — Тридентський собор.

1555 р. — Аугсбурзький релігійний мир.

А тим часом в Україні...

1569 р. — Люблінська унія; поширення діяльності єзуїтів на українські землі.

1573 р. — Акт, що проголошував віротерпимість щодо всіх християнських віросповідань в Речі Посполитій.

1596 р. — Берестейська церковна унія.

Запитання і завдання для повторення

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для розвитку західноєвропейського суспільства цієї доби. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Високе Відродження», «Північне Відродження», «гуманізм», «бароко», «Реформація», «протестантизм», «лютеранство», «кальвінізм», «селянська війна», «Контрреформація», «орден єзуїтів».

Розділ III

ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.

§ 12. Становлення абсолютної монархії у Франції. Громадянські (релігійні) війни

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати процес становлення абсолютної монархії у Франції;
- вказувати на причини та наслідки громадянських (релігійних) війн;
- розповідати про ключові події громадянських (релігійних) війн.

Пригадайте:

1. Якими були особливості соціально-економічного розвитку Франції наприкінці XV ст.?
2. Назвіть головні риси централізованої держави у Франції наприкінці XV ст.
3. Якими були причини перемоги Реформації в Німеччині?

1. Королівська влада

Людовік XII

На початку XVI ст. Франція була найбільш населеною країною Європи. Наприкінці XV ст. у ній проживало близько 14–15 млн, а в середині XVII ст. — 16–18 млн осіб. Переважна більшість осіла в селах, і країна в цілому лишалася аграрною. Об'єднання Франції в єдину централізовану державу було завершено наприкінці XV ст.

Франциск I

Одночасно з цим процесом міцніла влада короля. Генеральні штати (станово-представницький орган влади) не скликалися з 1484 р. Король **Людовік XII** (1498–1515 рр.), уже не радячись із ними, вів війну за підкорення Італії, установлював податки на утримання армії, витрачав величезні кошти на здійснення своїх амбітних планів, не рахуючись із давніми правами та привілеями станів, окремих міст і провінцій. Королівська влада ставала нічим не обмеженою, або «**абсолютною**». У Франції в XVI ст., як і в багатьох тогочасних європейських країнах, відбувалося становлення нової форми державного правління — **абсолютизму**.

! **Абсолютизм** — форма здійснення одноосібної влади в централізованій державі, за якої монарх править, спираючись переважно на дворянство, має необмежену вищу владу, а станово-представницькі органи втрачають своє значення.

Наступні кроки зі створення у Франції абсолютної монархії було зроблено за **Франциска I** (1515–1547 рр.). Він зумів підкорити своїй владі католицьку церкву. У 1516 р. Франциск I досяг домовленості з Папою Римським **Левом X**, за якою король сам призначав на вищі церковні посади, а папа тільки затверджував

його рішення. Церковні особи фактично стали підлеглими короля. Усі справи життя країни розглядалися на Великій королівській раді, яка готувала укази монарха, вирішувала важливі судові справи, призначала нові податки. На указах Франциска I вперше з'явилася формула необмеженої влади: «Така моя воля».

Вид на Париж у XVI ст.

Королівські правники публічно проголошували, що влада короля ніким і нічим не обмежується. Під час одного із засідань Паризького парламенту (найвищого органу, який розглядав судові справи) його президент проголосив, звертаючись до Франциска I: «Ви стоїте вище від законів, закони та ордонанси не можуть Вас примушувати, і взагалі немає ніякої влади, яка могла б Вас до чогось змусити».

Свою владу король здійснював, спираючись на величезну армію чиновників. У жодній країні тогочасної Європи не було такої кількості урядовців. Створювати нові посади королю було надзвичайно вигідно, тому що переважна більшість їх продавалася.

Наприкінці XV ст. французькі королі розпочали війни за завоювання багатих італійських земель, які тривали більш ніж півстоліття (1494–1559 рр.).

Приводом до **Італійських війн** стали спадкові права французького короля Карла VIII (1483–1498 рр.) на деякі італійські землі. Початок війн був дуже успішним для французів. Проте поступово конфлікт набув тривалого характеру. Обурені насильствами і грабунками французів, італійські держави стали об'єднуватися для боротьби проти загарбників. Французи були змушені залишити Італію, нічого не досягнувши.

Карл VIII

Король Франциск I у 1521 р. продовжив боротьбу за підкорення Італії. Проте ситуація у Європі на той час змінилася. Імператор Священної Римської імперії Карл V не бажав посилення впливу Франції у Європі. Відтоді більш як на два століття головним противником Франції у Європі стали Габсбурги.

Незважаючи на окремі воєнні успіхи та неабиякий дипломатичний талант Франциска I, який для боротьби проти Габсбургів у Європі зробив своїм союзником турецького султана Сулеймана I Пишного, французька армія зазнавала поразок. Після невдалої для французів битви біля Павії в 1525 р. Франциск I навіть опинився в полоні. Упевнений у легкій перемозі, Карл V удерся в 1544 р. на територію Франції та розпочав наступ на Париж. Проте опір французів змусив його відмовитися від своїх планів. Він уклав угоду із Франциском I, за якою обидві сторони відмовлялися від своїх завоювань.

Битва біля Павії (барельєф, 1525)

Генріх II

За наступника Франциска I короля Генріха II (1547–1559 рр.) війни поновилися. Проте досягти вирішального успіху жодна сторона не змогла. Остаточні війни завершилися миром, укладеним 1559 р. в місті Като-Камбрезі між Генріхом II і сином Карла V іспанським королем Філіппом II. За угодою, Франція остаточно відмовлялася від своїх претензій на Італію, але за згодою Філіппа II отримувала землі Лотарингії. Англія, яка воювала на боці Габсбургів, погоджувалася повернути місто Кале, яким англійці володіли від часів Столітньої війни. У такий спосіб було завершено об'єднання земель Франції майже в її сучасних кордонах.

Окрім невеликих територіальних надбань, Італійські війни не принесли Франції бажаних результатів. Одним з їх наслідків стало поширення серед французів італійської моди, звичаїв, літератури і мистецтва. У Парижі в стилі італійської архітектури побудували новий королівський палац — Лувр, а королівський двір став центром поширення культури італійського Відродження.

► Що таке абсолютизм?

2. Зміни в суспільстві та економіці

На початку XVI ст. у французькому суспільстві, як і раніше, зберігався поділ на три стани з визначеним обсягом прав і обов'язків. Однак упродовж раннього Нового часу в їх становищі відбуваються значні зміни.

Робота з історичними джерелами

Витяг із «Коментарів про Французьке королівство», складених 1561 р. послом Венеціанської республіки Мікеле Суріано

«Кількість народу у Франції дуже велика, оскільки вона налічує понад 140 міст... Один тільки Париж налічує, як кажуть, від 4 до 5 сотень тисяч жителів. За своїм становищем і гідністю кожен із жителів може належати до одного з трьох станів, звідки й беруть початок три чини королівства: перший чин — духовенство, другий — дворянство, третій не має окремої назви, і оскільки він складається з людей різного становища і занять, то може бути названий станом народу взагалі.

Духовенство криє в собі велику кількість третього стану й багато іноземців <...>, але дворянство складає найбільшу частину духовенства.

Дворянством називають тих, хто користується привілеєм не сплачувати податків і зобов'язані нести лише особисту військову службу. До складу дворянства входять і принци, і барони.

Третій стан складається з людей пера, яких називають також людьми довгої мантії, купців, ремісників, плебеїв і селян. Той із людей мантії, хто має ступінь президента чи радника або має схоже звання, стає дворянином і привілейованим завдяки своїй посаді та вважається таким упродовж свого життя.

Купців, яких у наші дні вважають панамі грошового багатства, усіляко улещують і упадають коло них, але ніякими перевагами й гідністю вони не користуються, тому що будь-яка торговельна діяльність вважається негожою для дворянства. Вони, таким чином, належать до третього стану: сплачують податки такі ж, як і нешляхетні та селяни, а становище останніх найважче, оскільки їх однаково утискають і король, і дворяни».

● **Поміркуйте:**

1. За якими критеріями автор оцінює велич держави?
2. Які стани виділено в документі?
3. Які зміни в становищі станів у другій половині XVI ст. визначено автором?

Найбільш впливовою частиною населення Франції на початку XVI ст. було дворянство. Воно не прагнуло незалежності й не перешкоджало посиленню королівської влади в країні. Становище привілейованого стану в централізованій державі його влаштувало, оскільки дворяни отримували величезну платню, пенсії, подарунки від короля. Залишалося лише кілька родів старої знаті (Гізи, Бурбони, Монморансі), які ще зберігали великий вплив і гуртували довкола себе прихильників серед середніх і дрібних дворян. Дворянство в цей час складалося з двох самостійних верств — старе і нове. Починаючи від середини XV ст., до складу спадкового, родовитого дворянства, що походило зі старовинних рицарських родів, почали вливатися заможні міщани (купці, цехові майстри), які купівлею чи через королівську милість отримували дворянство або посаду високого рангу. Відтепер казали, що є «дворяни шпаги» («дворяни, що походять із дворянського роду») і *нові дворяни*.

Різниця між старим і новим дворянством полягала у відсутності рівних привілеїв. Новий дворянин не був зобов'язаний нести військову службу, яка залишалася привілеєм родовитого дворянства. Військова служба звільняла спадкове дворян-

Французьке дворянство в XVI ст.

Луї ле Нен. Селянська родина

ство від сплати податків. Нове дворянство не сплачувало податків лише за умови, якщо залишало свою попередню торговельну або фінансову діяльність.

Шлях у дворянство через посади в державному апараті був найпоширенішим. На початку XVII ст. у Франції склалася численна верства чиновницького дворянства, яке називали «дворянством мантиї». Воно скуповувало землі родовитого дворянства, що розорилося під час «революції цін», поєднуючи свою діяльність у державній службі з дворянським землеволодінням.

У XVI–XVII ст. у Франції формувалися ринкові відносини. Цей процес відбувався досить повільно: заважали феодальні пережитки, станові привілеї дворянства і духовенства, відсутність політичних прав у підприємців. Характерною рисою тогочасної Франції було зростання кількості заможних підприємців-буржуа.

Осередками формування нових відносин ставали міста. Так, центром розвитку парфумерії, ювелірної справи, виготовлення скляного посуду, меблів, одягу був Париж, столицею французького друкарства і банківської справи — Ліон. Чотири рази на рік тут відбувалися славнозвісні Ліонські ярмарки, у яких брали участь купці з усієї Європи. Під час здійснення торговельних операцій купці почали використовувати замість металевих грошей письмові кредитні зобов'язання. Найбільшим портовим містом, через яке здійснювалася середземноморська торгівля Франції, залишався Марсель. Водночас зростало значення західних і північних портів, розташованих на узбережжі Атлантичного океану, — Бордо,

Г. Коутер. Ярмарок

Ла-Рошелі, Нанта, Гавра.

Поступово в більшості галузей французької промисловості мануфактури витіснили цехове ремесло. Особливо багато їх існувало в галузі виробництва сукна, лляних і шовкових тканин. На ліонських шовкових мануфактурах працювало близько 12 тис. найманих працівників.

Фрідріх Карл Грьогер.
Сім'я буржуа

Із розвитком підприємництва й торгівлі у Франції формувалася *буржуазія*. Вона відіграла значну роль у розвитку економіки, позичала гроші збіднілому «дворянству шпаги», але залишалася політично безправною. Однак що більше зростала могутність буржуазії, то більше вона шукала можливостей впливати на державне життя. Виходячи зі своїх інтересів, буржуазія підтримувала королівську владу в її боротьбі проти старого дворянства за єдність і цілісність країни.

Проте порівняно з Англією та Нідерландами формування ринкових відносин у Франції відбувалося набагато повільніше, переважна більшість населення, як і раніше, була зайнята в сільському господарстві.

► Кого називали «дворянами мантиї»?

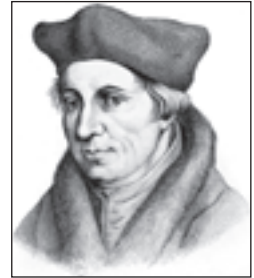
3. Реформація у Франції

У 20-ті рр. XVI ст. у Франції почали поширюватися реформаційні ідеї. Зародження ідей реформи церкви розпочалося в гуманістичних колах. Палким прихильником ідеї очищення церкви був видатний гуманіст **Лефевр Д'Етапль** (1450 чи 1455–1536 чи 1539), який виклав свої погляди ще у 1512 р. Він першим сформулював два визначальні принципи майбутньої Реформації — виправдання вірою й необхідність визнання Святого Письма єдиним джерелом релігійної істини. Тоді ж він розпочав перекладати Біблію французькою мовою. Лефевр своєю діяльністю підготував Реформацію, хоча сам і не став протестантом.

Великий вплив на розвиток протестантизму у Франції мало поширення ідей Лютера. У Південній Франції з'явилося чимало прихильників кальвіністського вчення, яких називали *гугенотами* (товариші). Проте більшість французів кальвінізм не підтримала. Населення півночі країни, у тому числі Парижа, залишалося прихильниками католицизму. На відміну від Німеччини, католицька церква у Франції підкорялася королю та була символом національної єдності країни.

Король Франциск I упродовж тривалого часу не чинив перешкод поширенню реформаційних ідей, оскільки під час боротьби проти Карла V користувався підтримкою німецьких князів-протестантів. Проте в середині 1530-х рр. він почав переслідувати прихильників протестантизму. У 1535 р. було заарештовано 300 протестантів, а 35 з них засуджено до спалення. Із 1540 р. в країні розгорнула діяльність інквізиція. Новий король Генріх II у перший рік свого правління створив для боротьби проти кальвіністів спеціальну «Вогняну палату», яка за перші три роки діяльності ухвалила 500 звинувачувальних вироків. Але це не могло зупинити поширення реформаційних ідей у Франції.

► Як у Франції називали прихильників кальвінізму?

Лефевр Д'Етапль

Гугенотський хрест

Гугеноти

4. Причини й початок громадянських (релігійних) війн

На зламі 50–60-х рр. XVI ст. Франція зазнавала тяжкої кризи. Розрахунки французьких дворян на воєнну здобич, нові землі та посади внаслідок Італійських війн не виправдалися. До того ж «революція цін» призвела до різкого зменшення їхніх прибутків. У цій ситуації реформаційні ідеали приваблювали дворянство на-самперед можливістю захопити церковні землі. Водночас ті, хто залишався вірними королю й католицькій церкві, розраховували отримати у винагороду за свою вірність володіння противників.

Катерина Медичі

Однак більшість французького дворянства розмірковувала, до якого угруповання приєднатися з більшою вигодою для себе. На чолі прихильників католицької церкви стояла родина лотаринзьких герцогів Гізів. Вождями гугенотів були принци з родини Бурбонів, яким належало королівство Наварра на кордоні Франції та Іспанії. Обидва угруповання спиралися на підтримку інших держав. Католиків протегував король Іспанії Філіпп II, кальвіністів — англійська королева Єлизавета I, німецькі князі та швейцарці. Між цими двома угрупованнями й розпочалися війни, які тривали 36 років (**1562–1598 рр.**) і дістали назву *гугенотських (релігійних), або громадянських війн*. Їх причинами було загострення релігійної боротьби між католиками й кальвіністами та ускладнення політичної ситуації у Франції на межі 50–60-х рр. XVI ст.

Напередодні війни французький уряд намагався проводити політику віротерпимості. Із метою досягнення компромісу між католиками і кальвіністами 1560 р. в Орлеані після 75-річної перерви було зібрано Генеральні штати. Але примирити ворогуючі сторони не вдалося.

Приводом до війни стало вбивство гугенотів у містечку Вассі. Герцог Гіз **1 березня 1562 р.**, проїжджаючи зі своїм загоном через нього, напав на гугенотів, які зібралися відправляти богослужіння. Було вбито 23 особи та майже 200 поранено. Католицький Париж зустрів Гіза як героя. Францію охопило полум'я війни.

Перші десять років не були особливо жорстокими. Обидва угруповання намагалися підкорити своєму впливові короля **Карла IX** (1560–1574 рр.). Мати короля Катерина Медичі, підступна й хитра жінка, уміло маневрувала між католиками і гугенотами, домагаючись їх послаблення у взаємній боротьбі. Вона не зупинялася перед отруєнням і вбивством своїх ворогів. Помітивши, що вождь гугенотів Коліньї має вплив на Карла IX, Медичі вирішила усунути його руками герцога Гіза. Вона намовила католиків знищити всіх протестантських лідерів, які зібралися в Парижі з нагоди весілля вождя гугенотів Генріха Бурбона із сестрою короля Маргаритою 24 серпня 1572 р., у день святого Варфоломія.

5. Варфоломійська ніч

Катерина Медичі переконала Карла IX, що гугеноти хочуть його вбити. Наляканий король зрадив адмірала Коліньї та підтримав католиків.

Напередодні дня святого Варфоломія між 2-ю та 4-ю годинами ночі **24 серпня 1572 р.** закалатав дзвін на Сен-Жерменській дзвіниці. Його підтримали всі церкви Парижа. Це стало сигналом для католиків. Будинки гугенотів було заздалегідь помічено білими хрестами. Їх убивали беззбройними, у ліжках, не шкодуючи дітей і жінок. Адмірала Коліньї було вбито, інших лідерів гугенотів змусили прийняти католицьку віру. Різанина тривала ще кілька днів і в інших містах Франції. Протягом двох тижнів після Варфоломійської ночі по всій Франції було винищено понад 30 тис. протестантів.

Гаспар Коліньї

Ф. Дюбуа.
Варфоломійська ніч

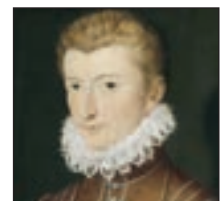
Розгляньте малюнок. Складіть за ним розповідь про Варфоломійську ніч.

У ті дні загальної ненависті до протестантів винятком виявилася поведінка губернатора міста Байонни на півдні Франції віконта Д'Ортеса. У відповідь на наказ короля знищити в місті всіх гугенотів він заявив: «Ваша Величносте! У ввіреному Вам місті Байонні живуть славетні чоловіки і порядні жінки, хоробрі солдати і працелюбні ремісники, які ладні віддати життя за Вашу Величність, але я не знайшов з-поміж них жодного ката».

Наслідки Варфоломійської ночі виявилися іншими, ніж очікувала Катерина Медичі: війна між католицьким і гугенотським таборами спалахнула з новою силою. Гугеноти розгорнули боротьбу за зміну королівської династії та створили у **1576 р.** на півдні Франції справжню гугенотську державу — *Конфедерацію* з окремими органами правління, податками, військом. Її очолив Генріх Наваррський.

Королем Франції після смерті Карла IX став Генріх III (1574–1589). Відсутність у нього нащадків перетворювала Генріха Наваррського на найвірогіднішого кандидата на престол. Можли-

Генріх Гіз

вість появи короля-гугенота спонукала католиків до активних дій. У **1585 р.** було створено *Лігу* — федерацію католицьких міст. На чолі Ліги став Генріх Гіз, який висунув претензії на французьку корону. До Ліги увійшли північне дворянство й міста півночі на чолі з Парижем. Країна розкололася на дві частини: гугенотський південь і католицьку північ. Обидві частини вели боротьбу між собою й водночас виступали проти короля.

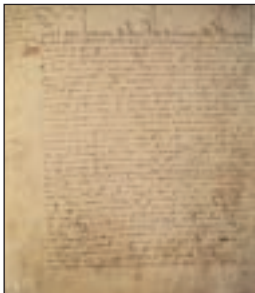
Генріх III

- Якими були наслідки Варфоломійської ночі?

6. Завершення громадянських (релігійних) війн

Генріх IV

Нантський едикт

Із загостренням боротьби між гугенотською Конфедерацією та католицькою Лігою Франція дедалі більше поринала у прірву безвладдя. Король Генріх III виявився неспроможним контролювати ситуацію. Генріх Гіз вимагав від короля позбавити Генріха Наваррського права на наступництво престолу. Король у відповідь оголосив про розпуск Ліги і викликав до Парижа війська. Гіз підняв народ Парижа на боротьбу проти короля. Повстанці успішно протидіяли військам. Король Генріх III після вбивства Генріха Гіза втік з оточеного Парижа шукати допомоги в Генріха Наваррського. Король уклав союз із гугенотами і з їхньою допомогою здобув Париж. Але невдовзі Генріха III вбив фанатик-лігіст, який сховав отруєний ніж під чернечою рясомою. У Франції встановилося безвладдя. Король Іспанії Філіпп II і Папа Римський обговорювали можливість обрання королем Франції іспанського принца.

Налякані ситуацією в країні, дворянство та буржуазія погоджувалися визнати королем Генріха Наваррського, але поставили до нього вимогу навернутися у католицизм. Генріх відповів на це словами, що відразу стали крилатими: «Париж вартий меси!» (меса — католицька церковна відправа) і погодився стати католиком. У 1594 р. він став королем **Генріхом IV (1594–1610 рр.)**.

Гугенотські війни завершилися виданням у **1598 р. Нантського едикту**. Католицизм визнавався панівною релігією, але гугеноти отримали дозвіл вільно сповідувати свою віру та утворювати релігійні громади в усіх містах, окрім Парижа. Вони могли обіймати будь-які державні посади. Як гарантію здійснення цієї угоди гугеноти зберігали на півдні 200 фортець із гарнізонами та 25-тисячну армію. Значення Нантського едикту полягало в тому, що він поклав край війнам між гугенотами і католиками, надав гугенотам свободу віросповідання та її гарантії.

- Скільки років тривали громадянські війни?
- Коли було видано Нантський едикт?

7. Піднесення Франції за Генріха IV

Генріх IV дістав у французів прізвисько «добрий король». При ньому було дано лад господарству країни, яке занепало за роки війн, введено нагляд за збиранням податків, податки з населення було впорядковано і зменшено. Французи запам'ятали вислів короля про те, що добробут у Франції настане тоді, коли в кожного селянина в неділю в горщику варитиметься курка.

Наведення ладу у збиранні податків та здійснення заходів, спрямованих на відбудову і розвиток економіки, були насамперед пов'язані з діяльністю першого міністра Франції **Сюллі** (1560–1641 рр.).

Сюллі вважав, що відновити економіку Франції можна лише за сприяння розвитку сільського господарства. А він почнеться лише після зменшення тягаря податків, сплачуваних французькими селянами. Тому за наказами Сюллі було впорядковано і зменшено стягнення податків із селян, скасовано борги за попередні роки. Завдяки тому, що перший міністр суворо карав за привласнення податків їхніх нечесних збирачів, надходження грошей до королівської скарбниці не зменшилося. Сюллі здійснив й інші заходи: було організовано осушування боліт, держава сприяла поширенню нових культур (кукурудзи, буряків, кормових трав).

Уряд Генріха IV приділяв велику увагу й розвитку вітчизняної промисловості. Ремісників було звільнено від обмежень на розвиток, що накладалися цеховими статутами, створено сприятливі умови для розвитку мануфактурної промисловості. Ввезення іноземних промислових виробів було обмежено, а вивезення вітчизняної сировини заборонялося. Із королівської скарбниці навіть надавалися субсидії власникам мануфактур для розширення виробництва. З'явилися привілейовані королівські мануфактури, що виготовляли шовк, фаянсові вироби, парфуми. Політика, яку здійснював для відродження економіки Франції уряд Генріха IV, мала характер *меркантилізму* та протекціонізму (захисту) власних виробників.

! **Меркантилізм** — економічна політика доби становлення капіталізму, що характеризувалася активним втручанням держави в господарське життя, стимулюванням зовнішньої торгівлі, колоніальними пограбуваннями і торговельними війнами.

Свою зовнішню політику Генріх IV спрямовував на успішний розвиток заморської торгівлі. За його підтримки було відкрито Східноіндійську торговельну ком-

Сюллі

Французькі селяни (гравюра)

Мануфактура (мініатюра)

Французьке судно

панію. У 1604 р. розпочалася колонізація французами Канади — експедиція Шамплена створила там першу колонію.

Головними ворогами Франції у Європі Генріх IV вважав іспанських і німецьких Габсбургів. Він намагався протидіяти спробам іспанського короля Філіппа II придушити Реформацію, розуміючи, що посилення Іспанії зачіпатиме інтереси Франції. Вважаючи війну з Габсбургами неминучою, Генріх IV і Сюллі енергійно готувалися до неї. Проте в розпалі підготовки до війни Генріха IV було вбито. 14 травня 1610 р. король загинув від кинджала фанатичного католика Франсуа Равальяка.

► Що таке меркантилізм?

Висновки

У XVI ст. у Франції розпочалося формування абсолютної монархії, яка досягла вершини свого розвитку в другій половині XVII ст.

У ранній Новий час внаслідок змін у структурі дворянства воно поділилося на старе дворянство («дворян шпаги») і нове дворянство (звичайні дворяни і «дворяни мантиї»).

Поширення у Франції ідей Реформації викликало в країні глибокий розкол між її прихильниками та противниками, що спричинив тривалі громадянські війни.

Генріх IV швидко відновив зруйноване тривалими війнами господарство Франції, посилив свою владу і міжнародний авторитет країни.

Закріпимо знання

1. Які факти підтверджують формування у Франції абсолютизму?
2. Які зміни відбувалися у французькому суспільстві XVI — першої половини XVII ст.? Чим вони були обумовлені?
3. Як відбувалося поширення реформаційних ідей в країні?
4. Якими були причини і привід громадянських (релігійних) війн?
5. Дайте оцінку діяльності короля Генріха IV.

● *Запам'ятайте дати:*

1562–1594 рр. — громадянські (релігійні) війни у Франції.

24 серпня 1572 р. — Варфоломійська ніч.

1598 р. — Нантський едикт.

А тим часом в Україні...

1569 р. — Люблінська унія.

1596 р. — Берестейська церковна унія.

§ 13. Завершення формування абсолютної монархії у Франції

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати процес завершення формування абсолютної монархії у Франції;
- дати оцінку діяльності кардинала Рішельє;
- розповідати про правління французьких королів — Людовіка XIV та Людовіка XV.

Пригадайте:

1. Які зміни відбулися в управлінні Францією за абсолютної монархії?
2. Назвіть найважливіші події історії Франції XVI — початку XVII ст.

1. Кардинал Рішельє та зміцнення абсолютизму

Продовжувачем справи Генріха IV став перший міністр короля **Людовіка XIII** (1610–1643 рр.), кардинал герцог Арман Жан дю Плессі **Рішельє** (1585–1642).

Постать в історії

Рішельє народився в незаможній дворянській родині. Спочатку хотів вступити до війська, але потім вирішив служити церкві. У 23-річному віці став єпископом. Мав неабиякі літературні здібності, отримав добру освіту, був честолюбним та енергійним. Коли йому виповнилося 30 років, став кардиналом. Із 1624 р. — член Королівської ради, згодом — перший міністр Франції (голова уряду). Упродовж 18 років фактично правив Францією за нерішучого Людовіка XIII. Як влучно зауважив один із сучасників кардинала, «Людовік XIII лише носив корону, а Рішельє мав скіпетр».

Кардинал
Рішельє

Одним із головних завдань кардинал вважав посилення авторитету королівської влади. У своєму «Політичному заповіті», складеному у вигляді листа до короля, Рішельє писав: «Коли Ви, Ваша Величність, вирішили виявити мені велику довіру в управлінні Вашими справами, гугеноти ділили державу з Вами, а вельможі поведилися так, начебто не були Вашими підданими. Моєю першою метою була велич короля, моєю другою метою була могутність держави». Для досягнення цього Рішельє припинив скликання Генеральних штатів і обмежив права Паризького парламенту.

Людовік XIII,
увінчаний богинею
перемоги Вікторією

Нагальною потребою, без вирішення якої Францію не можна було вважати цілісною державою під необме-

женою владою короля, була ліквідація гугенотської республіки на півдні країни. Війна проти гугенотів, що розпочалася 1620 р., тривала вісім років і завершилася перемогою королівської армії. Фортеці гугенотів було зруйновано. У **1629 р.** було прийнято «**Едикт милості**», за яким гугенотам дозволялося сповідувати їхню віру, але заборонялося мати гарнізони і фортеці.

А. фон Вернер. Французький колонізатор і вождь індіанців

Кардинал розгорнув рішучу боротьбу проти старої родовитої аристократії. Усіх, хто не бажав підкорюватися королівській владі, було відправлено у вигнання або засуджено, їхні замки зруйновано. Під загрозою смертної кари заборонили дуелі — поєдинки між дворянами. Для виконання своїх рішень на місцях кардинал реорганізував систему управління і зробив її залежною від короля. У провінції призначалися *інтенданти* — королівські урядовці, які повністю відповідали за надходження податків і стан справ у провінціях.

В економічній політиці Рішельє дбав про розвиток торгівлі, сприяв заснуванню торговельних компаній (за роки його правління було створено 22 такі компанії). Сам Рішельє був головним учасником торговельної компанії «Нова Франція», яка здійснювала колонізацію французами Канади. За нього Франція розпочала створювати свою колоніальну імперію, вести суперництво й боротьбу проти Англії та Нідерландів за захоплення нових територій.

У зовнішній політиці перший міністр робив усе, щоб піднести престиж своєї країни у європейських справах. Її головним ворогом у Європі він вважав Іспанію, тому підтримував її ворогів — німецьких протестантських князів, Голландію, Данію, Швецію. У 1635 р. Франція втрутилася в Тридцятилітню війну. Завдяки дипломатичному мистецтву кардинала Франція домоглася послаблення впливу Іспанії у Європі.

Для проведення своєї політики Рішельє потребував багато коштів. Податки зросли в декілька разів, що наприкінці 30-х — на початку 40-х рр. XVII ст. призвело до численних селянських виступів.

Велику увагу кардинал приділяв також розвитку науки, культури, але вимагав від діячів культури підтримки його політики. За Рішельє у Франції з 1631 р. почала виходити перша газета. Кардинал сам писав до неї статті, а газета вихваляла успіхи його політики.

- Чи вдалося кардиналу Рішельє досягнути мети — зміцнити королівську владу?

2. Абсолютизм за Людовіка XIV

Формування абсолютної монархії було завершено за **Людовіка XIV** (1643–1715 рр.), котрого проголосили королем у п'ятирічному віці. Від його імені правила мати Анна Австрійська, а фактичним правителем був її фаворит, наступник Рішельє на посаді першого міністра кардинал Джуліо Мазаріні. Він обіймав

цю посаду 18 років, продовжуючи політику свого попередника, спрямовану на зміцнення Франції та посилення королівської влади.

За Мазаріні було успішно завершено Тридцятилітню війну, Франція здобула панівне становище в Європі.

Для ведення війни були потрібні чималі кошти, тож Мазаріні запроваджував нові податки. Це викликало невдоволення, із якого скористалася аристократія, щоб повернути свої давні права. Цей рух дістав назву **Фронда**. Мазаріні спромігся успішно її приборкати.

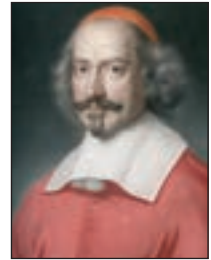
! **Протекціонізм** — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки; сприяння розвитку власної промисловості й торгівлі.

Після смерті Мазаріні король заявив, що не збирається призначати нового першого міністра та управлятиме сам. Своєю подальшою діяльністю Людовік XIV довів, що він є лідером, гідним могутньої європейської держави.

Першою сферою, у якій король навів лад, були державні фінанси. Він наказав заарештувати генерального інтенданта Фуке за зловживання й кинути його до в'язниці. Новим міністром фінансів було призначено **Жана Батиста Кольбера** (1619–1683). Успіхи в економіці за роки правління Людовіка XIV пов'язані саме з діяльністю цього чиновника. Кольбер у дусі *протекціонізму* сприяв розвитку промисловості, підтримував торгівлю шляхом упровадження високого мита. Прокладалися нові дороги. Створювалися торговельні компанії (Ост-Індська та ін.). Його називали батьком французького флоту. Запроваджувалася чітка система звітності витрат і доходів. Було проведено реформу армії. Усіх офіцерів призначав король. Військо отримало уніформу й нове озброєння, збільшено кількість полків і модернізовано артилерію. У розпорядженні короля була добре озброєна

Людовік XIV

Джуліо Мазаріні

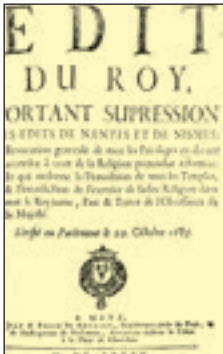
Панорама Парижа (1649 р.)

Фронда в Парижі (гравюра)

Жан Батист
Кольбер

Едикт
Фонтенбло,
що скасовував
Нантський
едикт

армія, яка налічувала 550 тис. воїнів, найчисленніша в тогочасній Європі. Крім того, була проведена певна систематизація законів країни, що дозволило впорядкувати судову систему. Але король не схвалив планів Кольбера щодо ліквідації внутрішніх митних кордонів, поширення податків на дворян, зменшення кількості монастирів.

Міцні фінанси, надійна армія — ось те, на що спиралася королівська абсолютна влада за Людовіка XIV.

Уся вища судова влада також належала королю. За таємним наказом Людовіка XIV дозволялося ув'язнити будь-кого без суду і відправити до паризької в'язниці Бастилії. Навіть відносини з католицькою церквою Людовік XIV побудував на її повній залежності від короля. Нантський едикт у 1685 р. було скасовано, кальвінізм заборонено, а 200 тис. гугенотів змушені залишити Францію.

Зовнішня політика Франції в роки правління Людовіка XIV була відображенням його прагнень особистої слави та бажання стати арбітром у європейських справах. Король докладав чималих зусиль, щоб перешкодити Габсбургам панувати в Європі. Водночас він намагався збільшити територію своєї держави, загарбавши землі сусідів. За 54 роки самостійного правління Людовіка XIV Франція впродовж 33 років вела війни. У 1667–1668 рр. Людовік XIV завоював іспанські Нідерланди. Війна 1672–1678 рр. за загарбання Голландії закінчилася для Франції поразкою. Причиною цієї та наступних поразок (війна за іспанську спадщину 1701–1714 рр.) Людовіка XIV стало те, що європейські держави (католицькі й протестантські) об'єдналися проти Франції.

► Завдяки кому за часів Людовіка XIV здійснювалася успішна економічна політика?

3. Двір «Короля-сонця»

Друга половина XVII–XVIII ст. — період розквіту королівських дворів у Європі. Але взірцем королівського двору був двір Людовіка XIV, якого стали називати «королем-сонцем». Для себе він наказав побудувати за 18 км від Парижа, у Версалі, розкішну резиденцію. Королівський палац, оточений парками й майданами, мав нагадувати всім і кожному про велич його володаря. Навіть статую античного бога Юпітера було виліплено з обличчям Людовіка XIV. Сучасники приписували йому вислів «Держава — це я!».

Під час прогулянки короля містом вулиці оточували, тож люди могли подивитися на свого володаря лише здалеку. Коли королівська карета проїжджала повз, усі мали чекати на колінах, доки вона не проїде. Навіть якщо в кареті нікого не було, то кареті віддавалися особливі почесті.

Людовік XIV вважав, що життя короля має бути публічним, королі повинні народжуватися і вмирати на очах у підданих. Із цією метою він запровадив цілу систему церемоній, які супроводжували життя монарха. Щодня о 10 годині вечора Людовік XIV вечеряв у присутності двору під супровід музики. Придворний композитор написав спеціальну «Симфонію для вечерь короля». Королівський стіл накривали навпроти каміну, а монарху в позолоченій скриньці тонкої ювелірної роботи підносили ложку, виделку і ніж. Звідси й походить вислів «поставити прибор». Також був створений чисельний королівський двір. Щоб залучити до нього аристократію, Людовік XIV зацікавлював її синекуратами (від латин. *sine cura* — «без турбот») — посадами при дворі, які високо оплачувалися.

Версаль (екстер'єр)

Версаль (інтер'єр)

Церемонії, палаци, бали, утримання великого двору потребували величезних коштів. Оскільки абсолютний монарх вважав себе володарем усієї країни, то він не обмежував себе у витратах, які лягали важким тягарем на тих, хто сплачував податки.

Відповідно до церемоніалу, навіть смерть короля мала бути прилюдною. Тож помираючого Людовіка XIV у похідному ліжку поставили по центру кімнати, щоб придворні та члени королівської родини могли бути присутніми при його смерті. 1 вересня 1715 р. король помер. Після цього впродовж тижня 72 священики, змінюючи один одного, молилися біля труни Людовіка XIV.

Ж.-Л. Жером.
Приєм у Версалі

Розгляньте малюнок. Складіть за ним розповідь про вихід короля з почтом.

Робота з історичними джерелами

Витяг із «Творів» Людовіка XIV

«Що ж до осіб, котрі мали допомагати мені в моїй праці, то я вирішив не брати зовсім першого міністра; і якщо зі мною погодитесь ви, ... то це ім'я назавжди зникне у Франції, бо немає нічого негіднішого, ніж бачити в руках одного всі королівські функції, а в руках іншого — самий лише королівський титул.

Заради цього необхідно було розділити мою довіру і виконання моїх приписів, не віддаючи їх нікому повністю...

Ніхто не може розділяти вашої праці, не маючи деякої частки вашої влади. Залишайте іншому лише те, що вам неможливо утримати, тому що, хоч би як ви оберігалися, завжди від вас вислизне більше, ніж хотілося...».

● *Поміркуйте:*

Як Людовік XIV оцінював роль і місце короля в державі?

- ▶ Яке прізвисько дістав Людовік XIV?
- ▶ Де розташовувалася резиденція французьких королів?

4. Людовік XV

Наступником Людовіка XIV став його правнук **Людовік XV** (1715–1774). Він посів трон у п'ять років, тому тривалий час країною правили королівські міністри. Людовік XV виявився вкрай нерозсудливим правителем. Він віддавав перевагу розвагам, а не кропіткій державній праці, яка б вивела Францію із щораз глибшої кризи. Неодноразово Людовік XV заявляв: «На наш вік вистачить», «Після нас хоч потоп». Для покриття своїх витрат король щедро торгував державними посадами. Коли йому нагадували про важке становище народу, він відповідав, що на їхньому місці він би обурився, але нічого не робив для покращення становища в країні. За правління Людовіка XV переслідувалися просвітителі, а створену ними «Енциклопедію» було знищено. Французький аб-

солютизм опинився в глибокій кризі, із якої так і не зміг знайти вихід.

Висновки

За правління Людовіка XIII його перший міністр Рішельє домогся значного зміцнення абсолютизму у Франції.

У період правління Людовіка XIV абсолютна монархія у Франції досягла свого розквіту. Король навіть ототожнював себе з державою: «Держава — це я!». Найбільші успіхи політика Людовіка XIV мала в економічній сфері, але прорахунки в релігійній політиці, поразки на міжнародній арені та непомірні витрати на королівський двір нівелювали ці здобутки.

За часів правління Людовіка XV виразно проявилися недоліки абсолютної монархії у Франції.

Людовік XV

Закріпимо знання

1. Заради чиїх інтересів діяв кардинал Рішельє? Обґрунтуйте свою думку.
2. У який період діяв Нантський едикт? Чому він був скасований?
3. Кому з королів належать слова: «На наш вік вистачить», «Після нас хоч потоп»? Як це позначалося на внутрішньому становищі Франції?
4. Наведіть факти, що підтверджують завершення формування абсолютної монархії у Франції за Людовіка XIV.
5. Чи закономірним явищем була поява такого короля, як Людовік XV? У чому проявлялася криза французького абсолютизму?
6. Із якою метою Людовік XIV перетворив своє життя на суцільний спектакль, який спостерігали його піддані?

● **Запам'ятайте дати:**

1629 р. — «Едикт милості».

1643–1715 рр. — правління Людовіка XIV.

1685 р. — скасування Нантського едикту.

А тим часом в Україні...

1632 р. — відновлення ієрархії Православної церкви.

1648–1657 рр. — Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького.

1687–1708 рр. — гетьманство І. Мазепи.

1710 р. — Конституція П. Орлика.

§ 14. Англія у XVI ст.

За цим параграфом ви зможете:

- з'ясувати особливості економічного розвитку Англії в XVI ст.;
- пояснити, що в Англії відбулась королівська Реформація;
- розповідати про конфлікт між Англією та Іспанією, визначивши його наслідки.

Пригадайте:

1. Якими були особливості розвитку Англії наприкінці XV ст.?
2. Що таке Реформація? Як поширювалися реформаційні ідеї у Європі?
3. Які держави захопили найбільшу кількість колоній завдяки Великим географічним відкриттям?

1. Зміни в економіці та суспільстві

П. Аертсен.
Селяни на ринку

*Стриження овець
(мініатюра)*

У XVI ст. Англія була невеликою за територією країною, а її володіння в Ірландії — незначні. Шотландія також не входила до її складу. Населення Англії на початку XVI ст. становило близько 3 млн осіб, а наприкінці століття збільшилося до 4 млн (не враховуючи Шотландії). На початку XVI ст. Англія, на відміну від Нідерландів, не була міською країною: у містах жило не більш як 10% населення. Наприкінці століття кількість міщан зростає до 20%. Англія залишалася переважно аграрною країною. Земля належала дворянам-землевласникам (лендлордам) і королю. Переважна більшість селян власної землі не мала, а за користування нею сплачувала грошову ренту (орендну плату).

На початку XVI ст. у сільському господарстві Англії відбулися значні зміни. Із появою мануфактур як в Англії, так і поза її межами зріс попит на англійську вовну. Багато землевласників захопилися розведенням овець. Цей процес мав далекосяжні наслідки для розвитку країни. Вовна перетворилася на головне її багатство. Справжнім потрясінням для Англії стала «революція цін», унаслідок якої великі землевласники збільшили грошову ренту селян у три, п'ять, а подекуди і в сім разів. Селяни втрачали свої господарства, а з ними і єдиний засіб до існування, перетворюючись на жебраків.

Головною галуззю промисловості стало виробництво сукна. Замість вовни в XVI ст. Англія почала вивозити до інших країн сукна з вовни. У XVI ст. виготовленням вовняних тканин займалося близько половини робочого населення Англії, а на початок XVII ст. 90% англійського експорту становила продукція

суконного виробництва. Саме зі зростанням попиту на сукно пов'язане поширення мануфактурного виробництва.

Унаслідок Великих географічних відкриттів Англія опинилася на перехресті торговельних шляхів між Європою та Америкою. Це стало поштовхом до зростання зовнішньої торгівлі. Поодинці купцям було сутужно вирушати в мандрівки до далеких берегів. На них чатували бурі, пірати, створюючи небезпеку втрати товарів і навіть загибелі. Щоб зменшити ризик, купці об'єднувалися в *компанії*. Перша з них виникла в 70-х рр. XV ст.

К. Массейс.
*Міняйло з дружиною
за роботою (XVI ст.)*

- ❗ **Компанія** — підприємство, засноване на пайовій участі учасників.
- ❗ **Акціонерна компанія** — колективна форма підприємництва, за якої з метою розширення підприємств створюються товариства (компанії), що об'єднують індивідуальні капітали пайовиків-акціонерів.

У XVI ст. англійські купці почали засновувати нові капіталістичні *акціонерні компанії*. Купці об'єднували свої капітали і ставали акціонерами компанії, отримуючи прибутки відповідно до внеску. Назви компаній характеризували головні напрями англійської торгівлі. Після відкриття в 1553 р. північно-східного морського шляху до Московської держави було засновано Московську компанію. У 70–80-ті рр. XVI ст. виникли Ост-Зейська (або Істландська) компанія, яка вела торгівлю на Балтійському морі, Левантська (або Турецька) для торгівлі в Середземному морі та Гвінейська компанія (згодом вона перетворилася на Ост-Індську), яка зосередила у своїх руках торгівлю з Індією та Африкою.

У XVI ст. швидко зросло економічне значення Лондона, який поступово перетворився на найбільший порт світу, центр торгівлі та фінансових операцій. Почалося формування лондонського Сіті — центральної частини міста, де зосереджувалися банківські контори та великі торговельні підприємства.

Лондонський міст (малюнок XVI ст.)

Особливістю розвитку сільського господарства Англії XVI ст. став початок *аграрної революції*. Стрімке зростання цін на продовольство у XVI ст. призвело до швидкого освоєння земель, які були закинуті після стрімкого зменшення населення Англії від Чорної смерті (чуми).

*Прапор
Ост-Індської
компанії*

Так, для розвитку господарства землевласники (лендлорди) почали перетворювати землі у своїх маєтках на господарства, які переважно спеціалізувалися на тваринництві. Збільшуючи площі пасовиськ переважно за рахунок раніше закинутих ділянок і громадських земель, вони проганяли *селян-сквотерів* із земель, якими ті користувалися, та обгороджували їх. Цей процес дістав назву *обгороджування*. У XVI ст. було обгороджено 2% земель.

- ❗ **Аграрна революція** — зміни в сільському господарстві, основним змістом яких є встановлення капіталістичних ринкових відносин.
- ❗ **Обгороджування** — зведення огорож навколо ділянок землі. Як термін використовується на означення певного явища в земельних відносинах в Англії XII–XIX ст.
- ❗ **Сквотери** — переважно незаможні поселенці, які самовільно оселялися на закинутих ділянках. Вони жили полюванням, риболовлю, тимчасовими підробітками, мали підсобне господарство, але при цьому великого господарства не вели та орендної плати землевласникам не платили.

Обгороджування

Унаслідок змін у сільському господарстві в Англії з'явилися нові суспільні верстви — нові дворяни та сільські наймити. Нові дворяни отримували прибутки — від виробництва сільськогосподарської продукції, яка йшла на продаж. Поява нових суспільних верств стала свідченням формування в сільському господарстві Англії ринкових відносин. Гроші перетворювалися на капітал, який нові дворяни вкладали в розвиток свого господарства з метою отримання прибутку.

Аграрна революція і розвиток ринкових відносин у сільському господарстві зумовили великі зміни в англійському суспільстві. Мануфактурні підприємства та господарства нових дворян не могли забезпечити роботою величезну кількість зігнаних сквотерів і збіднілих та розорених селян. Міста заповнили жебраки. На початку XVII ст. лише в Лондоні налічувалося 50 тис. жебраків. Король **Генріх VIII** (1509–1547 рр.) почав видавати закони, спрямовані проти жебракування. Збирати милостиню дозволялося тільки немічним і старим; тих, хто міг працювати, били батогами і зобов'язували повертатися додому. Якщо затримували вдруге — знову били та відрізали половину вуха. Кого затримували втретє — страчували як злочинця.

Король **Едуард VI** (1547–1553 рр.) «поліпшив» ці закони. Той, хто не працював, віддавався в рабство тому, хто на нього доніс. Якщо раб тікав, то за першу втечу йому випалювали на чолі або щоці тавро й віддавали в довічне рабство. За другу втечу ставили друге тавро, за третю страчували як державного злочинця. Англійські хроніки пишуть, що за роки правління Генріха VIII було страчено

72 тис. волоцюг і жебраків. До історії ці закони увійшли під назвою «Криваве законодавство».

► Які зміни відбулися у сільському господарстві Англії? Чим вони були зумовлені?

2. Королівська Реформація.

Зміцнення королівської влади у XVI ст.

Англією правила королівська династія Тюдорів. Саме за правління другого короля з цієї династії Генріха VIII в Англії розпочалася Реформація. На відміну від Німеччини, де Реформація відбулася внаслідок народного руху «знизу», в Англії вона здійснювалася «згори» — за активного втручання самого короля. Саме тому її називали *королівською*.

Спочатку, коли в Європі розгорнулася Реформація, Генріх VIII виступив проти неї. Він навіть узяв участь у полеміці проти М. Лютера, надіславши до Рима свій памфлет «На захист семи таїнств», за що отримав від папи почесний титул «захисника віри». Але особиста зацікавленість у звільненні від влади та опіки папи змусила Генріха VIII змінити власні погляди. Приводом для проведення Реформації стала відмова папи Климента VII дати Генріху VIII дозвіл на розлучення з його першою дружиною — іспанською принцесою Катериною Арагонською. За католицькими канонами, дати такий дозвіл міг лише папа. Тоді розлучений Генріх VIII примусив з'їзд англійського духовенства ухвалити рішення, за яким король очолив церкву в Англії. Він без перешкод оформив розлучення та одружився з придворною красунею Анною Болейн.

Коли Климент VII почав погрожувати королю за такі дії відлученням від церкви, парламент **1534 р.** прийняв **Акт про супрематію** (верховенство), яким оголосив про виведення англійської церкви з-під зверхності Рима й перехід її під опіку Генріха VIII. Усі католицькі догмати при цьому зберігалися.

У подружньому житті з Анною Болейн королю знову не по-таланило. Спадкоємця престолу шлюб не приніс — королева народила доньку, а син помер. Через деякий час розчарований король безпідставно звинуватив Анну Болейн у невірності, що прирівнювалося до державної зради, і наказав стратити її.

За рішенням парламенту в Англії закривалися всі монастирі, а їхні майно та рілля переходили до короля. Землі купували нові дворяни та буржуазія для створення на них нових прибуткових господарств. Завдяки цьому реформа церкви спри-

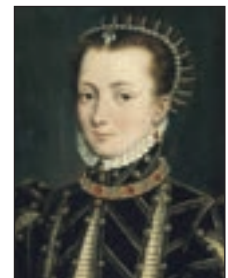
Климент VII

Катерина
Арагонська

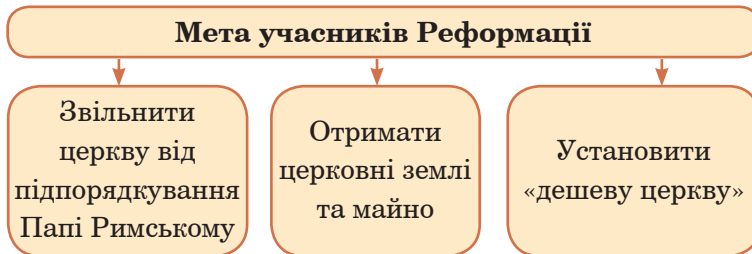
Генріх VIII

Анна Болейн

яла розвиткові ринкових відносин в Англії. Реформація провадилася методами терору. Десятки тисяч ченців опинилися без притулку й каралися «кривавими» законами проти жебраків. Від усіх англійців вимагалось цілковите підкорення *англіканській церкві*. За відмову від її визнання карали як за державну зраду.

! **Англіканська церква** — державна церква у Великій Британії, утворена в країні в XVI ст. внаслідок Реформації. З усіх протестантських церков найближча до католицької.

Едуард VI

Марія Тюдор

Наступний король Едуард VI продовжував реформування церкви. Усі відправи здійснювалися англійською мовою, було спрощено церковні обряди. Прихильниками католицизму залишалися старі дворяни й велика кількість селянства, яке пов'язувало нову церкву з обгороджуванням.

За правління королеви, ревної католички **Марії Тюдор** (1553–1558 рр.) в Англії було здійснено спробу повернутися до старої віри. Марія Тюдор відновила католицьку церкву, почала страчувати протестантів, за що дістала прізвисько Марія Кривава. Однак англіканська церква вже глибоко вкоренилася в англійському суспільстві. Повертати землі монастирям ніхто не хотів.

Після смерті Марії Тюдор корона перейшла до **Єлизавети I** (1558–1603 рр.). Вона відновила англіканську церкву, оскільки Рим не визнавав її прав на престол. Було видано суворі закони проти католиків. Перехід з англіканської церкви в католицьку вважався державною зрадою. Діяльність ордену єзуїтів заборонили. У **1571 р.** був прийнятий англійський **«Символ віри»** («39 статей»), у якому проголошувалися основні принципи англіканської церкви.

Як і в лютеранстві, декларувався принцип спасіння людини вірою, але в Англії зберігалися два таїнства: хрещення і причастя. Богослужіння мало здійснюватися лише англійською мовою за особливим служебником, затвердженим урядом. В іншому нова церква нагадувала католицьку: було дозволено шанування

ікон, зберігалися розкішне вбрання духовенства, виконання органної музики, урочисті процесії. Порівняно з лютеранством і кальвінізмом англіканська церква мала більш поміркований характер.

Період правління Тюдорів в історії Англії пов'язаний зі становленням абсолютизму. За правління Генріха VIII головним органом управління країною з практично необмеженими повноваженнями стала підпорядкована королю Таємна рада. Однак на відміну від Франції та Іспанії, де діяльність станово-представницьких органів була фактично припинена, в Англії важливе значення зберігав парламент. Саме спираючись на його підтримку, Генріх VIII здійснив відокремлення англійської церкви від Рима.

- ▶ Що стало поштовхом до проведення королівської Реформації в Англії?
- ▶ Коли було прийнято Акт про супрематію?

3. Виникнення руху пуритан

Серед частини невдоволеної обмеженістю Реформації буржуазії поширилися ідеї кальвінізму. Ці люди виступали за «очищення» англіканської церкви від залишків католицизму. Називали їх *пуританами* (від латин. *purus* — чистий). Поступово вони порвали з англіканською церквою, вийшли з неї та стали створювати власні церковні громади на чолі з обраними старшинами (пресвітерами).

Пуритани розраховували на підтримку Єлизавети I, але помилилися. Королеві не сподобалися деякі погляди пуритан (відокремлення церкви від держави, підкорення короля церкві), і вона почала жорстко переслідувати і карати їх. «Спочатку вони вимагатимуть прибрати єпископів, — казала Єлизавета I, — а потім — і самого монарха».

Дж.-Г. Бофтон. Пуритани

Історія засвідчила, що королева виявилася далекоглядною. У середині XVII ст. відбулася Англійська революція, яку багато істориків називають «Пуританською». У ті буремні роки саме пуритани разом з англійським парламентом виступили проти короля Карла I Стюарта і засудили його до страти.

- ▶ Хто такі пуритани?

4. Правління Єлизавети I. Англо-шотландські відносини

Другу половину XVI ст. англійці назвали Єлизаветинською епохою. Остання королева з династії Тюдорів зуміла залишити помітний слід в історії Англії. Нова королева вміло лавірувала між давньою аристократією та новими дворянами, посилювала королівську владу, зберігаючи парламент і місцеве самоврядування. Усе, що вона робила, виправдовувалося турботою про народ.

! Біржа — місце, де здійснюються різноманітні торговельні операції.

Єлизавета I дотримувалася політики протекціонізму, сприяючи розвитку національного виробництва, торгівлі та торговельного флоту, надаючи привілеї торговельним компаніям, а надто Ост-Індській. Свідченням успішного розвитку торгівлі стало відкриття *Лондонської біржі*.

*Лондонська біржа
(малюнок XVI ст.)*

Значними були успіхи Єлизавети I у зовнішній політиці. Вона активізувала боротьбу за включення до складу англійських володінь сусідніх Шотландії та Ірландії.

Шотландія, що охоплювала північну частину острова, у XVI ст. була самостійним королівством. Вона поділялася на Північну, або Гірську, та Південну, або Долинну, Шотландію. У Гірській Шотландії панували феодально-патріархальні відносини, існували родові громади — клани на чолі з вождями. Населення займалося скотарством і мисливством. Південна Шотландія розвивалася швидше, її жителі були не лише скотарями, а й рільниками. Тут існувало багато міст, які вели жваву торгівлю з Англією, Нідерландами та Францією.

Єлизавета I

Розгляньте малюнок. Які здобутки королеви намагався відобразити художник?

У XVI ст. шотландський престол належав династії Стюартів. Але землевласники Південної Шотландії та вожді кланів на півночі зберігали незалежність і не корилися королю. Міщани Південної Шотландії також не підтримували короля, тому що їх більше цікавив розвиток зв'язків з Англією, ніж об'єднання з відсталою північчю. За таких обставин Стюарти, не маючи підтримки в країні, самі ставали іграшкою в боротьбі родових кланів.

Економічно слабка, роздерта внутрішньою боротьбою Шотландія перетворилася в XVI ст. на об'єкт загарбницьких зазіхань Англії. Війна проти Англії в першій половині XVI ст. тривала впродовж кількох десятиліть. У 1542 р. шотландський король, який зазнав поразки в цій війні, помер. Корона перейшла

до його доньки **Марії Стюарт** (1542–1567 рр.), яка народилася того ж 1542 р. Марію відправили на виховання до Франції, де вона стала ревною католичкою. Шотландією в той час керувала мати королеви — Марія Гіз, представниця могутнього французького роду Гізів.

У боротьбі, яка розгорнулася між двома королевами, — Єлизаветою I та шотландською королевою Марією Стюарт, знайшло відображення політичне та релігійне протистояння в тогочасній Англії.

Марія Стюарт, за свідченням сучасників, вирізнялася красою та легковажністю, а справами державного управління не переймалася. Єлизавета була непривабливою, жорстокою й хитрою, але компенсувала це природним розумом, прекрасною освітою та неабиякою здатністю до керування державою. Марія була ревною католичкою, Єлизавета — переконаною протестанткою. Дитинство Марії було безхмарним. Корону Шотландії вона отримала з народження, у шестирічному віці стала нареченою спадкоємця французького престолу, до 1561 р. виховувалася у Франції; 16-річна Марія Стюарт стала королевою Франції, а через рік — удовою.

Єлизавета з дитячих років пізнала, що таке бути донькою людини, звинуваченої в державній зраді. Після страти матері — Анни Болейн — Єлизавета опинилася за жахливими мурами в'язниці Тауер.

Марія Стюарт гадала, що будь-яка країна належить монархові, їй було байдуже, яку саме державу вона очолила. Єлизавета ж вважала, що належить Англії та її народові, що, керуючи державою, виконує волю Божу. Вона не вагалась у винесенні рішень тоді, коли це мало принести користь Англії.

У середині XVI ст. в Шотландії поширилися кальвіністські ідеї. Лідером шотландської Реформації став **Джон Нокс**. Свої проповіді він завжди закінчував словами: «Боже! Звільни нас від влади блудниці!», маючи на увазі Марію Стюарт.

Боротьбу кальвіністів проти католицької церкви підтримувала зброя та грошима Єлизавета I. Вона прагнула в такий спосіб підкорити Шотландію та фізично знищити Марію Стюарт. Іспанія та Папа Римський плекали надію збити Марію Стюарт англійською королевою замість Єлизавети I і покінчити з протестантами в Англії. Після смерті свого чоловіка — короля Франції Франциска II Марія Стюарт повернулася до Шотландії. Боротьба кальвіністів проти католиків спалахнула з новою силою.

Марія Стюарт підтримувала католицьку церкву, встановила зв'язки з англійськими дворянами-католиками, які готували змову проти Єлизавети I. Натомість Єлизавета I організувала виступ кальвіністів проти неї. У 1567 р. останні, очолювані графом Мюрреєм, підняли повстання. Марія Стюарт змушена була тікати і попросити притулку в Єлизавети. Королева надала притулок «дорогій сестрі», ув'язнивши її в замку на довгі 20 років.

У Шотландії прийшли до влади, за підтримки Єлизавети I, проанглійські сили. Королем Шотландії став син Марії Стюарт **Яків VI** (1567–1625).

Водночас в Англії навколо ув'язненої Марії Стюарт точилася запекла боротьба. Марія розсилала таємні листи до католицьких країн із проханням про допомогу. Кілька спроб звільнити її закінчилися невдало. Водночас англійські католики намагалися вбити Єлизавету I, щоб проголосити королевою Марію Стюарт. Змови провалилися, їхніх учасників було знищено.

У 1587 р. Марію Стюарт обезголовили. Її син Яків VI погрожував Англії війною за смерть матері, але Єлизавета знайшла засіб для його приборкання. Оскільки королева ніколи не була заміжня й не мала дітей, вона визнала Якова VI спадкоємцем англійського престолу. Після смерті Єлизавети I він став королем Англії **Яковом I** (1603–1625 рр.), започаткувавши правління в країні династії Стюартів.

► Чим було зумовлене протистояння між Марією Стюарт і Єлизаветою I?

5. Підкорення Ірландії

Неподалік від Англії лежить острів Ірландія. Він давно приваблював англійців родючими землями та багатими покладами корисних копалин. Ірландія поділялася на родові клани по 5–6 тис. осіб, які постійно ворогували між собою.

Підкорення Ірландії англійцями розпочалося ще у XII ст. Напочатку XVI ст. горді ірландці були витіснені в гори, трясовини й ліси, але продовжували боротьбу.

А. Дюрер.
Ірландські воїни і селяни

У 1541 р. Генріх VIII оголосив себе королем Ірландії та володарем усіх її земель. Конфіскація володінь стала головним засобом підкорення Ірландії. Землі роздавали англійським колоністам.

У другій половині XVI ст. політика англійців спричинила на півдні острова кілька повстань проти англійського панування. Повстанці вимагали повернути конфісковані землі, припинити утиски католиків-ірландців. У 1594 р. 16-тисячна армія повстанців повела успішну боротьбу проти англійців. Після кількох поразок англійці

в 1603 р. розпочали проти ірландців війну на знищення. Вони дощенту спалювали села, нищили всіх жителів, урожай на полях, залишаючи по собі спустошену землю. Унаслідок такої тотальної війни повстання було придушено.

Після поразки повстання 1594–1603 рр. Ірландія остаточно перетворилася на англійську колонію.

► Коли англійці захопили Ірландію?

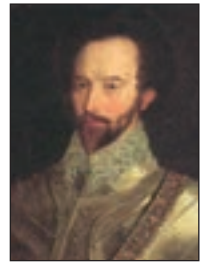
6. Боротьба проти Іспанії за панування на морі

Одночасно з боротьбою за підкорення Ірландії Англія розпочала спроби проникнення в Америку. Проте на її шляху була Іспанія, яка після об'єднання у 1581 р. з Португалією мала там величезні колонії. Боротьба Англії проти Іспанії від середини XVI ст. набула форми контрабандної торгівлі з колоніями Іспанії та нападів піратів на її порти й кораблі, що перевозили золото до Європи.

Єлизавета I всіляко підтримувала морських розбійників, надавала їм ліцензії, які дозволяли нападати на іспанські й португальські кораблі. В Англії створювалися спеціальні компанії для організації піратських експедицій. Сама королева та її оточення були акціонерами цих компаній. Піратські експедиції завдавали величезної шкоди Іспанії, яка втрачала від них до 3 млн дукатів на рік, і сприяли збагаченню Англії. Роль піратів для розвитку Англії можна порівняти зі значенням конкістадорів для Іспанії, лише з тією різницею, що вони завойовували не суходіл, а море.

У 1562 р. англійські пірати почали завозити до іспанських колоній в Америці рабів з Африки. Англійський пірат на королівській службі **Волтер Рейлі 1585 р.** заснував першу англійську колонію в Північній Америці, назвавши її на честь королеви-дівичі **Вірджинією** (від англ. *virgin* — дівча). Спочатку колонія була осередком для піратів, які полювали за іспанськими кораблями.

Серед англійських корсарів того часу найуспішнішим став «пірат її Королівської Величності», як він себе називав, — **Френсіс Дрейк** (1540–1596).

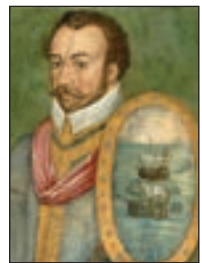

Волтер Рейлі

Постать в історії

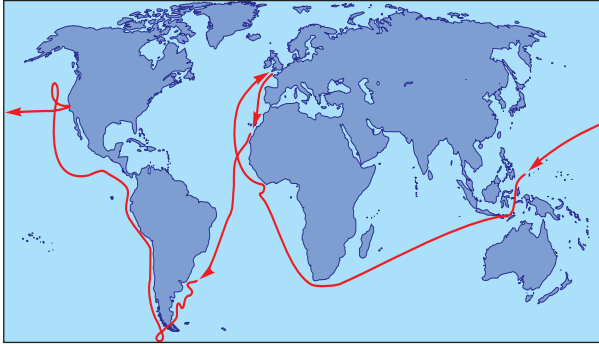
Френсіс Дрейк — найвідоміший англієць, був мореплавцем вищого гатунку, який неодноразово здійснював успішні напади на іспанські колонії в Америці. Іспанці називали його «драконом», а король Філіпп II вимагав від Єлизавети I страти ненависного пірата. Проте королева не покарала його, а висвятила в лицарі та зробила віце-адміралом. Усі ці відзнаки від Єлизавети I він отримав за свою славнозвісну навколосвітню подорож 1577–1580 рр.

Метою цієї експедиції було, за планом Дрейка, перетнути Атлантичний океан, обігнути Південну Америку й атакувати міста на її західному узбережжі, де іспанці накопичували величезні запаси золота для відправлення у Європу. Королева підтримала свого пірата й навіть вклала кошти в його експедицію. Офіційно було оголошено, що ескадра з п'яти кораблів пливе шукати вільні землі для колоній у Південній Америці. Переслідований іспанцями Дрейк проплив через Магелланову протоку і, хоча вцілів лише його флагман «Золота лань», рушив на Перу. Захопивши там величезну здобич, він перетнув Тихий океан, побував на Молуккських островах (де домовився з місцевим султаном про торгівлю прянощами

Френсіс Дрейк

з Англією), обігнув мис Доброї Надії та 26 вересня 1580 р. повернувся до Англії. Це була друга в історії навколосвітня подорож. Єлизавета щедро винагородила свого пірата, адже вартість здобичі, яку привіз Дрейк, перевищувала прибутки англійської скарбниці за два роки. Вимогою Філіппа II повернути награбоване вона знехтувала.

Навколосвітня подорож Дрейка

Для вторгнення в Англію Філіпп II вирішив зібрати величезний флот. Проте у 1587 р. Ф. Дрейк за наказом Єлизавети здійснив зухвалий рейд до порту Кадіс — бази іспанського флоту і знищив більшість іспанських кораблів. Іспанцям довелося знову збирати флот. У 1588 р. «Непереможна армада» (так назвав свій флот Філіпп II) вирушила до берегів Англії. Вона налічувала 130 вітрильників із 20 тис. матросів. У Нідерландах на іспанців чекало ще 300 кораблів, які мали приєднатися до «Непереможної армади». Командувати англійським флотом Єлизавета доручила Ф. Дрейку.

«Непереможна армада» (невідомий художник кін. XVI ст.)

Король Іспанії Філіпп II болісно сприймав зухвалість англійської королеви. Останньою краплею, що переповнила чашу його терпіння, стала страта Марії Стюарт. Як захисник католиків в усьому світі, Філіпп II на заклик Папи Римського почав готуватися до війни проти Англії.

У 1588 р. англійські кораблі атакували «Непереможну армаду» в протоці Ла-Манш. Бій тривав два тижні. Важкі іспанські кораблі було розбито легкими англійськими. Флот Англії не втратив жодного судна. У своєму донесенні Єлизаветі I Ф. Дрейк писав: «Ми виривали з хвоста іспанського птаха одне перо за одним, а жалюгідні їхні залишки розсіяли по всьому морю».

Завдяки перемозі Англія почала перетворюватися на володарку морів, а могутня колись Іспанія поступово стала другорядною державою.

► Кому належить слава перемоги над «Непереможною армадою»?

Висновки

У XVI ст. в соціально-економічному розвитку Англії відбувалися значні зміни, пов'язані зі становленням ринкових відносин.

У добу правління Тюдорів в Англії сформувався абсолютизм і було здійснено королівську Реформацію.

Остання королева династії Тюдорів — Єлизавета I — сприяла перетворенню Англії на велику європейську державу, могутню світову імперію.

Закріпимо знання

1. Яка галузь була головною в англійській промисловості XVI ст.? Назвіть особливості соціально-економічного розвитку Англії в XVI ст.
2. Що спільного і відмінного між процесами у сільському господарстві Англії та поширенням фільваркового господарства на українських землях?
3. Кого називали пуританами?
4. Чому англійську Реформацію називають королівською? Як вона здійснювалася?
5. Які події, на вашу думку, були найважливішими в Єлизаветинську епоху історії Англії? Обґрунтуйте свій вибір.
6. Складіть таблицю «Діяльність королеви Єлизавети I».

Запитання	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Основні заходи		
Результати		

● **Запам'ятайте дати:**

1509–1547 рр. — правління Генріха VIII.

1588 р. — загибель «Непереможної армади».

1558–1603 рр. — правління Єлизавети I.

А тим часом в Україні...

XVI ст. — поширення фільваркового господарства, запровадження кріпацтва.

Друга половина XVI — початок XVII ст. — піднесення братського руху.

1596 р. — Берестейська церковна унія.

§ 15. Англійська революція

За цим параграфом ви зможете:

- визначати причини революції в Англії;
- розповісти про перебіг основних подій революції;
- давати оцінку діяльності О. Кромвеля;
- розкрити зміст «Славної революції».

Пригадайте:

1. Яку роль у житті Англії відіграв парламент?
2. Коли виникло пуританство?
3. Якими були основні погляди пуритан?

1. Соціально-економічний розвиток Англії напередодні революції

На початку XVII ст. в Англії швидко формувались нові капіталістичні відносини. Проявами цього стало створення мануфактурного виробництва, розвиток торгівлі, піднесення міст, поширення товарного сільськогосподарського виробництва.

Англія стала основним постачальником нефарбованих тканин на європейський ринок. У середині XVII ст. вона забезпечувала 80% загальноєвропейського видобутку вугілля (близько 3 млн т). За перші 40 років XVII ст. подвоїлися обсяги торгівлі. Цьому сприяли торговельні компанії, які користувалися монопольним правом на торгівлю в певному регіоні. Найбільшою була Ост-Індська компанія.

У сільському господарстві розвивалися тенденції, започатковані ще в XVI ст. Воно активно втягувалося в ринкові відносини. Але це було притаманно в основному південним і центральним графствам. Проте на півночі ще зберігалися натуральна рента (оброк) і відробіток (панщина).

Зміни в економіці позначилися на соціальній структурі англійського суспільства. Хоча воно за формою залишалося становим зі складною системою нерівності прав та обов'язків, у поведінці, звичаях, роді занять деяких верств суспільства сталися значні зміни. Так, серед землевласників виокремилася нове дворянство, яке, на відміну від старого, активно вело господарство: розводило овець, не цуралося торгівлі та мануфактурного виробництва.

Швидко збільшувався прошарок найманих робітників, що працювали на мануфактурах, у копальнях, портах, на вантажних суднах.

- Які особливості соціально-економічного розвитку Англії?

Шахтарі (гравюра)

2. Політичні передумови революції. Початок революції

У 1603 р. завершилося майже півстолітнє правління королеви Єлизавети. Через відсутність інших близьких родичів Єлизавета заповіла престол синові

страченої нею Марії Стюарт — **Якову I** (1603–1625 рр.). В Англії запанувала династія Стюартів. Вони прагнули встановити в країні абсолютну монархію. Стародавні права парламенту вони вважали поступками з боку монархів, які можна й забрати назад. Католицькі симпатії Стюартів призводили і до гострих релігійних конфліктів із протестантами та англіканською державною церквою. Така політика Якова I викликала невдоволення більшості громадян.

Після Якова I престол посів його син **Карл I** (1625–1649 рр.), який за особистими якостями був кращим за батька, але продовжував його політику.

Карл I потребував коштів для продовження розпочатих війн проти Іспанії та Франції. За перші три роки свого правління він тричі скликав і розпускав парламент: перший дав йому незначну суму, другий узагалі відмовив, а третій погоджувався надати кошти за умови, якщо король підтримає «Петицію про права», яка мала відновити всі здобуті англіцями права.

Підписавши цей документ, Карл I, однак, не збирався його виконувати. Отримавши кошти, він проігнорував умови договору і протягом 11 років узагалі не скликав парламенту. Для покриття своїх витрат він поширив на всю Англію корабельний податок (щитові гроші — обов'язок прибережних областей утримувати флот). Для придушення невдоволених було розширено діяльність надзвичайних судів.

З Англії почалася масова еміграція до Північної Америки. Занепокоєний цим Карл I заборонив її під загрозою жорстоких покарань.

Приводом до відкритого виступу проти короля стала спроба поширити в Шотландії англіканську церкву. Шот-

Карл I

ландці виступили зі зброєю в руках. Війна набула затяжного характеру. Ресурси Карла I швидко вичерпались, і він змушений був у **1640 р.** скликати парламент, щоб отримати згоду на збирання нових податків. Цей парламент увійшов до історії під назвою *Довгий* (діяв до 1653 р.), оскільки його члени домоглися від короля згоди, що не розійдуться до тих пір, поки самі не визнають це за потрібне.

Засідання парламенту

Парламент висунув королю ряд вимог, викладених у «Великій ремонстрації» (протесті), які Карлу I довелося виконати. Надзвичайні суди й корабельний податок було скасовано. Король зобов'язувався скликати парламент не менш ніж через три роки. Також законодавчий орган відмовив королю в праві очолювати армію, яка вирушала на придушення повстання в Ірландії, остерігаючись, щоб ці війська не було використано проти нього. Парламентарі домоглися ув'язнення архієпископа Лода і страти найвпливовішого радника короля графа Стаффорда. *На думку істориків, початок діяльності Довгого парламенту є початком Англійської революції.*

► Що стало поштовхом до Англійської революції?

3. Громадянські війни

У січні 1642 р. Карл I залишив Лондон і вирушив на північ, де в нього було найбільше прихильників. 22 серпня 1642 р. король оголосив війну парламенту. У країні спалахнула **перша громадянська війна** (1642–1646 рр.).

Військо короля складалося з дворян (кавалерів) і прихильників англіканської церкви. Парламентське військо (яке дістало назву «круглоголові» за форму зачіски) складалося здебільшого з пуритан і прихильників парламенту.

Спочатку воно зазнавало поразок, але завдяки рішучим діям **Олівера Кромвеля** (1599–1658), який очолив його, ситуація змінилася.

Постать в історії

Олівер Кромвель був дрібнопомісним дворянином і належав до секти індепендентів (незалежних), що виступали за цілковиту незалежність церкви від держави, а в політичному плані обстоювали республіканську форму правління. Він відзначився тим, що в парламенті дуже різко виступав проти короля. Коли розпочалася громадянська війна, Кромвель за згодою парламенту на власні кошти спорядив два кавалерійські полки, до яких добирав людей зі стійкими релігійними переконаннями (індепендентів). Зразково дисципліновані, хоробрі, віддані вождеві, об'єднані спільними релігійними й політичними переконаннями полки Кромвеля започаткували нову парламентську армію, котру стали називати армією «нового зразка», а її солдатів — «залізобокими».

Олівер Кромвель

Нова армія завдала королівським військам поразок у битвах при **Марстон-Мурі** (1644 р.) і **Нейзбі** (1645 р.). Утративши будь-яку підтримку, Карл I утік до Шотландії, але шотландці видали короля парламенту за 400 тис. фунтів.

Після ув'язнення монарха парламент прийняв низку законів. Усю землю було проголошено приватною власністю її володарів (окрім селян); торговельно-промислові верстви суспільства домоглися повної свободи підприємницької діяльності та знищення монополій; землі короля, його прихильників та церкви було розпродано або віддано солдатам як плату за службу.

Наприкінці 1648 р. король утік із полону і почав **другу громадянську війну** (1648–1649 рр.), у якій теж зазнав поразки.

Кромвель, будучи палким прихильником республіканських ідеалів, відіграв вирішальну роль у долі короля. Парламент схилився до збереження королівської влади; Кромвель із відданими йому військами вступив до Лондона та усунув із парламенту прихильників монархії. Згодом було створено трибунал, який засудив короля до страти. **30 січня 1649 р.** Карлу I відрубали голову. Після цього в парламенті було скасовано палату лордів, Англію проголошено республікою. Законодавчу владу передали Довгому парламенту, виконавчу — Державній раді. Але фактичним правителем країни став Кромвель.

*Битва біля Нейзбі
(невідомий художник XVIII ст.)*

*Кромвель розпускає
Довгий парламент (гравюра)*

Робота з історичними джерелами

а) Зі звинувачувального акта проти короля Англії Карла I

«Названий Карл Стюарт, зробившись королем Англії, у такий спосіб перебрав відповідальний обов'язок керувати країною в згоді з її законами, а не будь-яким іншим чином; з огляду на це, він має використовувати владу, яку отримав, для користі й добробуту свого народу і для охорони його прав і свобод. Однак унаслідок злочинних намірів установити й тримати у своїх руках необмежену тиранічну владу для управління країною, знищити права й свободи народу, знищити і зробити непотрібними всі основи цих прав... названий Карл Стюарт оголосив зрадницьку й злочинну війну проти чинного парламенту і народу... Названий Карл Стюарт був натхненником і причиною того, що було вбито тисячі вільних людей нашого народу в багатьох місцях нашої країни внаслідок вторгнень інших держав. Усі злочинні плани і дії названого Карла Стюарта провадилися для здійснення його особистих інтересів.

Зі сказаного вище випливає, що названий Карл Стюарт був і є натхненником, автором і продовжувачем жорстоких і кривавих війн; і тому він є винуватцем усіх зрад, убивств, грабунків, пожеж, збитків і нещастя нашого народу, що були здійснені під час названих вище війн та були спричинені ними».

б) Відповідь Карла I на висунуті звинувачення.

«Не може бути судових справ проти будь-якої людини інакше, ніж на основі Божих і суспільних законів країни, у якій вона живе. Я переконаний, що цей процес не може бути виправданий Божими законами, або навпаки, підкорення королю дуже ясно визначається Старим і Новим Заповітом... Що стосується законів нашої країни, то я переконаний, що жоден учений юрист не буде твердити, що може бути висунуто звинувачення королю, бо такі звинувачення можуть іти лише від його імені, а один із принципів права каже, що король не може бути неправим... Навіть

*Страта короля Карла I
(гравюра XVII ст.)*

припускаючи, хоч і не погоджуючись із тим, що народ Англії уповноважив вас на ту владу, на яку ви претендуєте, я не бачу нічого, що ви могли б навести на доказ цього. Тому що, безперечно, ви ніколи не ставили такого запитання навіть десятій частині цього королівства. Ви явно чините несправедливість стосовно навіть найбіднішого селянина, якщо не питаєте його згоди на це».

● **Поміркуйте:**

Порівняйте обидва документи. Висловіть власне ставлення до аргументів, що містяться в них. Дайте історичну оцінку страти короля.

4. Англійська республіка

Після страти короля і проголошення республіки до влади в країні прийшли індепенденти. Будучи фанатично віруючими, вони розпочали будівництво держави відповідно до свого тлумачення Святого Письма.

! **Республіка** — форма державного правління, за якої джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний термін, а державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову гілки.

Держава, на їхню думку, має будуватися на тих самих засадах, що й громади віруючих, тобто на основі ідеї суспільного договору, який передбачав взаємне визнання прав та обов'язків членів колективу чи громадян.

Крім того, індепенденти не терпіли іншого тлумачення Святого Письма й тому одразу розпочали репресії проти інших релігійних сект. Найбільше постраждали **дигери** (від англ. «копачі», називались також «істинними левеллерами»), які обробляли пустища, гадаючи, що ті не можуть бути чиеюсь власністю, а отже, є спільними. Дигери вважали, що в суспільстві всі мають працювати на спільне

благо на чолі з вибраними наглядачами. У держави не має бути грошей, а за купівлю-продаж слід страчувати.

Кромвель поглядів дигерів не поділяв. Він був твердо переконаний, що приватна власність є невід'ємним правом кожної людини, а встановлення майнової рівності — це порушення англійських традицій.

Інша секта — **левеллери** («урівнювачі») — стверджувала: оскільки перед Богом усі рівні, то слід для всіх установити рівні права. Із цього твердження випливали їхні вимоги: встановлення загального виборчого права для чоловіків, ліквідація палати лордів, скасування «гнилих містечок» (міста, які в минулому здобули право посилати своїх депутатів до парламенту, але згодом занепали) та ін. Урівнювачі оголошували народ джерелом влади. Левеллери свого часу відіграли вирішальну роль у страті короля і в реформі парламенту. Але й вони зазнали гонінь і переслідувань.

Перемігши в громадянській війні, О. Кромвель здійснив каральні походи в Шотландію, яка визнала своїм королем Карла II, сина страченого Карла I. Наступною жертвою стала Ірландія, католики якої допомагали англійському королю в боротьбі проти парламенту. Походи в Шотландію та Ірландію суттєво відрізнялися від династичних війн Середньовіччя. Вони започаткували майбутню англійську колоніальну імперію.

Важливим для колоніальної експансії та морської першості став виданий 1651 р. **Навігаційний акт**, за яким усі товари, що потрапляли до Англії, могли перевозитися лише англійськими суднами або ж суднами країни-виробника. Цей документ, спрямований проти голландців, які вели посередницьку торгівлю, призвів до війни проти Нідерландів, у якій останні зазнали поразки.

- ▶ Чому республіку в Англії називають інdependentською?
- ▶ Коли було ухвалено Навігаційний акт?

5. Протекторат Олівера Кромвеля (1653–1658 рр.)

Із моменту проголошення республіки верховна влада в країні належала Довгому парламенту, у якому були виключно інdependentисти. Другою важливою силою в державі вважалась армія, яка підпорядковувалась особисто О. Кромвелю. Її багнети забезпечили проведення всіх тогочасних реформ.

Тривале правління Довгого парламенту викликало обурення населення, особливо армії, яка протягом значного часу не отримувала платні. Кромвель розігнав Довгий парламент

Ілюстрований маніфест «істинних левеллерів», або дигерів

Джон Лілберн, лідер левеллерів

Підпис Кромвеля

і скликав конвент (Установчі збори), де були лише індепенденти. Цей орган назвали «парламентом святих» (через побожність депутатів). «Святі» прийняли низку важливих реформ: оголосили свободу совісті (віросповідань); запровадили цивільний шлюб, вибори священиків мирянами; скасували церковну десятину; вирішили замінити стару (прецедентну) систему судочинства, що спиралася на закони різних часів, новою, заснованою на єдиному судовому статуті (кодексі), прийнятому у 1653 р.

Проти таких реформ виступили священики, юристи, а також армія. О. Кромвель розпустив «парламент святих». За згодою армії було прийнято нову конституцію («знаряддя управління»). Схвалена 16 грудня 1653 р. Державною радою, вона передавала всю владу О. Кромвелю — лорду-протектору Англії, Шотландії та Ірландії. Кромвель зосередив у своїх руках усю виконавчу владу, отримав право затверджувати членів Державної ради, а також збирати податки в розмірах, достатніх для утримання армії. Після цього в нього було більше влади, ніж у короля напередодні революції.

Законодавчу владу, за конституцією, було передано однопалатному парламенту, який складався з депутатів від найважливіших міст країни.

Парламент, обраний за новою конституцією, виявив непокору лорд-протектору і був розпущений. Кромвель переділив країну на 14 військових округів, у яких усю повноту влади передав призначеним ним генерал-майорам. Прихильників короля було обкладено спеціальним

податком. Святкування Великодня і Трійці було заборонено, як і недільні гуляння, спортивні змагання. Головними заняттями визначалися праця і молитва.

Отже, протекторат Кромвеля за своєю суттю був військово-релігійною диктатурою, що трималася на авторитеті сили, пуританських уявленнях про життя, а також на успіхах протектора у зовнішній політиці.

*Сатиричний образ
Кромвеля як узурпатора
влади*

Чому Кромвель був зображений саме так?

Так, англійська армія оволоділа містом Дюнкерком у Бельгії, що перебувало під владою Іспанії. Англійський флот захопив острів Ямаїку й розгромив іспанську армаду біля Канарських островів, відкривши дорогу англійській торгівлі в Карибському і Середземному морях.

- Коли О. Кромвеля проголосили лордом-протектором країни?

6. Реставрація Стюартів

У 1658 р. Кромвель помер, залишивши своїм наступником сина Річарда. На відміну від батька, він не мав ані політичного, ані воєнного таланту, а головне — підтримки армії та парламенту. Річард швидко перетворився на маріонетку генералітету і, зрештою, змушений був відмовитися від звання протектора. Торгово-промислова та аристократична верхівка, занепокоєна можливими виступами населення, вирішила запросити сина страченого короля — Карла II. Командувач англійських військ у Шотландії генерал Монк, дійшовши згоди з Карлом II, запросив його на престол. **У 1660 р. в Англії було здійснено політичну реставрацію — відновлено правління династії Стюартів.**

Карл II

- ❗ **Політична реставрація** — відновлення старого, поваленого суспільного устрою, династії чи релігії.

Карл II був здібним і тямущим, але віддавав перевагу розвагам і насолодам. Королівську владу розглядав як абсолютну.

Насамперед король наказав учинити прилюдну розправу над убивцями батька. Останки О. Кромвеля було викопано з могили, спалено, попіл заряджено в гармату і вистрілено. Було відновлено правління англіканської церкви, незначну частку земель повернуто колишнім власникам. Проте правити країною, як раніше, уже було неможливо. Парламент суворо стояв на охороні завойованих під час революції прав.

Він стежив за тим, щоб король не видавав будь-яких законодавчих актів. Скоро в парламенті утворилися дві політичні партії: **торі** та **вігі**. Торі відзначалися прихильністю до королівської влади, обстоювали непорушність королівських прав, існуючих порядків. Вігі в усіх суперечках захищали парламент і виступали за реформи економіки, державного устрою, церкви. Але обидві партії були проти абсолютної влади монарха.

- Хто став королем Англії після реставрації Стюартів?

А. Фразер. Коронація Карла II

7. Яків II. Декларація про віротерпимість. «Славна революція» (1688–1689 рр.)

Яків II

У лютому 1685 р. Карл II помер. Новим королем став Яків II. Він продовжив політику свого попередника щодо відновлення абсолютної влади. Підтримку в боротьбі проти парламенту він сподівався знайти за кордоном, зокрема у французького короля Людовіка XIV. Будучи ревним католиком, він призначав своїх одновірців на державні посади. Після прийняття Декларації про віротерпимість розпустив парламент і став правити одноосібно. Обурювала англійців і профранцузька зовнішня політика короля. Тоді парламентарі таємно запросили на англійський престол правителя Нідерландів Вільгельма Оранського.

Восени **1688 р.** Вільгельм висадився на англійському узбережжі та рушив до Лондона. Народ зустрічав його з радістю. Яків утік до Франції. Так в Англії відбувся палацовий переворот, що дістав назву «**Славної революції**» (1688–1689 рр.). Вона завершила тривалу боротьбу парламенту й короля. В Англії встановилась парламентська монархія.

Під час вступу на престол парламентарі вручили Вільгельму III Декларацію прав (**Білль про права**), у якій було викладено права та обов'язки законодавчої (парламенту) та виконавчої (короля та його міністрів) влади. Декларація забороняла монарху видавати закони, збирати податки з народу, скликати армію без згоди парламенту. У ній підкреслювалося, що народ має право усунути негідного короля і на його місце посадити іншого, а також змінити порядок престолонаслідування.

В. Меріп. Вільгельм Оранський
вступає у Лондон

У період правління Вільгельма III було закладено головні принципи існування англійської політичної системи. Депутати парламенту переобиралися через три роки. Король формував уряд із представників тієї партії, яка мала більшість у парламенті. Отже, король став правити державою через парламент. Змагання за владу партій заклали основу двопартійної системи в Англії.

- Який державний лад встановився в Англії після «Славної революції»?

 Висновки

Унаслідок революції в Англії встановився новий економічний і суспільно-політичний лад, який забезпечив її першість у світі.

Англійська революція XVII ст. відіграла визначну роль у розвитку не тільки Європи, а й усього світу, що дає привід розглядати її як подію всесвітньої історії. Під впливом ідеалів Англійської революції розпочалася боротьба північноамериканських колоній, яка спричинила утворення США.

 Закріпимо знання

1. За правління якого короля розпочалася Англійська революція? Схарактеризуйте політичні передумови, привід і початок революції.
2. Як відбувалися в Англії громадянські війни? Чією перемогою завершилася битва при Нейзбі?
3. До кого перейшла влада в Англії після страти короля і проголошення республіки?
4. Наведіть факти, які свідчать, що протекторат О. Кромвеля за своєю суттю був військово-релігійною диктатурою.
5. Складіть хронологічну таблицю подій Англійської революції.
6. Чи можна вважати події 1688–1689 рр. революцією? Чому?
7. Яку роль відігравав релігійний фактор у подіях Англійської революції? Поясніть свою точку зору.

● Запам'ятайте дати:

1640 р. — початок революції в Англії.

1649 р. — страта короля Карла I і проголошення Англії республікою.

1653–1658 рр. — протекторат Кромвеля.

1688 р. — «Славна революція»; встановлення в Англії конституційної монархії.

 А тим часом в Україні...

1648–1657 рр. — Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького.

1659 р. — Конотопська битва.

1663 р. — розкол Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну.

1665–1676 рр. — гетьманство П. Дорошенка.

1687 р. — початок правління гетьмана І. Мазепи.

§ 16. Іспанія в XVI ст. Національно-визвольна боротьба в Нідерландах

За цим параграфом ви зможете:

- визначати особливості розвитку Іспанії в XVI ст.;
- характеризувати правління Карла V і Філіппа II;
- вказувати причини національно-визвольної боротьби в Нідерландах;
- розповідати про перебіг і результати цієї боротьби.

Пригадайте:

1. Що таке Реконкіста?
2. Як утворилося Іспанське королівство?
3. Наведіть факти, що характеризують роль Іспанії у Великих географічних відкриттях.
4. Які території входили до Іспанської колоніальної імперії станом на середину XVI ст.?
5. Якими були особливості вчення Ж. Кальвіна?
6. Чим кальвінізм приваблював буржуазію?
7. Як в Іспанії ставилися до прихильників протестантизму?

1. Іспанія на межі XV–XVI ст.: зміни в економіці та суспільстві

Після завершення у 1492 р. Реконкісти увесь Піренейський півострів, за винятком Португалії, був об'єднаний під владою іспанських королів. XVI ст. інколи називають «століттям Іспанії». Це було зумовлене тим, що завдяки відкриттю Америки іспанські монархи отримали небачені до того ресурси для здійснення своїх честолюбних планів. Але ці багатства відіграли для Іспанії більш негативну роль. Раз на рік ескадри іспанських суден під надійною охороною перевозили добути у Новому світі коштовні метали до Іспанії. Усього в XVI — першій половині XVII ст. іспанці доставили з Америки понад 180 тис. тонн золота і понад 16 тис. тонн срібла. Величезна кількість «дешевого» золота спричинила «революцію цін», від якої Іспанія постраждала найбільше серед європейських країн.

Іспанські королі Фернандо та Ізабелль були ревними католиками, прагнули викоренити будь-яку єресь і домогтися релігійної єдності у своїх володіннях, де поряд із католиками проживало багато мусульман та іудеїв. Із цією метою використовувалася інквізиція, яка стала зброєю в руках королівської влади і церкви проти іновірців. Першого удару було завдано по євреях. Королівським указом 1492 р. від них вимагали або змінити віру, або залишити країну. Згодом гонінь зазнали і ті євреї, котрі прийняли християнство.

Після цього переслідування спіткали і мусульман. Усю їхню культурну спадщину почали знищувати. Більше того, гонінням були піддані й ті араби, що прийняли християнство (в Іспанії їх називали морісками). Їм заборонялося носити арабські імена, розмовляти рідною мовою, дотримуватися своїх звичаїв. Пізніше морісків взагалі вигнали з Іспанського королівства.

Вигнання євреїв та морісків

Розгляньте малюнок. Складіть за ним розповідь про вигнання євреїв та морісків з Іспанії. Вкажіть причини і наслідки цього акту для розвитку країни.

Вигнання євреїв та морісків (арабів) завдало величезної шкоди економіці країни, що позбулася сотень тисяч працелюбних землеробів та ремісників, які виготовляли основні експортні товари країни. Колись плодючі поля і процвітаючі міста півдня Іспанії занепали. У країні утвердилася атмосфера нетерпимості й фанатизму, тож не випадково, що Іспанія стала у Європі оплотом Контрреформації.

► Яким було становище Іспанії після Реконкісти?

2. Іспанія за Карла V

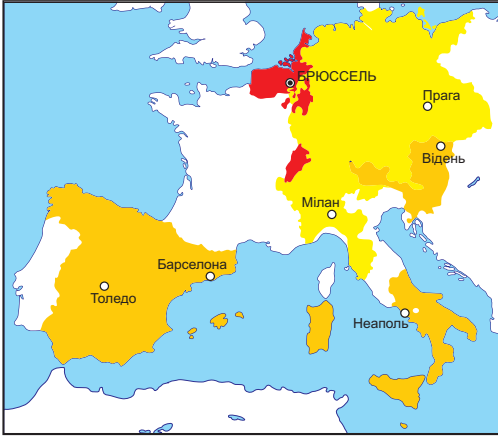
Фернандо та Ізабелль, спираючись на підтримку міст, здійснили централізацію країни і посилили королівську владу. Формування іспанського абсолютизму пов'язують із правлінням їхнього онука Карла (іспанською Карлоса) I Габсбурга (1516–1556 рр.). Ставши королем, він отримав під свою владу величезні території: Іспанію, володіння в Італії й Новому Світі. А за батьківською лінією — німецькі володіння австрійських Габсбургів, Нідерланди та ін. У 1519 р. його обрали імператором Священної Римської імперії під ім'ям **Карл V**. Таким чином, він об'єднав під своєю владою величезну імперію, про яку улесники говорили, що «над нею ніколи не заходить сонце».

Карл V

Повний титул Карла V і його сина Філіппа II був таким: Божою милістю король Арагона, Кастилії та Леона, король Сардинії і обох Сицилій, король Наварри, Гренади, Толедо, Валенсії, Галісії, Майорки, Севільї, Кордови, Мурсії, Гібралтара, Канарських островів, Ост- і Вест-Індії, островів і земель Моря-Океану, король Португалії, Алжиру, Бразилії, островів Азорських і Зеленого Мису, власник колоніальних факторій Гвінеї, Анголи і Мозамбіку, володар Адена, Маската, Ормуза, Яви, Молуккських островів, Філіппін, Макао, великий герцог Австрійський, герцог Міланський, Лімбурзький, Брабантський, Люксембурзький, маркіз Антверпенський, граф Габсбурзький, Бургундський, Тірольський, Барселонський, Фландрський, Артуа, Нампурський, Голландський, Зеландський, сеньйор Біскайський, Гронінченський, Утрехтський та Фрізький, король Єрусалимський.

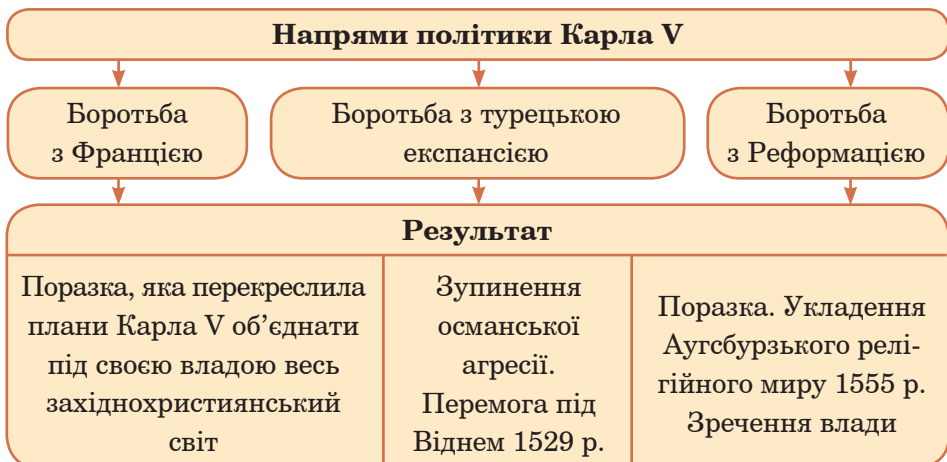
Імперія Карла V Габсбурга у 1519 р.

Отримавши таку спадщину, Карл V опинився у вельми скрутному становищі. Йому довелося вести боротьбу із сильними противниками. Першим із них була Франція, яка опинилася оточеною володіннями Карла V й не бажала мати такого могутнього сусіда. До того ж Франція сама була на піднесенні й прагнула утвердити своє панування в континентальній Європі. Другим противником була Османська імперія, яка продовжувала свій наполегливий наступ на християнську Європу. Саме володіння Габсбургів були тією перешкодою,

яку вперлася турецька армія. Третім ворогом імператора стала Реформація, час якої припав на початок правління Карла V.

У боротьбі з ними минуло довге правління Карла V. Хоча він не раз домагався перемог, зрештою, був змушений віддати корону. Найгучнішою його перемогою стала оборона Відня 1529 р. від турків. Величний план Карла V щодо відродження Священної Римської імперії як всесвітньої християнської монархії запізнився в часі. Піднесення національного руху й поширення Реформації виключали можливість для будь-якого правителя утримати владу на величезних територіях із народами, різними за культурою і віросповіданням.

Після поразки від німецьких лютеранських князів у 1555 р. Карл V зрікся влади. Австрійські володіння, Чехію та частину Угорщини з короною Священної Римської імперії він передав братові Фердинанду I (1556–1564 рр.), а Іспанію, Нідерланди, володіння в Італії та іспанські колонії у Новому Світі — синові Філіппу II (1556–1598 рр.).

► Назвіть напрями політики Карла V.

3. Повстання комунерос у Кастилії 1520–1522 рр.

Прийшовши до влади, Карл V відразу мав серйозне зіткнення з містами Кастилії, які отримали таємну допомогу від Франції. Міста Іспанії, що були комунами (по-іспанськи — комунерос), украй негативно поставилися до політики молодого короля, який намагався зміцнити абсолютну владу й обмежити права міст. Приводом до повстання стало призначення намісником короля кардинала Адріана Утрехтського, котрий прибув із Нідерландів. Він мав забезпечити разом із прибулими фінансистами стабільне надходження податків для здійснення широких планів Карла V. Повстання почалося в місті Толедо під гаслом захисту вольностей міст і кортесів. До жителів міста приєдналися дрібні дворяни (ідальго) і великі землевласники (гранди), які сподівалися на відновлення своїх привілеїв і ослаблення влади короля. Очолили повстання толедський дворянин Хуан де Паділья, поет Педро Лесо та єпископ Хуан де Акунья. Згодом повсталі утворили «Святу хунту» (союз 11 міст Кастилії), яка висунула Карлу V такі вимоги: 1) не залишати Кастилії; 2) звільнити іноземців з вищих державних посад; 3) заборонити вивезення золота і срібла з країни; 4) регулярно скликати кортеси — раз на 3 роки; 5) обкласти податками дворян; 6) повернути казні пограбовані багатства королеви Ізабелль. Останні вимоги відвернули від повстання грандів і більшість ідальго. Цим відразу скористався Карл V, який пообіцяв останнім врахувати їхні вимоги. Розгорілася боротьба між містами і дворянами. Від «Святої хунти» відділилася частина міст і утворила «Хунту загонів», яка заявила, що «віднині війна проти грандів, кабальєрос (дворян) та інших ворогів королівства, проти їх майна та палаців повинна вестися вогнем, мечем і руйнуванням». Вирішальна битва між прихильниками короля і повсталими відбулася **23 квітня 1521 р.** біля села Вільялар, де останніх було вщент розгромлено, а полонених лідерів страчено. Після цього лише одне місто — Толедо — продовжило боротьбу, тримаючи шестимісячну облогу. Але і воно, зрештою, здалося.

А. Гісберт. Придушення повстання комунерос

Придушення повстання дало змогу Карлу V зміцнити свою абсолютну владу, приборкати міста й кортеси, які втратили право приймати закони.

! **Кортеси** — станово-представницькі збори в Іспанському королівстві. Існували в Кастилії, Валенсії та Арагоні. Мали право затверджувати податки. Перед кожним із чотирьох кортесів король, вступаючи на трон, складав присягу.

► Яку область Іспанії охопило повстання комунерос?

4. Правління Філіппа II

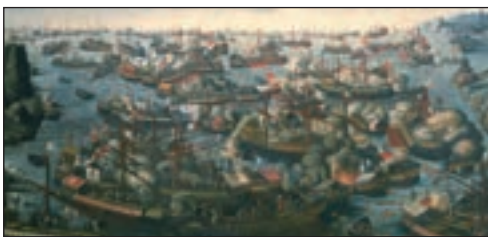
Філіпп II

*Іспанські вояки
XVI століття*

Іспанська інквізиція

Битва біля Лепанто

Король Філіпп II став правителем Іспанії у той час, коли вона була наймогутнішою державою Європи. Столицею своєї держави він зробив невелике місто Мадрид у центрі країни. Філіпп II мав фантастичну працездатність і вважав, що управляти величезною країною можна лише суворими розпорядженнями, тримаючи усіх у страху. Щоб накази короля швидше доходили до підданих, почали прокладати дороги та організували поштову службу. Багато уваги приділялося армії, яка у той час була наймогутнішою в Європі. Важливим досягненням Філіппа II стало приєднання у 1581 р. до Іспанії Португалії. Унаслідок цього майже на 60 років Піренейський півострів опинився під однією владою, об'єднавши дві найбільші колоніальні імперії.

На відміну від багатьох тогочасних діячів, Філіпп II був ревним католиком і вважав своїм обов'язком захищати весь католицький світ. Коли європейські країни охопила Реформація, він розпочав запеклу боротьбу проти неї. Саме завдяки його підтримці небачених масштабів набула діяльність інквізиції. Філіпп II надавав всіляку підтримку Папі Римському і забезпечував недоторканість володінь католицької церкви на території своєї держави. Проте його спроби викоринити кальвінізм у Нідерландах, підтримати французьких католиків і боротьба з протестантською Англією зазнали поразки. Лише у **1571 р. у битві біля Лепанто** Філіпп II у союзі з Венецією вщент розгромив турецький флот й тимчасово зупинив просування Османської імперії в Європу.

Політика Філіппа II виснажила Іспанію, спричинивши з кінця XVI ст. спочатку її господарський, а потім військовий і політичний занепад.

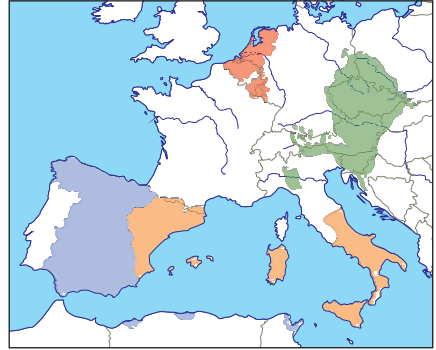
► Якою була мета правління Філіппа II?

5. Нідерланди під владою Іспанії в XVI ст.

У середині XVI ст. Нідерландами називали територію, на якій зараз розташовані Нідерланди, Бельгія, Люксембург і частина Північно-Східної Франції. Країна не мала родючих ґрунтів, корисних копалин, постійно страждала від повеней. Та головним її багатством були працелюбні жителі. Вони з гордістю

казали: «Бог створив небо, а ми — суходіл». Нідерландці відвойовували у моря землю, на якій закладали нові поля і будували нові поселення.

! **Нідерланди** (у перекладі — «понизові землі») — землі, розташовані на Нижньому Рейні, Маасі, Шельді та узбережжі Північного моря.

*Іспанські Нідерланди
серед володінь Габсбургів
(виділені червоним кольором)*

Нідерланди поділялися на 17 провінцій, які значно відрізнялися за рівнем розвитку. На півночі земля належала вільним селянам, які часто використовували найману робочу силу. Тут поступово формувалися нові, ринкові відносини.

На півдні більша частина землі перебувала у власності дворян, на якій працювали вільні селяни, що виконували повинності за користування землею. Однак і на півдні Нідерландів розвивалися ринкові відносини, особливо в промислах. Всесвітньо відомі ткацькі мануфактури Фландрії виготовляли сукна, килими, шовкові вироби.

Після Великих географічних відкриттів Нідерланди опинилися на перехресті нових торговельних шляхів, а Антверпен став центром світової торгівлі. Саме на Антверпенській біржі визначалися ціни на східні та європейські товари.

У середині XVI ст. Нідерланди досягли вагомих успіхів в економічному розвитку і стали найбільш населеною країною Європи, маючи 3 млн осіб, 300 міст і 6500 сіл.

На початку XVI ст. Нідерланди опинилися у складі Священної Римської імперії Карла V. Останній вважав їх перлиною своєї корони, бо ця маленька країна давала вчетверо більше прибутку, ніж усі володіння в Новому Світі. Лише у 1552 р. Карл V отримав від Нідерландів 6,7 тис. ліврів золотом.

Виробництво шовку

Поширення реформаційних ідей спричинило появу в країні значної кількості прибічників лютеранства, а потім кальвінізму. Карл V для боротьби з ними розповсюдив на Нідерланди діяльність інквізиції та видав особливі закони проти протестантів. Таку політику продовжив і **Філіпп II** (1527–1598 рр.), який успадкував Нідерланди після розпаду імперії Карла V.

► Якою була мета правління Філіппа II?

6. Причини й початок національно-визвольної боротьби в Нідерландах

Ситуація в Нідерландах, зумовлена політикою фанатичного Філіппа II, який прагнув у всіх своїх володіннях запровадити порядки на зразок іспанських, стала нестерпною. У країні було значно збільшено кількість іспанських військ, а всю владу зосереджено в руках Державної ради (консульти), що складалася з прихильників іспанців. Було створено 14 нових єпископств, розгорнула діяльність інквізиція, почалося переслідування єретиків. Усіх, хто наважувався виступати проти католицької церкви та іспанців, страчували; за доноси на тих, хто засуджував іспанців, нагороджували.

Втручання іспанців поставило економічне життя Нідерландів у безвихідь. Філіпп II заборонив нідерландським купцям торгувати з Новим Світом, у 40 разів збільшив розмір мита на вовну, яку Нідерланди закуповували в Іспа-

нії. Великої шкоди торгівлі Нідерландів завдала ворожнеча Філіппа II з Англією. У Нідерландах почали закриватися мануфактури, чимало людей втратили роботу.

У 1566 р. делегація нідерландських дворян звернулася до намісниці іспанського короля в Нідерландах Маргарити Пармської зі зверненням. У ньому вони, висловлюючи свою відданість «його величності королю Іспанії», одночасно прохали припинити діяльність інквізиції та скликати Генеральні штати (парламент). Один із дорадників Маргарити Пармської презирливо обізвав скромно одягнених дворян гезами, тобто жебраками, і додав, що їх не треба лякатися. Нідерландці вирішили прийняти прізвисько «гези» як назву тих, хто бореться за визволення Нідерландів від іспанського ярма. Їхньою відзнакою були портрет Філіппа II і напис «Вірні королю до жебрацької суми» як згадка про невдале звернення і натяк на те, що іспанці руйнували їхню країну. Опозицію іспанців очолив принц **Вільгельм Оранський** (1533–1584 рр.).

В умовах зростання невдоволення владою іспанців кальвіністські проповідники стали пророкувати наближення перевороту, який знищить «давній Вавилон» (так вони називали католицьку церкву та іспанську владу) і встановить справедливе царство «обраних». Вони засуджували католицьке «поклоніння ідолам», як вони називали шанування ікон, і закликали народ знищувати їх.

- !** **Іконоборство** — протестантський рух у Нідерландах в 1566 р., спрямований на знищення зображень святих у католицьких церквах.
- !** **Національно-визвольна боротьба** — рух поневолених народів за скинення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

У Нідерландах розпочалися виступи проти іспанців. Улітку 1566 р. окремі заворушення набули форми повстання проти іспанців і католицької церкви. Озброєні ремісники й селяни нищили церкви, монастирі, палили ікони. Протягом кількох днів серпня 1566 р. повстання іконоборців охопило 12 із 17 провінцій. Лише у Фландрії зруйнували 400, а загалом у Нідерландах — 5500 католицьких церков і монастирів. Тисячі шедеврів церковного мистецтва було знищено.

Причини Національно-визвольної війни проти іспанського панування у Нідерландах (1566–1609 рр.)

Національна	Політична	Релігійна	Економічна
Політика іспанської влади у Нідерландах мала характер національних обмежень	Незадоволення нідерландської еліти тим, що її усували від керівництва країною	Жорстоке переслідування іспанською владою прихильників кальвінізму	Невідповідність іспанської політики економічним інтересам Нідерландів

Повстання, яке спалахнуло у **1566 р.**, було спрямоване проти влади іспанських поневолювачів. Поступово охопивши більшість нідерландських провін-

цій, воно набуло форми Національно-визвольної війни проти іспанського панування в Нідерландах.

- Які причини та передумови національно-визвольної боротьби, що спалахнула в Нідерландах?

7. Політика герцога Альби

Герцог Альба

Налякана Маргарита Пармська погодилася піти на поступки, якщо нідерландці припинять повстання. Але того не сталося. Тоді Філіпп II вирішив використати повстання як привід для окупації країни. 17 березня 1567 р. до Нідерландів було введено 60-тисячну іспанську армію на чолі з **герцогом Альбою**. Він почав «заспокоювати» жителів сокирою ката і вогнищем інквізиції. Було засновано Раду в справах заколотів, яка мала необмежені повноваження. Майно бунтівників конфіскували, а податки збільшували. Багато людей унаслідок переслідувань залишили країну.

Страта повстанців (гравюра)

У березні 1569 р. герцог Альба вирішив запровадити в Нідерландах **алькабалу** — 10-відсотковий податок із кожної торгової операції, як було узвичаєно в Іспанії. В умовах Нідерландів, де кожен товар проходив через кілька рук, перш ніж потрапити до споживача, це призводило до повної дезорганізації економічного життя. «Краще зберегти для Бога й короля збіднілу та зруйновану державу, — казав Альба, — ніж мати її у квітучому стані для диявола та його поплічників».

Усю країну охопило обурення. Нідерландці зрозуміли, що вже нема чого втратити.

- Що таке алькабала?

8. Гези. Перемога повстання на півночі країни

Населення Нідерландів розгорнуло партизанську боротьбу проти іспанців. У 1572 р. кораблі морських гезів кинули якір у порту Брілле. Разом із жителями міста вони знищили іспанський гарнізон, сформували велику морську ескадру

Штурм Брілле (гравюра)

і почали визволяти від іспанців узбережжя, не допускаючи кораблів із допомогою для іспанської армії. Одного разу вони захопили цілий іспанський флот із 46 кораблів, іншого — караван із 30 кораблів. У лісах з'явилися загони лісових гезів. Селяни постачали партизанам харчі та повідомляли їм про місцеперебування іспанців.

Повстання охопило всю північ Нідерландів. Герцог Альба зневажливо назвав ці події «бунтом селянок» і додав: «Це не варте уваги». Проте він помилився. Повстання на півночі перемагало. Для керівництва повстанням було запрошено герцога Вільгельма Оранського. Він прийняв цю пропозицію і став статхаудером (правителем) провінцій Голландія та Зеландія. У липні 1572 р. представники північних провінцій вирішили в переговорах з іспанським королем виступати спільно.

*Зруйнування Антверпена
(гравюра)*

Загони гезів, маючи підтримку населення, завдяки рішучим діям здобували перемогу за перемогою. На півночі Нідерландів повстання перемогло.

► Яку тактику боротьби з іспанцями використовували мешканці Нідерландів?

9. Продовження визвольної боротьби

На рішення північних провінцій про об'єднання герцог Альба відповів новою хвилею терору. Період із 1572 р. по 1575 р. виявився для повстанців найтяжчим. Герцог Альба нищив міста, які підтримали рішення північних провінцій. Місто Гарлем вело боротьбу проти іспанських військ упродовж семи місяців, і тільки загроза голоду змусила його захисників капітулювати. 300 керівників повстання іспанці зв'язаними втопили в морі, інших вирізали. Урешті Філіпп II зрозумів, що політика Альби провалилася, і відкликав його, але повстанці продовжували боротьбу і не збиралися зупинитись.

*Флот морських гезів
(гравюра)*

Місто Лейден перебувало в облозі від жовтня 1573 р. до березня 1574 р. Усі пропозиції іспанців здатися жителі відхилили. Становище захисників дедалі погіршувалося: запаси продовольства зменшувалися, а всі шляхи до Лейдена контролювали іспанці. І тоді на допомогу прийшли морські гези. Вони руйнували одна за одною греблі, які захищали суходіл від води, і разом із водою підпливали на кораблях чимраз ближче до мурів міста. Моряки розуміли, що знищують працю багатьох поколінь, які відвойовували ці землі в моря, але вважали, що краще затопити землю, ніж віддати її іспанцям. День і ніч тривала важка праця. Коли вітер змінював напрям, моряки впрягалися у кораблі та до пояса у воді тягли їх уперед. Знали, що кожного дня в місті люди вмирають від голоду, але не здаються. Останньої ночі, коли в захисників Лейдена майже не залишилося сил, раптово обвалився один із мурів міста. У темряві іспанці не зрозуміли, що сталося, вирішивши, що це гуркіт гармат морських гезів, і почали в паніці відступати. А через кілька годин разом із морськими хвилями підійшли гези. Місто було врятовано. На відзнаку своєї перемоги над іспанцями повстанці 1574 р. проголосили своєю релігією кальвінізм, а в місті Лейден заснували університет.

Облога Лейдена
(невідомий художник XVII ст.)

Розгляньте малюнок. Який епізод облоги Лейдена зображено на картині?

Тим часом іспанська армія, яка нерегулярно одержувала платню з Іспанії, деморалізувалася. Солдати вдалися до грабунків і насильства над місцевим населенням, спалили Антверпен. Під час пожеж загинуло та було вбито близько 8 тис. мешканців міста. Це спонукало жителів південних провінцій до рішучих дій.

4 вересня 1576 р. в Брюсселі повстанці заарештували членів проіспанської Державної ради. Влада перейшла до Генеральних штатів. Останні зібралися у Генті, де представники всіх нідерландських провінцій підписали «**Гентське примирення**». Воно передбачало спільні дії в боротьбі проти іспанців до остаточного визволення країни. Це викликало занепокоєння дворян-католиків. 5 січня **1579 р.** в місті **Аррасі** вони уклали **унію** (союз), за якою визнавали своїм королем Філіппа II і відмовлялися від боротьби.

10. Утворення Об'єднаних провінцій Нідерландів

У відповідь на рішення прибічників примирення з іспанським королем провінції півночі **23 січня 1579 р. уклали Утрехтську унію**, за якою спочатку п'ять, а згодом сім провінцій об'єдналися з метою вести війну проти Філіппа II до цілковитої перемоги. Своім верховним органом влади вони проголосили Генеральні штати.

Карта Нідерландів XVI ст.

Підписання Утрехтської унії започаткувало нову незалежну державу — **Об'єднані провінції Нідерландів**, які **найчастіше називали Голландською республікою**. Коли ж Філіпп II призначив нагороду за вбивство Вільгельма Оранського, 26 липня 1581 р. було прийнято акт, яким проголошувалася повна незалежність Нідерландів. До цього історичного документа було введено положення про те, що коли прави-

тель не влаштовуватиме народ Нідерландів, той має право його усунути. До Об'єднаних провінцій Нідерландів відійшли північні провінції, а південні залишилися під владою Іспанії.

Улітку 1584 р. Вільгельма Оранського вбив агент Філіппа II, але це не призвело до розпаду Об'єднаних провінцій, як на те сподівалася Іспанія. Новим статхаудером Нідерландів було обрано сина Вільгельма Оранського Моріца.

У 1584–1609 рр. війна Нідерландів у союзі з Францією та Англією проти Іспанії тривала. Нідерланди, скориставшись труднощами Іспанії, зокрема поразкою в 1588 р. «Непереможної армади», вели успішні операції на океанах і в іспанських колоніях в Індії та Індонезії.

У 1598 р. король Іспанії Філіпп II помер. Виснажена Іспанія змушена була піти на підписання мирного договору з Об'єднаними провінціями. Під іспанською владою залишалися Південні Нідерланди (сучасна Бельгія). Остаточою Іспанія визнала незалежність Об'єднаних провінцій Нідерландів лише у **1648 р.** за Вестфальським миром.

- ▶ Коли було укладено Утрехтську унію?
- ▶ У якому році Іспанія визнала незалежність Нідерландів?

11. Значення національно-визвольної війни у Нідерландах

Унаслідок перемоги Національно-визвольної війни проти іспанського панування у Нідерландах було досягнуто таких результатів:

- знищено залежність від Іспанії, яка була політичною перешкодою для економічного розвитку Нідерландів;
- створено умови для розвитку протестантської віри як ідейного підґрунтя нового суспільства;
- почалося формування нідерландської нації. Поділ країни за релігійною ознакою став причиною того, що виникли два народи — нідерландський і фламандський, які розмовляють однією мовою, але сповідують різні релігії.

Перемога визвольного руху в Нідерландах створила сприятливі умови для розвитку господарства в Північних Нідерландах: господарство почало швидко розвиватись; сюди перевели свої мануфактури багато підприємців із півдня. Дедалі більшого розвитку набували торгівля й мореплавство. У середині XVII ст. флот Нідерландської республіки вдвічі перевищував сукупні флоти Франції та Англії. Величезної могутності набула заснована у 1602 р. **Ост-Індська торговельна компанія**, яку сучасники називали «державою в державі». Купці компанії мали право вести торгівлю від мису Доброї Надії до протоки Магеллана. Вони закладали факторії, скуповували прянощі та продавали їх із величезним прибутком. Успішному розвитку торгівлі сприяло також те, що нідерландські купці дотримувалися в цій сфері нових принципів: рівних можливостей, вільної конкуренції тощо.

Моріц
Оранський

Робота з історичними джерелами

Англійський купець Томас Мен про причини піднесення Голландії

«...Наша мета — показати головні причини багатства і величі Голландії. Усього світові здається дивом, що така маленька країна, навіть менша від наших двох кращих графств, маючи мало природних багатств, харчових запасів, лісів та інших необхідних припасів для війни або миру, незважаючи на це, має все це в таких кількостях, що, крім власних потреб (які дуже великі), вона може постачати і таки постачає й продає іншим державам кораблі, артилерійські гармати, снасті, зерно, порох, кулі та інше і все, що тільки голландці збирають з усіх кінців світу завдяки своїй завзятій торгівлі... А для того, щоб досягти всього цього... вони мали мало засобів, окрім рибальства, яке їм дозволено здійснювати в морі Його Величності. Велике рибальство і вилов оселедця є головними заняттями й головною золотою жилкою Об'єднаних провінцій; завдяки ним багато тисяч господарств, сімей, ремісників, торговельних справ і занять процвітають і працюють... Крім того, завдяки рибальству ми отримуємо багато грошей, що збільшує наші засоби, наш флот, митний збір і прибутки провінцій».

● **Поміркуйте:**

1. Які політичні та економічні чинники, на думку Томаса Мена, стали причиною економічного процвітання Нідерландів?
2. Які здобутки у господарському розвитку Нідерландів визначає автор?

На початку XVII ст. голландці захопили землі на східному узбережжі Північної Америки, назвали їх Новою Голландією та заснували там місто Новий Амстердам (згодом англійці перейменували його в Новий Йорк — Нью-Йорк. Щоправда, один із районів міста — Гарлем — зберіг голландську назву). У 1648 р. голландці витіснили португальців із півдня Африки й заснували там колонію Капська земля. **Упродовж XVII ст. було створено величезну голландську колоніальну імперію.**

Першість серед портових міст Голландської республіки захопив Амстердам. Кількість його жителів на початку XVII ст. перевищувала 100 тис. осіб. Щодня у його гавані стояло близько 2 тис. кораблів із різних країн. Він перетворився на головний європейський ринок торгівлі індійськими товарами, зерном, рибою, хутром та лісом.

Амстердам став європейським центром банківської справи. Заснований 1609 р., Амстердамський національний банк був першим і протягом тривалого часу єдиним банком у Європі.

Новий Амстердам (гравюра)

Створення нідерландської колоніальної імперії та значні темпи економічного розвитку Північних Нідерландів були б неможливими без перемоги у Національно-визвольній війні проти іспанського панування.

► Яке місто Голландської республіки стало європейським центром банківської справи?

Висновки

Іспанське королівство, об'єднання якого завершилося наприкінці XVI ст., у наступному столітті стало найсильнішою державою Західної Європи.

Карл V був володарем найбільшої за розмірами і найслабшої політично імперії. Її окремі частини провадили самостійну політику, не завжди рахуючись з імператором.

Руйнівні війни і недалекоглядна політика королівської влади в другій половині XVI — першій половині XVII ст. спричинили втрату Іспанією своєї могутності.

Національно-визвольна війна Нідерландів проти іспанського панування була зумовлена релігійними, політичними та економічними утисками.

Завдяки перемозі у боротьбі проти іспанської влади на півночі Нідерландів постала нова держава — Голландська республіка, яка на початку XVII ст. увійшла в період стрімкого економічного зростання.

С. де Флігер.
Нідерландський корабель

Закріпимо знання

1. Якими були особливості розвитку Іспанського королівства наприкінці XV — на початку XVI ст.?
2. Чому величезні багатства Нового Світу не стали запорукою успішного розвитку Іспанії?
3. Які завдання ставив перед собою Карл V під час свого правління? Чи зміг він їх виконати? Чому?
4. Схарактеризуйте поразки і перемоги у політиці Філіппа II.
5. Яким було становище Нідерландів під владою Іспанії у XVI ст.?
6. Якій вплив мала політика герцога Альби в Нідерландах?
7. Чому антиіспанське повстання перемогло лише на півночі Нідерландів?
8. Які зовнішні обставини сприяли перемозі Об'єднаних провінцій Нідерландів у війні з Іспанією? Чому могутня Іспанія не змогла приборкати повстання в Нідерландах?
9. Якими були результати та значення Національно-визвольної війни Нідерландів проти іспанського панування?

● **Запам'ятайте дати:**

1519–1556 рр. — правління Карла V.

1520–1522 рр. — повстання комунерос.

1556–1598 рр. — правління Філіппа II.

1566 р. — початок визвольного руху в Нідерландах.

1571 р. — битва біля Лепанто, перемога над турецьким флотом.

1579 р. — підписання Утрехтської унії; виникнення нової держави — Об'єднаних провінцій Нідерландів.

1581–1640 рр. — перебування Португалії у складі Іспанії.

1609 р. — підписання миру між Іспанією та Об'єднаними провінціями Нідерландів; завершення революції.

1648 р. — визнання Іспанією незалежності Нідерландів.

А тим часом в Україні...

1550-ті рр. — виникнення Запорозької Січі.

1591–1596 рр. — козацькі війни.

перша чверть XVII ст. — «Доба героїчних походів».

1618 р. — похід козаків під проводом гетьмана П. Сагайдачного на Москву.

1621 р. — Хотинська битва.

1620–1630-ті рр. — козацькі повстання.

1648 р. — початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

§ 17. Практичне заняття (на вибір учителя)

Розвиток монархічних форм правління у країнах Західної Європи / Образ абсолютного монарха країн Західної Європи

Мета (визначається за обраною темою):

- 1) визначити риси абсолютної і обмеженої монархії;
- 2) з'ясувати особливості, відмінності правління монархів у різних країнах Європи (на прикладах монархів Англії, Франції та Іспанії).

Завдання до практичного заняття:

- 1) підготувати повідомлення або презентацію (до 10 слайдів) за темою, визначеною вчителем, відповідно до змісту заняття;
- 2) створити схеми або порівняльні таблиці, які б відображали риси монархічних форм правління.

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть результати, які ви отримали за своїми повідомленнями (презентаціями).
2. Представте класу результати роботи своєї групи.
3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

§ 18. Міжнародні відносини у XVI — першій половині XVII ст.

Тридцятилітня війна 1618–1648 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати зміст міжнародних відносин XVI — першої половини XVII ст.;
- визначати причини і наслідки Тридцятилітньої війни.

Пригадайте:

1. Назвіть провідні європейські держави у XVI ст.
2. Покажіть на карті території поширення протестантських віросповідань та панування католицької церкви.

1. Характер міжнародних відносин у XVI ст.

У міжнародних відносинах Європи доби раннього Нового часу поряд з традиційними явищами з'являються нові. Важливе значення відігравав династичний принцип, за яким укладання угод, союзів тощо пов'язувалося зі спорідненістю або шлюбами представників сімей коронованих осіб.

Новим фактором міждержавних відносин став розкол Європи за релігійною ознакою внаслідок Реформації. Чимало держав ставали учасниками міжнародних конфліктів, підтримуючи своїх одновірців або прагнучи перешкодити поширенню віросповідання, котрого вони не підтримували.

Вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи того періоду відігравали іспанські та австрійські Габсбурги, Англія та Франція. Гострі суперечки виникали між Францією та іспанськими й австрійськими Габсбургами, володіння яких межували з її кордонами. Найбільшим з виявів суперечностей між ними стали Італійські війни (1494–1559 рр.). Гострої форми набуло протистояння між протестантською Англією та католицькою Іспанією.

Незважаючи на численні воєнні сутички, жодна з провідних європейських країн — учасниць конфліктів — не мала достатніх сил, щоб завдати поразки противнику. Таку систему міжнародних відносин називали системою європейського балансу.

Наприкінці XVI ст. важливу роль стала відігравати Швеція, котра, підпорядкувавши Норвегію та Фінляндію, стала намагатися поширити вплив на данські, польські та балтійські землі.

Вагомим чинником міжнародних відносин XVI ст. була боротьба з проникненням у Європу Османської імперії. Турецька загроза змушувала європейців долати релігійні суперечності й спільно виступати проти агресора. З іншого боку, це не виключало укладання тимчасових союзів з турецьким султаном за-

Німецькі солдати XVI ст.

для власної користі. Зокрема, Франція підтримувала дружні стосунки з Османською імперією, щоб ослабити Габсбургів.

► У чому полягав зміст міжнародних відносин XVI ст.?

2. Загострення суперечностей між європейськими державами на початку XVII ст. Причини Тридцятилітньої війни

Міжнародне становище у Європі наприкінці XVI ст. було напруженим і складним.

Іспанська та австрійська гілки династії Габсбургів після періоду суперництва вирішили об'єднати зусилля в боротьбі за встановлення свого панування у Європі. Франція, яка на той час зміцніла, прагнула не допустити цього й надавала підтримку протестантам у Німеччині. До того ж Франція хотіла утвердити своє панування в Італії та була невдоволена тамтешнім посиленням іспанських Габсбургів.

Англійські солдати XVII ст.

Англія, з одного боку, не хотіла зміцнення впливу католицьких Габсбургів у Нідерландах і Німеччині, з іншого — посилення Франції не відповідало її торговельним інтересам. Двозначність позиції Англії вимагала від неї постійного лавірування між Габсбургами та їхніми противниками. Данія, будучи пов'язаною з Північною Німеччиною політично та економічно, також не бажала посилення в Німеччині Габсбургів. Король Швеції Густав II Адольф, як і король Данії Кристіан IV, намагався посилити вплив своєї країни на північних морських шляхах. Експансія Іспанії заважала його намірам.

Водночас у більшості країн Європи спостерігалось падіння авторитету католицької церкви. У частині країн перемогу здобули прихильники Реформації, в інших — Контрреформації. Обидві сторони не бажали домовлятися, прагнули знищити супротивника. Наслідком загострення цих суперечностей стала **Тридцятилітня війна (1618–1648 рр.)**.

! Тридцятилітня війна — перша загальноєвропейська війна між двома великими угрупованнями: габсбурзьким союзом (іспанські та австро-німецькі Габсбурги, католицькі князі Німеччини, Річ Посполита) та антигабсбурзькою коаліцією (Франція, Швеція, Данія, протестантські князі Німеччини та ін.). Основним змістом війни було загострення суперечностей між католицизмом і протестантизмом, хоча у її перебігу зміст цих суперечностей ускладнювався й поглиблювався, а сама війна поступово перетворювалася на боротьбу за панування у Європі.

Якими були причини війни? На початку XVII ст. обидві гілки династії Габсбургів вели боротьбу з протестантами, підтримували католиків і намагалися утвердити своє панування над країнами Європи. На початку XVII ст. Габсбурги дійшли висновку, що спільні дії підуть їм на користь. У багатьох країнах Європи це викликало велике занепокоєння.

Тридцятилітня війна 1618–1648 рр.

Причини

Розгортання боротьби між Габсбургами та їхніми противниками за панування у Європі. Загострення суперечностей між прихильниками католицизму і протестантизму в Європі

Характер

Спочатку — релігійна боротьба між католиками і протестантами. Після того, як антигабсбурзьку коаліцію очолила католицька Франція — боротьба за панування у Європі

Противники

Антигабсбурзька коаліція

Євангелічна (протестантська) унія

Габсбурзька коаліція

Священна Католицька ліга

Герб Габсбургів

Рудольф II Габсбург

Фрідріх Пфальцьський

Габсбурги продовжували, як і раніше, мріяти про створення світової католицької імперії під їхнім верховенством. Спираючись на підтримку католицької церкви, вони прагнули знищити в підвладних їм землях не лише протестантський рух, а й будь-які рухи за звільнення від панування їхньої династії.

Активну боротьбу з протестантами розгорнув обраний імператором Священної Римської імперії **Рудольф II Габсбург** (1576–1612 рр.). За його підтримки єзуїти поширили свою діяльність у Чехії та протестантських князівствах Німеччини. У відповідь на переслідування протестантські князі Німеччини у 1608 р. об'єдналися у **Євангелічну унію**, яку очолив курфюрст **Фрідріх Пфальцьський**. Натомість католицькі князі створили 1609 р. свій союз під назвою **Католицька ліга**, очолюваний Максиміліаном Баварським. Обидва союзи шукали прихильників у Європі. Євангелічну лігу підтримали протестантські країни: Голландія, Данія, Швеція та Англія, а ще — Франція, яка хоч і була католицькою, проте не бажала посилення впливу Габсбургів у Європі. На бік Католицької

ліги стали австрійські та іспанські Габсбурги. Відносини між двома таборами загострювалися, бракувало лише приводу для того, щоб почалася війна.

► Якими були причини Тридцятилітньої війни?

3. Чеський період війни (1618–1623 рр.)

Фердинанд Штірійський

Події, що стали приводом до початку війни, сталися у Чехії, яка перебувала під владою австро-німецьких Габсбургів. Більшість верств населення цієї країни була незадоволена національними утисками, відсутністю політичних прав. У 1617 р. королем Чехії було обрано прихильника Габсбургів **Фердинанда Штірійського** (після смерті Рудольфа II він став імператором). Ця подія викликала в країні вибух народного невдоволення.

У 1618 р. у столиці Празі спалахнуло повстання. Натовп протестантів захопив замок Празький град і викинув із вікна трьох

«Празька дефенестрація»
1618 року (гравюра)

королівських радників («празька дефенестрація»), які керували країною за відсутності короля. На королівський престол чехи запросили голову Євангелічної унії Фрідріха Пфальцьського. У відповідь на це Фердинанд Штірійський, не бажаючи втрачати чеський престол, розпочав за підтримки Католицької ліги воєнні дії.

Чехи мужньо воювали і здобули декілька перемог. Проте їхня армія була набагато меншою,

П. Снаерс. *Битва біля Білої Гори*

ніж війська Католицької ліги, очолювані досвідченим полководцем Й. Тіллі. У битві біля Білої Гори 8 листопада 1620 р. він розгромив чеських протестантів. У Чехії розпочався католицький терор: запалали багаття інквізиції, заборонялася чеська мова, нищилися праці

чеських учених. «Епохою темряви» назвали ті часи чехи.

Тим часом Тіллі рушив далі на німецькі землі й захопив володіння Фрідріха Пфальцьського. Успіхи католиків на першому етапі війни дуже занепокоїли протестантських володарів країн Північної Європи.

► Яка подія стала приводом до війни?

► Де розгорталися основні події першого періоду війни?

4. Данський період війни (1624–1629 рр.)

На боці Євангелічної унії у війну проти Габсбургів вступив данський король **Кристіан IV**. Тепер сил у Євангелічній ліги стало значно більше, ніж у Фердинанда Штірійського, якому не вистачало коштів на утримання армії Тіллі. Вихід із цієї ситуації Фердинанд знайшов, прийнявши пропозицію про створення нової армії від талановитого полководця **Альбрехта Валленштейна** (1583–1634).

Кристіан IV

Постать в історії

Альбрехт Валленштейн — одна з найцікавіших постатей часів війни. У його особі поєднувалися безпринципний авантюрист і талановитий полководець. За походженням А. Валленштейн — чеський дворянин. Виховувався єзуїтами, став ревним католиком. Був талановитою, честолюбною та надзвичайно цинічною людиною. Брав участь у розгромі чехів під Білою горою. Вдячний імператор Фердинанд допоміг Валленштейнові за символічну ціну скупити землі, конфісковані в чехів, і той став власником найбільших володінь у Чехії (9 міст, 57 замків, кілька сотень сіл). У 1624 р. імператор надав йому титул герцога Фрідландського.

Альбрехт
Валленштейн

Валленштейн командував загонами найманців-професіоналів і запропонував імператорові створити 20-тисячне наймане військо (причому коштом Валленштейна), якщо Фердинанд дозволить утримувати цю армію за рахунок реквізицій (пограбування) місцевого населення. Імператор із радістю погодився і призначив Валленштейна головнокомандувачем. Уся воєнна здобич, за домовленістю з імператором, залишалася полководцю. Так було впроваджено принцип «**Війна годує війну**», що став жахом для мирного населення. За короткий термін було набрано 100-тисячну армію, у якій Валленштейн установив жорстку дисципліну. Саме завдяки Валленштейну католики розбили данську армію Кристіана IV. Вдячний імператор винагородив свого головнокомандувача Мекленбурзьким герцогством і титулом «генералісимуса Балтійського та Океанічного морів». Успіхи Валленштейна викликали заздрість у керівників Католицької ліги. За їхнім наполяганням імператор усунув Валленштейна від командування армією та наказав розформувати його війська.

► Який принцип у війні запровадив полководець А. Валленштейн?

С. Вранкс.
Напад солдатів
на ферму

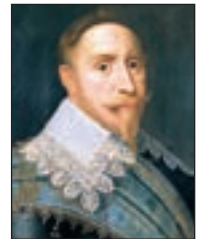
Розгляньте малюнок. Складіть за ним розповідь про страждання мирного населення від війни.

5. Шведський період війни (1630–1634 рр.)

Успіхи Католицької ліги занепокоїли першого міністра Франції кардинала Рішельє. Він почав заохочувати шведського короля **Густава II Адольфа** (1611–1632 рр.) до війни проти неї.

Постать в історії

Густава II Адольфа називали «північним левом». Завдяки успішним війнам проти Польщі та Московської держави він значно посилив позиції Швеції в Балтійському регіоні, перетворивши Балтійське море на «Шведське озеро» (все його узбережжя, крім південної частини, перебувало у власності Швеції). Густав II Адольф був палким прихильником протестантів і не бажав посилення позицій католицьких Габсбургів у Європі. Рішельє надавав королю Швеції щедрі субсидії та обіцяв усіляку підтримку, якщо він почне війну проти Католицької ліги.

Густав II
Адольф

Улітку 1630 р. Густав II Адольф висадився в Північній Німеччині й розпочав воєнні дії. Шведська армія складалася з вільних селян-протестантів, які були переконані, що захищають своїх братів по вірі від ненависних католиків. До моральних ідеалів додавалися високі бойові якості армії Густава II Адольфа: вона була озброєна за останнім словом тогочасної військової техніки — мала кремінні мушкети, швидкострільну польову артилерію, добре організовану піхоту й кінноту. Успіхам на цьому етапі війни протестанти зобов'язані діям шведської армії.

Армія Густава II Адольфа розбила війська Тіллі та вдерлася до Баварії — центру зосередження католицьких сил у Німеччині.

Аби врятувати ситуацію, імператор Фердинанд повернув Валленштейна й надав йому необмежені повноваження.

Перебуваючи в опалі у своїх чеських володіннях, Валленштейн уважно стежив за розгортанням подій. Коли він побачив, що Густав II Адольф почав пе-

ремагати, то без вагань запропонував йому свої послуги. Те, що той воював на боці протестантів, Валленштейна не хвилювало. Король Швеції відмовив, і це мало для нього фатальні наслідки.

Валленштейн швидко сформував нову армію й розпочав наступ проти шведів. Війна почала набувати затяжного характеру. Сили сторін були фактично однакові. У листопаді 1632 р.

неподалік Лейпцига, біля невеликого містечка **Лютцена** сталася вирішальна битва Валленштейна й Густава II Адольфа. Обидві армії зазнали великих втрат і змушені були відступити. Шведський король загинув у битві, і протестантський табір залишився без лідера. Валленштейн відійшов до Чехії та розпочав переговори з протестантами про мир. Його вороги у Католицькій лізі використали це як привід, аби звинуватити командувача армії у зраді. На початку 1634 р. Валленштейна було усунуто від командування, звинувачено в державній зраді, а через певний час вбито змовниками, які діяли за наказом Католицької ліги.

Імператорська армія завдала поразки ослабленій шведській армії в битві біля Нердлінгена в Південній Німеччині у вересні 1634 р. Здавалося, що воєнне щастя знову усміхнулося Габсбургам. Проте перший міністр Франції кардинал Рішельє вирішив, що настав час Франції взяти участь у війні. Він розрахував усе точно, як у шахах: вступ Франції у війну ускладнив становище Габсбургів і призвів до їхньої остаточної поразки.

► Як змінився хід війни після вступу в неї Франції?

6. Французький (франко-шведський) період війни (1635–1648 рр.)

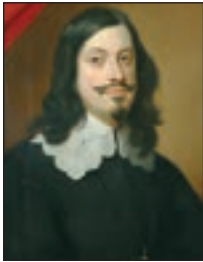
Воєнні дії розгорталися переважно на території Німеччини, Іспанії та Іспанських Нідерландів. Уже в перші роки цього періоду визначилася вирішальна перевага антигабсбурзької коаліції. Керівна роль у ній перейшла до Франції. Кардинал Рішельє хотів, використовуючи ослаблення обох сторін, отримати всі можливі політичні переваги. Для цього він вирішив прийняти на службу загопи українських козаків, слава про мужність яких була відома далеко за межами їхньої батьківщини. Уряд Франції через свого посла у Варшаві де Брежі найняв на службу 2–2,5 тис. запорожців на чолі з полковником Богданом Хмельницьким та сотниками Сірком і Солтенком. У 1645–1646 рр. козаки під керівництвом І. Сірка брали участь в облозі захопленої

К. Вальбом. *Загибель Густава II Адольфа біля Лютцена*

Ф.-Ж. Ейм. *Битва біля Рокруа*

Фердинанд III

іспанцями фортеці Дюнкерк на березі Ла-Маншу. Мужність і рішучі дії козаків відіграли вирішальну роль у її здобутті.

Однак жодна зі сторін не мала достатньо сил для перемоги. Лише на початку 40-х рр., уже після смерті кардинала Рішельє, визначилася перевага Франції та Швеції. Тим часом габсбурзький союз спробував змінити перебіг війни на свою користь.

У травні 1643 р. 27-тисячна армія Габсбургів вторглася до Франції, маючи намір досягти перемоги. Вирішальна битва сталася біля Рокруа. Армію Габсбургів було фактично знищено. Протягом наступних років Габсбурги зазнали нових поразок. У 1646 р. об'єднана шведсько-французька армія зайняла Баварію; виникла можливість поділу Німеччини між Швецією та Францією й захоплення столиці Австрії — Відня. За цих умов імператор **Фердинанд III** (1637–1657 рр.) змушений був прийняти продиктовані Францією та її союзниками надзвичайно тяжкі для Німеччини умови мирного договору.

7. Вестфальський мир.

Наслідки Тридцятилітньої війни для Європи

Переговори країн-переможниць із переможеними велись у двох містах Вестфалії: із 1644 р. в Мюнстері — між послами імператора та французьким урядом,

Періоди Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр.

I. Чеський (1618–1624)

Поразка чехів біля Білої Гори.
Перемога Габсбургів та їх союзників.

II. Данський (1625–1629)

Поразка Кристіана IV.
Відставка Валленштейна.

III. Шведський (1630–1635)

Воєнні дії шведської армії.
Загибель Густава-Адольфа,
вбивство Валленштейна.

IV. Франко-шведський (1635–1648)

Виснаження сторін,
імовірність поразки Габсбургів.

Вестфальський мир (1648)

і з 1645 р. в Оснабрюці — між послами імператора та делегацією шведського уряду й німецьких протестантських князів. Перемовини просувалися дуже повільно, оскільки їхні учасники проводили більше часу в бенкетних залах. А війна точилась аж до 1648 р.

24 жовтня 1648 р. було оголошено про підписання **Вестфальського миру**. Переможці здобули значні території: Швеція отримала Східну та частину Західної Померанії; Франція — землі Ельзасу та остаточно підтвердження прав на Лотарингію. Німеччина як держава фактично припинила існування, було закріплено її політичну роздробленість. Визнано незалежність Швейцарії та Нідерландів. Незважаючи на підписання Вестфальського миру, війна між Іспанією та Францією тривала аж до 1659 р., коли було підписано Піренейський мир.

Тридцятилітня війна спричинила значні зміни у Європі. Держави-переможниці Франція та

Швеція посилили свій вплив у європейських справах. Для Німеччини війна мала найтяжчі наслідки. На 200 років було закріплено її політичну роздробленість, населення скоротилося на 10 млн осіб. У Чехії із 3 млн населення залишилося лише 700 тис. Більшу частину міст було зруйновано, землі перетворилися на пустирі, торгівля і промисловість занепали. Значення Габсбургів у Європі значно послабилася. Австрійські Габсбурги обмежили свій вплив Австрією, а в Німеччині його повністю втратили. Іспанська монархія також втратила вплив на європейську політику.

Г. Терборг. Підписання миру
в Мюнстері

Висновки

У міжнародних відносинах Європи XVI ст. сформувалася система європейського балансу і водночас сформувалися угруповання держав, що ворогували за віросповідними ознаками.

Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. стала продовженням релігійних зіткнень попереднього століття європейської історії. Внаслідок війни вплив династії Габсбургів у Європі суттєво ослабився.

Закріпимо знання

1. Які країни відігравали вирішальну роль у міжнародних відносинах Європи XVI ст.?
2. Якими були особливості міжнародних відносин у XVI ст.?
3. У чому полягало загострення суперечностей між європейськими державами на початку XVII ст.?
4. Назвіть хронологічні межі Тридцятилітньої війни.
5. Які події стали приводом до початку війни?
6. У якій битві загинув шведський король Густав II Адольф?
7. У яких містах Вестфалії відбувалися перемовини про завершення війни?
8. Які країни внаслідок перемоги у Тридцятилітній війні посилили свій вплив у Європі?
9. Схарактеризуйте причини і привід Тридцятилітньої війни.
10. Назвіть основні періоди війни. Дайте характеристику воєнним діям кожного з періодів.
11. Якими були результати та наслідки Тридцятилітньої війни?
12. Складіть таблицю «Тридцятилітня війна» за схемою:

Країна — учасник війни	Яку ставила перед собою мету?	Якими були для неї результати і наслідки війни?

13. Прослідкуйте за картою, які територіальні зміни відбулися у Європі внаслідок Тридцятилітньої війни.
14. Вестфальський мир започаткував нову систему міжнародних відносин, яка проіснувала до початку XIX ст. Які основні принципи цієї системи?

● **Запам'ятайте дати:**

1618–1648 рр. — Тридцятилітня війна.

1648 р. — Вестфальський мир.

А тим часом в Україні...

Перша чверть XVII ст. — «Доба героїчних походів».

1618 р. — похід козаків під проводом гетьмана П. Сагайдачного на Москву.

1620–1630-ті рр. — козацькі повстання.

1648 р. — початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Запитання і завдання для повторення

- Складіть перелік подій XVI–XVII ст., які ви вважаєте найважливішими для розвитку західноєвропейського суспільства цієї доби. Обґрунтуйте свій вибір.
- Поясніть значення понять і термінів «мануфактура», «капіталізм», «абсолютизм», «релігійні війни», «королівська Реформація», «протекціонізм», «меркантилізм», «протекторат», «національно-визвольна війна», «Славна революція».
- Виконайте завдання за історичною картою:
 - які протестантські віросповідання і де встановилися внаслідок поширення Реформації у Європі?
 - прослідкуйте перебіг Національно-визвольної війни у Нідерландах;
 - визначте ключові події Англійської революції;
 - назвіть держави, які належали до воюючих угруповань у роки Тридцятилітньої війни;
 - покажіть на карті місця укладання Вестфальського миру й основні територіальні зміни, які він спричинив.

4. Як ви гадаєте, хто з історичних діячів мав найбільший вплив на перебіг подій в Західній Європі в XVI–XVII ст.? Поясніть свою думку.
5. Визначте характерні риси абсолютної монархії.
6. Висловіть власне судження про передумови, причини й вплив на розвиток європейського суспільства наведених подій та явищ:
 - А) Релігійні війни у Франції;
 - Б) Національно-визвольна війна в Нідерландах;
 - В) Англійська революція;
 - Г) Тридцятилітня війна.
7. Схарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті західноєвропейських держав XVI–XVII ст.

Тестові завдання

1. Яким документом англійський парламент вивів англійську церкву із підпорядкування Рима?
 - А) «Символ віри»;
 - Б) Акт про супрематію;
 - В) «Знаряддя управління»;
 - Г) Навігаційний акт.
2. На період правління якого французького короля припадає перебування при владі кардинала Рішельє?
 - А) Людовіка XIII;
 - Б) Людовіка XIV;
 - В) Людовіка XV;
 - Г) Людовіка XVI.
3. Який наслідок події, зображеної на історичній карті?

- А) втрата Іспанією морської першості;
- Б) припинення піратських нападів Англії на іспанські колонії;
- В) перехід Ірландії і Шотландії під протекторат Іспанії;
- Г) початок Тридцятилітньої війни.

- 4. Який період Тридцятилітньої війни був останнім?**
 А) Чеський; Б) Французький;
 В) Данський; Г) Шведський.
- 5. Запровадження алькабали стало приводом до...**
 А) повстання «комунерос»; Б) революції в Нідерландах;
 В) релігійних війн у Франції; Г) королівської Реформації в Англії.
- 6. Який монарх започаткував королівську Реформацію в Англії?**
 А) Генріх VIII Тюдор; Б) Карл I Стюарт;
 В) Єлизавета I Тюдор; Г) Яків VI Стюарт.
- 7. Англійські «пуритани», французькі «гугеноти» були послідовниками...**
 А) лютеранства. Б) англіканства.
 В) кальвінізму. Г) католицизму.
- 8. У якій країні відбулась «Славна революція»?**
 А) Англії; Б) Франції;
 В) Австрії; Г) Московії.
- 9. Який французький король вважається автором крилатого вислову: «Париж вартий меси!»?**
 А) Генріх IV; Б) Франциск II;
 В) Карл IX; Г) Людовік XIII.
- 10. Яку область Іспанії у 1520–1521 рр. охопило повстання комунерос?**
 А) Арагон; Б) Андалузія;
 В) Кастилія; Г) Каталонія.
- 11. У якому нідерландському місті у 1581 р. було підписано унію, що започаткувала створення нової незалежної держави — Об'єднаних провінцій Нідерландів?**
 А) Аррас; Б) Утрехт;
 В) Лейден; Г) Амстердам.
- 12. Зображену картину можна використати як ілюстрацію до подій...**

- А) релігійних війн у Франції.
 Б) Тридцятилітньої війни.
 В) Селянської війни в Німеччині.
 Г) Тридентського собору.

Розділ IV

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. КРАЇНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

§ 19. Османська імперія

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати розвиток Османської імперії у період розквіту;
- дати оцінку правлінню Сулеймана Пишного;
- розповідати про розвиток турецької культури.

Пригадайте:

1. Які загарбання здійснили турки-османи у XV ст.?
2. Хто такі яничари?

1. Війни Османської імперії

XVI ст. було часом найбільшої військової та політичної могутності Османської імперії. У першій половині XVI ст. вона приєднала до своїх володінь значні території на Близькому Сході та в Північній Африці. Здійснено це було султаном **Селімом I Грізним** (1512–1520 рр.).

У переможній війні проти Ірану Селім I завоював країни Закавказзя — Азербайджан, частину Вірменії, Грузії, Дагестан і Курдистан. Після цього розпочав загарбання Сирії та Єгипту. Приєднавши їхні землі до своєї імперії, він проголосив себе халіфом — головою всіх мусульман.

Періодом найвищого розквіту Османської імперії вважають правління **Сулеймана I Пишного** (1520–1566 рр.). Він був, мабуть, наймогутнішим із турецьких султанів за весь час існування Османської імперії.

Постать в історії

Сулейман був єдиним сином Селіма I, і його ще юнаком почали залучати до участі у вирішенні державних справ. Одним із головних напрямів діяльності Сулеймана I стали війни з метою підкорення країн Близького Сходу, Східної Європи та узбережжя Середземного моря. Сулейман I уславився ще й тим, що створив великий флот.

Під час ведення війн за підкорення країн Європи Сулейман I виявив себе не лише видатним полководцем, а й людиною, яка чудово орієнтувалась у складнощах європейської політики та суперечностях християнського світу. Християнство як релігія не викликало інтересу Сулеймана I, але він чудово розумів велику користь від релігійного розколу в Європі. Головною перепоною на шляху до підкорення Європи була Габсбурзька імперія, тому султан став усіляко підтримувати її релігійних ворогів — про-

Селім I Грізний

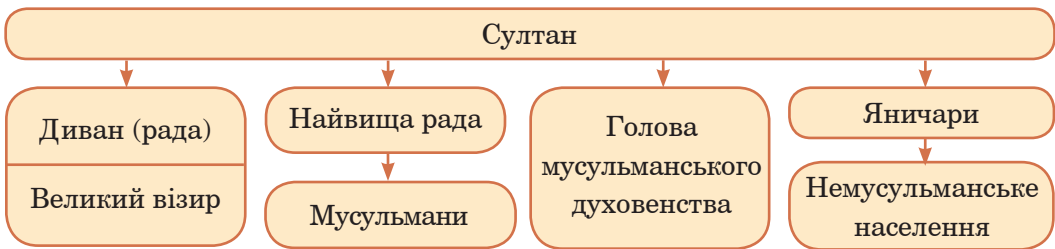
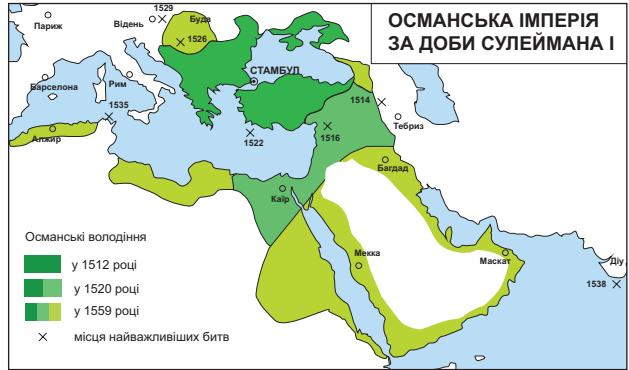

*Сулейман I
Пишний*

тестантів. В Угорщині, наприклад, він сприяв поширенню кальвінізму. Таке ставлення до протестантів стало причиною того, що прихильники Реформації дивилися на Сулеймана I як на свого захисника.

Сулейман I багато уваги приділяв розвитку своєї держави. При ньому було впорядковано законодавство імперії. Головною особливістю законів Османської імперії залишався поділ громадян держави на дві групи з різними правами та обов'язками — мусульман і немусульман.

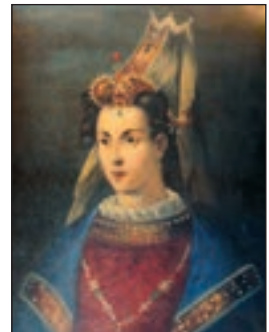
Поважаючи законодавчу діяльність султана, народ називав його шанобливо «кануні» («законодавець»). Величезним був внесок Сулеймана I і в розвиток культури, яка за його правління досягла рівня набагато вищого, ніж у більшості країн тогочасної Європи.

Величезний вплив на Сулеймана I, за свідченнями сучасників, справляла його дружина Роксолана, за переказами — українка, захоплена в полон татарами. Таємничу Роксолану не раз зображали в історичних творах письменники (один із найвідоміших серед них — роман П. Загребельного «Роксолана»).

Сулейман I загинув у 1566 р. під час облоги фортеці в Угорщині. Після цього в Османській імперії розпочався тривалий період занепаду.

За часів правління Сулеймана I Пишного турки-османи проникли до Центральної Європи. Однією з перших його перемог стало у 1521 р. взяття Белграда — міста, яке протягом тривалого часу стримувало просування турків у Європу. Після цього турецькі війська рушили в Угорщину, де в **битві під Могачем (1526 р.)** розгромили чесько-угорське військо. Під час битви загинув молодий угорський король. Після цієї перемоги турецьке військо спустошило країну. Угорщину було розділено між Австрійською та Османською імперіями.

Роксолана

П. Снаєрс. *Облога турками Відня у 1529 р.*

Мехмед IV

У **1529 р.** Сулейман I оточив столицю Австрії **Відень**. Його військо вдєсятеро перевищувало сили захисників. Над Європою нависла загроза нашествия, якого вона не знала від часів гунів. Проте Відень вистояв завдяки допомозі польського короля, у війську якого були й українські козаки. Зима, що наближалася, змусила турків зняти облогу.

Після поразки під Віднем османи почали вважати Австрію своїм головним ворогом і в боротьбі проти неї застосовували

будь-які засоби — від дипломатичних до воєнних. Так, Османська імперія уклала союз із Францією проти австрійських Габсбургів. Ця унія показала, що османи стали інструментом у європейській боротьбі, а не загрозою для Європи. Зрештою, про те, що вони вже не становили реальної загрози для Європи, свідчили поразка турецького флоту в битві біля Лепанто (**1571 р.**) і невдачі у війнах проти Венеції, Австрії та Польщі.

А втім, турецькі султани продовжували вести виснажливі війни. Безпосереднім їхнім наслідком було погіршення внутрішнього становища імперії. Внаслідок воєнних поразок зменшилося надходження здобичі, данини із загарбаних земель, рабів. Турецький уряд збільшив податки з населення імперії. У відповідь на це в 1591–1628 рр. країною прокотилася хвиля селянських повстань.

Відтоді султанам доводилося не тільки вести війни за нові землі, а й «заспокоювати» селян усередині імперії. Як висловився один із турецьких політичних діячів XVII ст., Османську державу «...створено шаблею і тільки шаблею вона може утримуватись». Криза імперії зробилася всеохопною. Її проявом стало зменшення турецької армії. За правління Сулеймана I Пишного вона становила 200 тис. вояків, а наприкінці XVII ст. — лише 20 тис. Туреччина значно ослабла й порівняно з її головними супротивниками — країнами Східної та Центральної Європи.

Найбільшою поразкою османів у XVII ст. став похід султана **Мехмеда IV** зі 100-тисячною армією в Австрію. Спроба захопити Відень після двомісячної облоги скінчилася цілковитою катастрофою: **12 вересня 1683 р.** турецьку армію вщент розбили об'єднані сили поляків та українських козаків під командуванням польського короля Яна Собеського. Наприкінці XVII ст. Османська імперія ще зберігала величезні володіння на трьох континентах, але втрата їх залишалася для ослабленої імперії справою часу.

- ▶ За правління якого султана Османська імперія досягла найвищої могутності?
- ▶ Які території були захоплені Османською імперією в XVI–XVII ст.?

2. Боротьба народів проти турецьких завойовників

Під час вторгнення турки чинили страшні спустошення. Для утримання загарбаних територій великі міста перетворювалися на сильно укріплені фортеці, а на кращі землі переселяли турків. Усіх чоловіків-немусульман обкладали подушним податком. Крім того, вони виконували повинності на будівництві шляхів, фортець, мостів. Їм заборонялося їздити верхи, носити зброю, споруджувати будинки вищі, ніж у турків. Османська імперія лише силою зброї тримала в покорі завойовані народи, які вели проти неї збройну боротьбу.

У Болгарії та Сербії поширився **гайдуцький рух**. Гайдуки нападали на турецьких чиновників, солдатів, спалювали й вирізали мусульманські поселення. Переховувались гайдуки в горах, лісах і сусідніх країнах. Їхні дії не мали б успіху без підтримки християнського населення, яке вважало їх народними героями. Втім, безстрашні у битвах гайдуки нерідко виявляли надмірну жорстокість, чинили грабежі й насилля.

Християнська церква підтримувала та освячувала народні повстання проти турецького поневолення, але без підтримки європейських держав вони зазнавали поразок.

Попри тяжке гноблення, слов'янські народи зберегли свої культуру, звичаї, мову. Боротьба поневолених народів підривала міць Османської імперії та послаблювала її натиск на Європу.

► Хто такі гайдуки?

3. Економічне і соціально-політичне становище держави

Османська імперія була, як вважають історики, «єдиною військовою державою Середньовіччя». Її державний устрій та адміністративна структура, що закріплювалася у збірниках законів султана Сулеймана I (їх було 21), були підпорядковані потребам війни. Провінції поділялися на округи, їхні правителі здійснювали як цивільні, так і військові функції, вони очолювали ополчення сипахів і місцеві гарнізони яничар.

Кожен ополченець (сипах) отримував у користування землю і за це мусив брати участь у воєнних походах. У мирний час він мав проживати лише у своєму окрузі, де виконував поліцейські функції та обов'язки збирача податків. Сипахи отримували матеріальне забезпечення за рахунок державного податку з населення, розмір якого було чітко визначено. У майбутньому, із занепадом Османської імперії та розоренням селян, сипахи вже не могли виконувати військові обов'язки.

Сербський гайдук
(гравюра)

Сипах (мініатюра)

Яничари

Чиновники центрального апарату також отримували за службу землю — великі володіння, що їх заборонялося передавати у спадок. Щоб якось зберегти майно, вони передавали свою землю у володіння мусульманським релігійним установам (у вакф). Ця практика негативно позначилася на володіннях султана і відповідно — на його скарбниці, бо церква, яка не сплачувала податків, володіла третиною всіх земель імперії.

Наприкінці XVI ст. до Османської імперії докотилася хвиля «революції цін», яка спровокувала фінансову кризу. Вона найсильніше вдарила по сипахах, які становили основу військово-адміністративної системи. Із занепадом ополчення зросла роль яничар. Але таке військо потребувало великих коштів, яких уже не було. Єдиним, що рятувало Османську імперію від великої кризи, залишалися завойовницькі війни.

- Чим були спричинені соціально-економічні труднощі Османської імперії наприкінці XVI ст.?

4. Розвиток турецької культури

Турецька культура в XVI–XVII ст. розвивалася під впливом ісламу. Релігійні норми забороняли здобувати світську освіту (всі школи в Османській імперії існували тільки при мечетях). Коран не дозволяв митцям зображати людей і тварин, бо намальований образ начебто міг зажадати для себе душу. Але попри ці та інші заборони, в Османській імперії з'явилися і цікаві наукові праці, і літературні твори, і дуже гарні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва.

У розвиткові тогочасної турецької культури можна вирізнити два періоди: від другої половини XV ст. до кінця XVI ст. — піднесення, а в XVII ст., як і в Османській імперії в цілому, — занепад.

Піднесення турецької культури знайшло відображення насамперед у розвиткові літератури та образотворчого мистецтва. Особливою популярністю користувалася поезія. Другу половину XVI і XVII ст. вважали її «золотим віком». Блискучим поетом тієї доби був Мояла Махмуд, відомий під псевдонімом **Абдуль Баки**. Поширеним напрямом у поезії того часу стало уславлення радощів навколишнього життя. **Ільяс Ревані** у своїх творах вихваляв переваги легкого та безтурботного життя, побут і звичаї мешканців Стамбула, радощі кохання. У часи занепаду Османської імперії набув поширення сатиричний жанр. Представники цього напрямку висміювали життя панівних верств імперії, які бездумно сприяли її занепаду. У творах поетів, які писали для султана та його набли-

Ахмед Недім

Євлія Челебі

жених, більше уваги приділялося вишуканості форми, ніж змістові віршів. Один із представників палацової поезії **Ахмед Недім** усю свою творчість присвятив оспівуванню султана та його двору, придворних бенкетів, прогулянок та «бесід за халвою» у Саадабадському палаці.

У турецькій прозі часів розквіту імперії набули поширення невеликі оповіді, анекдоти, усмішки, складені письменником Лямі. У своїх збірках він вперше вмістив розповіді про Ходжу Насреддіна. Цей сільський імам з його гострими жартами, поєднаними з добрим народним гумором, став у майбутньому відомим в усьому світі.

Мечеть Шахзаде

Мечеть Селіма в Едірне

Турецький орнамент

Наукових досягнень було набагато менше. Насамперед, це пояснювалося низьким рівнем розвитку освіти й пануванням ісламу над освітою і наукою. В XVI ст. найбільш відомими вченими були **Євлія Челебі** та **Хаджі Халіф**. Учений та мандрівник Євлія Челебі написав «Книгу мандрів», у якій виклав власні враження від багатьох країн Європи, Азії та Африки. Хаджі Халіф створив працю «Дзеркало світу», в якій, спираючись на арабські та європейські джерела, описав будову Всесвіту.

Значного розквіту досягла в XVI ст. турецька архітектура. Султан Сулейман I приділяв багато уваги зведенню нових мечетей, лікарень, фортець, мостів, караван-сараїв та інших будівель у столиці своєї імперії. Він намагався, як казали сучасники, перетворити візантійський Константинополь на Стамбул — справжнє серце Османської імперії. Розвиток турецької архітектури в той час був пов'язаний з діяльністю **Коджа Сімана** — грецького архітектора на службі в турецького султана. За своє напрочуд довге життя (1490–1588) він збудував 360 споруд. Найвідомішими серед них стали мечеті Шахзаде і Сулейманіє у Стамбулі, мечеть Селіма в Едірне та ін.

Велика увага приділялася зовнішньому вигляду будівель. Палаці, мечеті, лазні та інші громадські будівлі прикрашали складним орнаментом, вирізьбленим по дереву та каменю. Заборона зображувати тварин і людей змушувала митців створювати складні орнаменти з геометричних фігур і рослин.

За часів занепаду імперії турецька культура значними досягненнями не вирізнялася.

Висновки

Завдяки завойовницьким війнам було створено могутню та агресивну Османську імперію, володіння якої лежали у трьох частинах світу — Європі, Азії та Африці.

Вершини своєї могутності вона досягла в середині XVI ст. за часів правління Сулеймана I Пишного.

З припиненням завоювань неминучим став і занепад імперії, який почався від середини XVII ст. Вона опинилася під владою слабких і нерозумних султанів, поступово перетворюючись на об'єкт зазіхань інших держав.

Закріпимо знання

1. Які завоювання здійснив Селім I Грізний?
2. Чому Сулейман I отримав прізвисько «Кануні»? Складіть історичний портрет Сулеймана I Пишного.
3. Які події започаткували занепад Османської імперії?
4. Яка роль війн у розвитку Османської імперії у XVI–XVII ст.?
5. Яке значення мала боротьба поневолених народів проти турецьких завойовників для Османської імперії та країн Європи?
6. Складіть таблицю «Досягнення турецької культури в XVI–XVII ст.».
7. Чому у XVII ст. Франція та Османська імперія, якої боялися у попередні століття всі європейські країни, стали союзниками?

● **Запам'ятайте дати:**

1526 р. — битва під Могачем, захоплення турками Угорщини.

1529 р. — перша облога Відня османами.

1571 р. — битва біля Лепанто.

1683 р. — розгром турецької армії під Віднем.

А тим часом в Україні...

1620–1621 рр. — Хотинська війна.

1674–1678 рр. — Чигиринські походи.

1686 р. — «Вічний мир».

§ 20. Річ Посполита

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати процес становлення і розвитку Речі Посполитої;
- давати визначення, що таке «шляхетська демократія»;
- визначити причини занепаду Речі Посполитої.

Пригадайте:

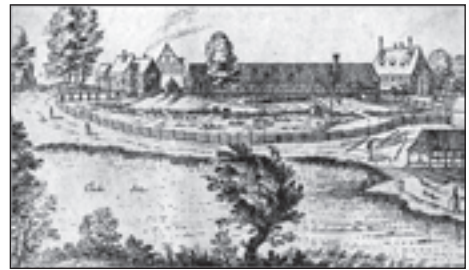
1. Що спонукало Польщу до укладення унії з Литвою?
2. Кого називали козаками?

1. Господарський розвиток

У XVI ст. у Польщі в сільському господарстві відбувався перехід від середньовічної оброчної системи до фільварково-панщинного господарства.

! **Фільварок** — багатопрофільне господарство, в якому вся земля належала панові та яке базувалося на праці селян, котрі відробляли панщину.

Причин цього було декілька. По-перше, у Західній Європі зростали міста, збільшувалася чисельність міського населення і зростав попит на сільськогосподарську продукцію. По-друге, внаслідок напливу золота до Європи після Великих географічних відкриттів почався інтенсивний розвиток капіталістичних відносин, що зумовлювало збільшення попиту на хліб, сільськогосподарську продукцію та сировину для мануфактур.

Фільварок (гравюра XVII ст.)

Землевласники (шляхта) перетворювали свої господарства на фільварки з метою збільшення виробництва товарної продукції. Окрім вирощування хліба, у фільварках будували й власні переробні підприємства — млини, винокурні тощо.

! **Товарна продукція** — це продукція, що виробляється не для власного споживання, а для продажу на ринку.

Поширення фільварків спричинило посилення визиску селян землевласниками. У фільварках панщина сягала шести днів на тиждень. Але примусова праця селян була малоефективною. Для того, щоб отримати більше прибутку, землевласнику потрібно було більше землі та залежних селян. У 1557 р. Сигізмунд II Август прийняв «Уставу на волоки», згідно з якою общинні землі поділялися на волоки — 19,5 га.

У першій половині XVI ст. Польщу охопило господарське піднесення. Під його впливом з'явилося чимало нових міст. Варшава, яка виросла з невеликого

Ф. Гогенберг. *Варшава наприкінці XVI ст.*

поселення, в XVI ст. стала новою столицею королівства замість Кракова. Польські купці вели жваву торгівлю з Німеччиною, Угорщиною, Італією, скандинавськими країнами, Московською державою. З'явилися суконні, полотняні, шкіряні, паперові, скляні та інші мануфактури.

А втім, період зростання польських міст тривав недовго, і вже у другій половині століття вони занепали. Турецькі завоювання на Балканському півострові звели нанівець усю південно-східну торгівлю. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію в Європі активізувало розвиток торгівлі по Віслі й далі Балтійським морем. Вона приносила великі прибутки не міському купецтву, а магнатам і шляхті, які домоглися від короля у 1565 р. права на безмитний вивіз за кордон своєї продукції. До того ж король нічого не зробив для захисту польських виробників від іноземної конкуренції, що також стало причиною розорення міст. Купці згортали свою діяльність, мануфактурне виробництво занепадало. Саме тому **в Польщі не склався міцний третій стан буржуа-підприємців, який у країнах Західної Європи сприяв формуванню підвалин нового суспільства.**

► Чим було зумовлено поширення фільваркового господарства?

2. Магнати, шляхта і селяни

У той час польське суспільство мало становий характер. Відповідно у кожного стану були свої права і привілеї. Основні суспільні верстви тогочасної Польщі: привілейовані (духовенство та шляхта), напівпривілейовані (міщани) та непривілейовані (селяни).

Польська шляхта

Католицька церква відіграла провідну роль у польському суспільстві. Їй належала п'ята частина земельних володінь. Вона мала чималі матеріальні та фінансові ресурси. Вище духовенство разом із магнатами становило верхівку польського суспільства.

На початку XVI ст. завершилось формування єдиного стану землевласників — **шляхти**. Вони становили 7–10% населення країни. Шляхта користувалася значними правами і привілеями. Тільки вона могла володіти землею, носити зброю тощо. Найзаможніші шляхтичі називалися **магнатами**. Переважна більшість магнатів походили з давніх родів — Радзивіллів, Острозьких, Конєцпольських,

Ходкевичів та ін. Фінансова могутність давала змогу магнатам справляти значний вплив на внутрішню та зовнішню політику Польщі.

Переважаюча частина шляхтичів володіли одним-двома селами, а то й половиною села. Після приєднання українських земель до Польщі дрібна та середня шляхта почала захоплювати родючі землі в Україні.

Ю. Хмельмонський. *Оранка*

Деякі шляхтичі саме завдяки загарбаним українським землям перетворилися на великих магнатів — Замойські, Любомирські, Потоцькі. Переважаюча більшість дрібної шляхти підтримувала когось із магнатів. За допомогою шляхти магнати домагалися від короля прийняття вигідних їм рішень.

На початку XVI ст. частина польського селянства (близько 20%) потрапила у кріпосну залежність від магнатів і шляхти. Вони втратили будь-які особисті та юридичні права. Натомість погіршилося становище і селян, котрі зберегли особисту свободу.

Через занепад міст польське міщанство не стало впливовою силою суспільства. До того ж переважну частину міщан становили німецькі, єврейські та вірменські громади.

- ▶ У чому особливість станової структури Польщі?
- ▶ Який соціальний стан був домінуючим у польському суспільстві?

3. Реформація і Контрреформація

У 20-х рр. XVI ст. у Польщі поширилися ідеї Реформації. **Особливістю польського реформаційного руху була його строкатість і відсутність єдиного напрямку, підтримуваного більшістю населення країни.**

Після виступу Лютера значної популярності в Польщі, особливо серед жителів міст, набуло лютеранство.

У 30-х рр. XVI ст. у країні поширився кальвінізм. Його ідеї підтримали шляхта і магнати, що вбачали в ньому можливість досягти більшої незалежності від центральної влади та отримати церковні землі. Однак протестанти в Польщі не розпочинали збройної боротьби за втілення своїх поглядів, обмежуючись їхньою пропагандою. Ці рухи охоплювали тільки шляхту і магнатів, а переважна більшість селянства трималася католицької віри. У містах, що зазнавали напади, також не склалося таких суспільних сил, які змогли б підтримати Реформацію.

Від кінця XVI ст. у Польщі посилювалась і, зрештою, перемогла католицька Контрреформація. Першим став надавати активну допомогу католицькій церкві у боротьбі проти Реформації король **Стефан Баторій**. Саме за його правління активну діяльність розгорнули єзуїти.

Стефан Баторій

Єзуїтський колегіум в Раві Мазовецькій

і через своїх прихильників організовували погроми протестантів. Закріпившись у Польщі, єзуїти розпочали наступ на православних і на українських землях. Саме з метою поширення католицизму було укладено у 1596 р. Берестейську унію. За нею православна церква на українських і білоруських землях переходила під зверхність Папи Римського.

- Який вплив справили Реформація і Контрреформація на внутрішній розвиток Польщі?

4. Зміна династії на королівському троні.

Шляхетська демократія

Генріх Валуа

Сигізмунд III

Під час правління Сигізмунда III, який належав до фанатичних прибічників католицизму, протестантизм у Польщі було фактично знищено. Король забороняв його прихильникам обіймати державні посади, що зменшувало популярність нової віри серед шляхти. До того ж такого впливу єзуїтів, як у Польщі, не знала жодна країна Європи. Вони фактично підкорили всю систему освіти і через своїх прихильників організовували погроми протестантів. Закріпившись у Польщі, єзуїти розпочали наступ на православних і на українських землях. Саме з метою поширення католицизму було укладено у 1596 р. Берестейську унію. За нею православна церква на українських і білоруських землях переходила під зверхність Папи Римського.

Особливістю політичного розвитку Польщі в XVII ст. було те, що в ній не склалась абсолютна монархія, а утворилася «шляхетська республіка». Шляхта обирала короля. Виборний король не мав права ухвалювати важливі рішення без згоди сейму, що складався з сенату і палати послів. Реальна влада в державі належала магнатам, які обирали королем того, хто їх влаштовував.

У 1572 р. помер Сигізмунд II Август. Із його відходом припинилася династія Ягеллонів. Якщо доти обрання нового короля було суто формальним актом, то відтоді воно набуло іншого характеру — короля обирали голосуванням палат сейму. Першим виборним королем став **Генріх Валуа** (1573–1574 рр.). Через кілька місяців він повернувся до Франції Генріхом III. З його ім'ям пов'язано підписання «Генріхових артикулів». За цим документом король не мав права призначати свого наступника, затверджувати або скасовувати постанови сеймів, оголошувати війну, укладати мир, скликати ополчення. У разі порушення королем цих умов магнати і шляхта мали право підняти проти нього повстання і позбавити його влади. Виконувати ці умови був зобов'язаний і новий король **Стефан Баторій** (1576–

1586 рр.), хоча він зумів повернути авторитет владі короля. У 1587 р. королем було обрано **Сигізмунда III** (1587–1632 рр.), який започаткував на польському престолі династію Вазів. Королі, не маючи впливу на внутрішнє життя, провадили надзвичайно активну зовнішню політику, зумівши втягнути країну в усі війни й суперечки, що точилися в той час.

► Якого короля першим обрали на польський престол?

5. Люблінська унія

Польська держава постійно намагалася розширити свої кордони у східному напрямку. Магнати і шляхта бажали отримати нові володіння, оскільки вільних земель у Польщі фактично не залишилося; міщани й купці були зацікавлені в нових ринках збуту та розвитку торговельних зв'язків; католицьке духовенство прагнуло поширення католицизму.

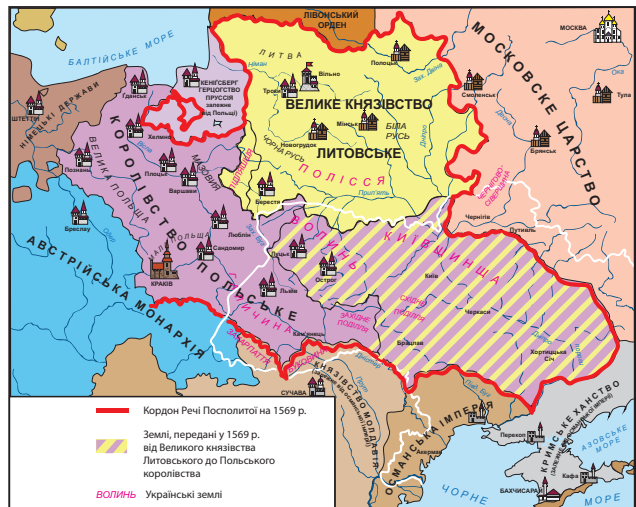
Я. Матейко. Люблінська унія

Активна експансія на Схід бере свій початок з XIV ст. Одним із шляхів реалізації цієї ідеї стало створення тісного союзу між Польським королівством і Великим князівством Литовським.

Причин для об'єднання двох держав у XVI ст. було декілька. Насамперед, польські магнати і шляхта прагнули отримати українські землі, що входили до складу Литви. Іншою причиною було прагнення зупинити експансію Московії на Захід. Але слід зазначити, що у Великому князівстві Литовському були і противники унії, особливо — українські та білоруські шляхтичі, які не бажали поширення впливу католицької церкви.

Унію було підписано **1 липня 1569 р. в Любліні**. Утворувалась єдина держава **Річ Посполита** (республіка) з єдиним виборним королем, сеймом, монетою. Окремими залишалися печатка, місцева адміністрація, фінанси, військо.

За Люблінською унією Литва втрачала свою державність і зберігала лише певну автономію на значно меншій території. Унія сприяла посиленню польської ек-

Карта Речі Посполитої

пансії на українські та білоруські землі. На цих теренах активно насаджувався католицизм. Зростало соціальне гноблення після загарбання земель польськими магнатами і шляхтою; запроваджувалася фільваркова система господарювання. Почалося активне спольщення литовської, української та білоруської еліт.

Робота з історичними джерелами

1. Люблінська унія 1569 р.

Обрання короля

Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, — неподільне тіло, одне зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання, з'єднання неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізнюваного й неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі державці, а один — король польський, якого, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обрано в Польщі, а не в іншому місці...

Привілеї та вольності Литви

Обдумано і вжито заходів для того, щоб це єднання та унія Великого князівства Литовського з Польщею ні в чому не підривали, не ображали й не зменшували тих прав, привілеїв, вольностей і звичаїв Великого князівства Литовського, які не суперечать польському народові: навпаки, такі права, привілеї, вольності та звичаї обидві сторони за взаємною радою посилюватимуть і примножуватимуть...

Права поляків і литовців

Усі закони й постанови, хоч би які були і хоч би із якої причини видані в Литві проти польського народу, стосовно заняття вищих і яких завгодно посад, що передаються й доручаються нами, також стосовно маєтків і земель, стосовно придбання земель і володіння ними у Великому князівстві Литовському... — усі такі закони, за згодою всіх чинів, руйнуємо та обертаємо в ніщо... Віднині як поляк у Литві, так і литовець у Польщі можуть купити маєток і оселитися всяким законним способом, і можуть за законом обіймати посаду в тій землі, у якій матимуть осілість; що ж до духовних посад, то вільно нам буде роздавати їх на наш розсуд, як і було досі, не звертаючи уваги на осілість особи в тій країні.

● **Поміркуйте:**

Якими були умови Люблінської унії?

6. Зовнішня політика

Після укладення унії Польща опинилась у нових зовнішньополітичних обставинах. Їй довелося вступити у боротьбу з Московією, Швецією та Туреччиною за панування на просторах Східної Європи.

Так, Польщі довелося вступити у **Лівонську війну** (1558–1583 рр.), в якій Литва виступала на боці Лівонського ордену проти Московії. Король Стефан Баторій зумів завдати відчутних ударів війську Івана Грозного. У 1579 р. польська

армія оволоділа Полоцьком і розпочала облогу Пскова. У 1582 р. Стефан Баторій підписав угоду з Московською державою, за умовами якої вона мусила залишити Лівонію. Ця угода зупинила просування Московської держави до Балтійського моря.

Проте незабаром у Польщі довелося вести війну за Лівонію зі Швецією. Ця війна тривала з перервами з 1600 до 1635 р. У її результаті Рига з Лівонією відійшли до Швеції, а Курляндія залишилась під владою Речі Посполитої. Такий розподіл не влаштував жодну зі сторін, і через 20 років бойові дії спалахнули знову.

Я. Матейко. Стефан Баторій під Псковом

Приєднавши за Люблінською унією українські землі, Польща мусила приділяти увагу обороні цих земель. Українські козаки, які захищали свої землі від татар і самі здійснювали походи до турецьких берегів, тепер опинилися під владою польського короля. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. відносини між Польщею та Османською імперією різко загострилися через козацькі походи. Кульмінацією боротьби стала **Хотинська війна (1621 р.)**, в якій козацько-польське військо, яке чисельно поступалося туркам, у тривалій запеклій боротьбі зуміло зупинити наступ Османської імперії на Річ Посполиту.

На цьому протистояння Польщі та Османської імперії не припинилося. Двом державам ще не раз довелося помірятися силами упродовж XVII ст.

- ▶ Які країни були головними суперниками Речі Посполитої на зовнішньополітичній арені?

7. «Великий потоп». Занепад Речі Посполитої

У середині XVII ст. на долю Польщі випали великі випробування, які поляки назвали «Великим потопом». Країна, будучи однією з наймогутніших держав Європи, опинилась на межі зникнення з політичної карти світу. Початок цьому поклало протистояння влади з українським козацтвом, яке розпочало збройну боротьбу за відстоювання своїх привілеїв і стало на захист українського народу і церкви проти утисків поляків. Періодичні повстання кінця XVI — початку XVII ст. врешті-решт вилилися у Національно-визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького, що розпочалася у **1648 р.** Кривавий конфлікт, котрий вівся з перемінним успіхом, вкрай виснажив обидві сторони. Зрештою, у 1654 р. до нього долучилася Московська держава, яка переслідувала власні інтереси. У 1655 р. проти Польщі починає війну Швеція, яка фактично захоплює власне польські землі. У такій складній ситуації поляки зуміли завдати поразки Швеції і укласти мир,

Польські крилаті гусари

Й.Ф. Лемке. Шведський король Карл X в битві під Варшавою (1656 р.)

втрапивши лише васальне Пруське князівство (1660 р.), після тривалої боротьби знайти спільну мову з Московією, поділивши українські землі навпіл (**Андрусівське перемир'я 1667 р. і «Вічний мир» 1686 р.**), стримати чергову турецьку агресію, відкупившись частинами Поділля і Правобережною Україною. Ці війни дорого коштували Речі Посполитій — населення країни скоротилося з 4,5 до 1,8 млн осіб.

Вирішальну роль у боротьбі поляків відіграла шляхта, яка ще більше зміцнила своє становище. З 1652 р. в польському сеймі було встановлено порядок **«вільного вето»**, згідно з яким усі рішення сейму мали ухвалюватись одногосно. Законодавча діяльність сейму практично припинилась. У країні встановилась політична анархія. Ця криза призвела до поступового занепаду Польщі.

Останнє піднесення Речі Посполитої припадає на час правління короля **Яна Собеського**. Ще будучи гетьманом (головнокомандувачем армії), він завдав чергової поразки туркам на Поділлі й у 1683 р. врятував Відень від останньої турецької облоги. Тим самим було остаточно зупинено османську агресію в Європі та відновлено південні кордони Польщі (1699 р.).

Проте вже на початку XVIII ст. країна опинилася в залежності від сусідніх держав, а наприкінці століття втратила свою державність: її територію було поділено між Росією, Австрією та Пруссією.

► Що зумовило занепад Речі Посполитої?

8. Культура

У XVI–XVII ст. Польща досягла вагомих успіхів у розвитку культури. Як писав Еразм Роттердамський: «Вітаю народ, який — хоча і колись вважався варварським — тепер так прекрасно розвивається у галузі науки, права, релігії і в усьому, що протилежне всезагальній неотесаності, і може конкурувати з найбільш культурними народами». Цьому видатному мислителю довелося на власні очі побачити «золотий вік» польської культури, який припав на XVI ст. Її швидкий поступ був зумовлений впливом Відродження, яке принесли на польський ґрунт молоді поляки, навчаючись в італійських, німецьких і французьких університетах. Крім того, у самій Польщі почалося масове заснування шкіл, які несли ідеї Ренесансу. Пробудився інтерес до книг у широких верствах суспільства. Завдяки пошті, створеній польським королем Сигізмундом Августом, по-

чався більш активний культурний вплив із Заходу. Небувалий інтерес до науки і відкриттів охопив і Польщу. Так, Мацей із Мехова створив трактат «Про дві Сарматії», в якому зробив опис Східної Європи та Азії. Хроніст Бернард Ваповський уславився створенням великих мап Європи. Великою популярністю стали користуватися історичні праці Марцина Бельського, Марцина Кромера, Лукаша Гурницького. Переживає розквіт і художня література. Завдяки творам Миколая Рея і Яна Каховського закладаються основи польської літературної мови. Але вершиною «золотого віку» є наукова діяльність М. Коперника.

Мистецтво Ренесансу мало великий вплив і на архітектуру. Будуються резиденції магнатів, маєтки шляхти, які пишно прикрашають елементами декору. Прикметним явищем тієї доби стало встановлення шляхтичами і міщанами в костелах монументальних нагробних скульптур. Під впливом мистецтва Відродження скульптури мали реалістичний образ.

Центром поширення нових культурних явищ був королівський двір. Саме за Сигізмунда Августа стало модним запрошувати до двору митців, художників. Символом нового культурного впливу став перебудований у ренесансному стилі Вавельський замок.

XVII ст. принесло з собою і нові культурні впливи. Це час поширення на теренах Речі Посполитої польського, або, як його називали, сарматського бароко. Головну роль у його поширенні відіграла католицька церква, яка після Тридентського собору прагнула мистецькими засобами вплинути на віруючих. У новому стилі також був перебудований замок у Варшаві, куди у 1596 р. переїхав королівський двір. Величі та красі королівського замку і костьолів прагнули наслідувати й польські магнати. У першій половині XVII ст. країна пережила справжній будівельний бум. Всі ці нові палаци прикрашали дорогими картинами. Створювалися театри. Після трагедії середини століття масове будівництво відновлюється, колишні будівлі перебудовуються, саме тому в Польщі збереглося багато пам'яток тієї доби.

Також вплинуло на розвиток польської культури того часу формування ідеалів, цінностей і звичаїв шляхти. Вони отримали назву «сарматизм» (польські шляхтичі виводили свій родовід від сарматів). Фактично сарматизм став другим струменем польської культури. Він поєднував як елементи західної культури, так і східної. Це, наприклад, проявлялося у мові: польська мова стала активно поповнюватися латинськими словами. Одяг шляхтичів теж був дивним поєднанням елементів моди Сходу і Заходу. Сарматизм також породив відчуття зверхності польської культури над культурами сусідніх народів, що виливалось в процес ополячення й окатоличення.

Вавельський замок (гравюра)

Надгробок
Сигізмунда Старого

- ▶ Який вплив мала культура Відродження на розвиток Польщі?

Висновки

XVI–XVII ст. стало часом злету і занепаду Польщі. Завдяки Люблінській унії і війнам було досягнуто максимального територіального зростання.

Натомість зовнішня могутність не була підкріплена внутрішньою стабільністю. Багатонаціональний характер держави, «шляхетська демократія» послабляли внутрішні сили країни і, зрештою, призвели до її занепаду.

У XVI–XVII ст. відбувається піднесення польської культури, поштовхом до якого стала культура європейського Відродження. На теренах Речі Посполитої поєдналися західна та східна культури, що зумовило виникнення такого явища, як сарматизм.

Закріпимо знання

1. Що таке фільваркове господарство?
2. Які зміни в політичному устрої Польщі відбувалися в XVI ст.?
3. Коли було укладено Люблінську унію? Які причини та наслідки її підписання?
4. Що таке «вільне вето»?
5. Чим був зумовлений занепад польських міст у XVII ст.?
6. Схарактеризуйте зміни у сільському господарстві Польщі в XVI ст.
7. Чому події другої половини XVII ст. у Польщі отримали назву «Великий потоп»?
8. Визначте і схарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Польщі.
9. Розкажіть про польсько-турецьку війну 1620–1621 рр. та участь у ній українських козаків.
10. Вкажіть особливості поширення ідей Реформації в Польщі.
11. Схарактеризуйте основні здобутки польської культури.
12. Що допомогло Речі Посполитій вистояти і відстояти свою незалежність у бурхливих подіях другої половини XVII ст.?

● **Запам'ятайте дати:**

- 1569 р. — Люблінська унія.
- 1600–1611, 1626–1629, 1655–1660 рр. — польсько-шведські війни.
- 1620–1621, 1672–1673, 1683–1699 рр. — польсько-турецькі війни.
- 1648 р. — початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.
- 1686 р. — «Вічний мир» із Московією.

§ 21. Московська держава в XVI–XVII ст.

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати розвиток Московської держави у XVI–XVII ст.;
- оцінювати царювання Івана IV;
- визначати причини і наслідки Смути;
- розповідати про церковне життя у Московській державі.

Пригадайте:

1. Як утворилася Московська держава?
2. Що вам відомо про державницьку діяльність Івана III?

1. Початок правління Івана IV

У той час, коли в країнах Західної Європи закладалися підвалини нової європейської цивілізації, на сході Європи постала велика політична сила — **Московське царство**. З цієї невеликої держави, що на початку нових часів не справляла відчутного впливу на європейські події, виникла Російська імперія, з якою у XVIII ст. вже не можна було не рахуватись у європейських справах. В історії Московського царства XVI ст. це, насамперед, доба Івана IV Грозного. У цей період відбувався процес становлення абсолютної монархії у вигляді **самодержавства** — нічим не обмеженої влади царя.

Самодержавство утверджувалось у запеклій боротьбі проти боярства. Царі спиралися у ній на **дворянство**, яке отримувало землі лише за умови служіння царю. Важливою опорою царської влади була Православна церква, яка утверджувала ідею божественного походження царської влади.

У роки правління **Василія III** (1505–1533 рр.) було завершено об'єднання Московського царства. Воно стало найбільшою за розмірами державою в світі.

Його наступником став **Іван IV** (1533–1584 рр.). До вінчання на царство в 1547 р. влада в країні фактично належала конкуруючим боярським угрупованням.

Для приборкання ситуації в країні необхідні були нагальні заходи для встановлення миру між боярською аристократією та дворянами. Іван IV створив «Вибрану раду», до якої входили представники дворян, церкви, бояр. Вона розробляла проекти реформ, які мали зміцнити державу та посилити владу царя.

Думний дяк Іван Пересветов, за пропозицією царя, подав проект цих реформ. Зразком для здійснення змін він вважав Османську імперію, в якій султан користувався необмеженою владою, а всі піддані були його рабами. Він передбачав обмежити у Московії владу і силу бояр, спираючись на дворян. Цих останніх, на думку Пересветова, треба було всіляко підтримувати, висувати на державні посади. Основою армії теж мало стати дворянське військо. За свою службу цареві дворяни повинні були отримувати платню.

- Коли Іван IV був вінчаний на царство?

2. Реформи Івана IV

С. Іванов. *В Юрійів день*

Реформи започаткували рішення новоствореного **земського собору 1550 р.** Було затверджено новий **Судебник**, який посилив централізацію державного управління. Він обмежував владу намісників, звільняв дворян від їхнього суду. Судебник підтвердив право переходу селян від одного до іншого володаря один раз на рік — у **Юрійів день**, але збільшив суму, яку селяни мали сплачувати попередньому власникові.

- ! **Земський собор** — дорадчий орган при царі, до якого входили представники всіх станів, окрім селянства.
- ! **Судебник** — збірник законів.
- ! **Кормління** — утримання місцевим населенням представника влади.
- ! **Стрільці** — піше постійне військо царя, озброєне вогнепальною зброєю.

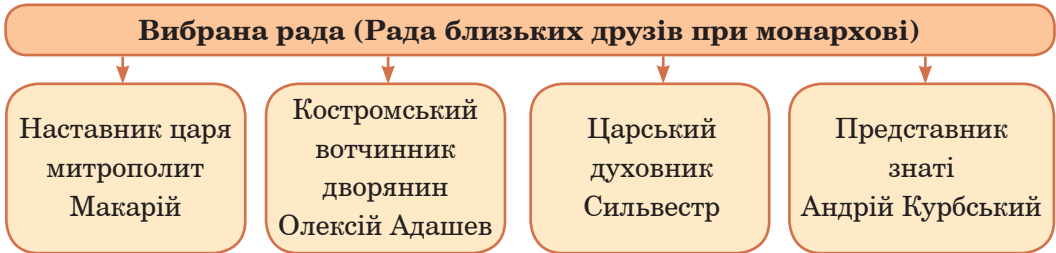

С. Іванов. *Земський собор*

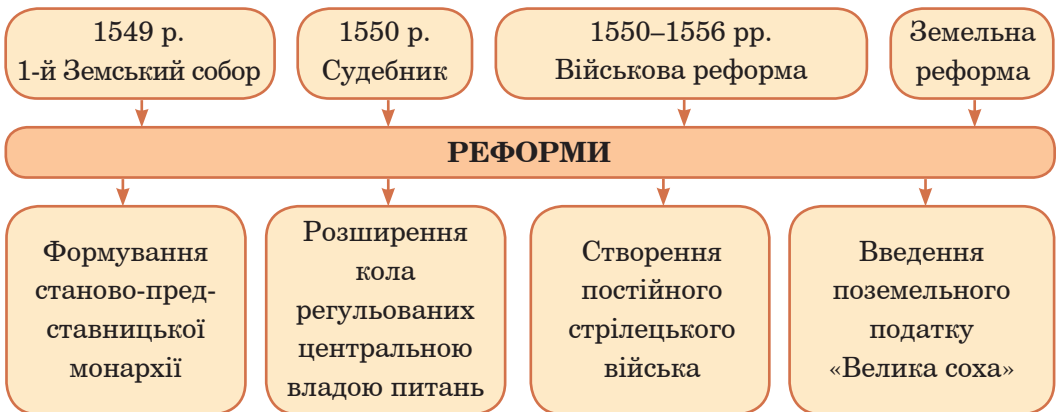
Виникли нові органи центрального державного управління — *прикази*. У них зосереджувалось управління окремими галузями економіки й політики. Керівників приказів призначав цар. Найважливішими серед цих нових органів були Посольський приказ (зовнішня політика), Роз-

рядний (формування дворянського війська), Помісний (боярське землеволодіння), Стрілецький (організація стрілецького війська).

Мета і зміст реформ Вибраної ради (1549–1560 рр.)

У 1556 р. «Вибрана рада» ліквідувала систему **«кормління»**, за якою місцеві жителі утримували намісника, і створила місцеве самоврядування з «виборних людей», які призначалися з дворян.

Було здійснено військову реформу. Створювалися піше **стрілецьке військо** й «вибрана тисяча» — особиста царська гвардія із дворян. Вони стали особистою охороною царя. Відтоді цар не залежав від боярського ополчення. Стрілецькі загони мешкали в окремій слободі, отримували регулярну платню, поділялися на 6 полків по 500 вояків. Були озброєні пищалями та бердишами.

У 1556 р. було видано «Уложення про службу». Згідно з ним і для дворян-поміщиків, і для бояр-вотчинників запроваджувалась обов'язкова військова служба терміном 15 років. Із кожних 150 десятин землевласник повинен був виставляти одного кіннотника.

Московські
стрільці

Загалом реформи 50-х рр. XVI ст. зміцнили владу царя, послабили боярство й посилили значення дворянства у Московському царстві. У той же час здійснен-

ня реформ спричинило появу в житті Московської держави рис, притаманних східним цивілізаціям.

► Що таке Юріїв день?

3. Опричнина

У 1558 р. цар Іван IV розпочав Лівонську війну за вихід до Балтійського моря. Однак після перших перемог московські війська почали відступати, а полководець князь А. Курбський перейшов на бік ворога. Розлючений цар Іван IV, якого називали Грозним, усюди вбачав зраду, карав винних і невинних.

! **Опричнина** — система заходів (репресії, страти, конфіскація земель), що здійснювались у Московській державі в XVI ст. царем Іваном IV з метою зміцнення царської влади, для боротьби з опозицією, залишками удільного сепаратизму.

Опричник

З 1564 р. у Московському царстві встановилася **опричнина** (від давньорус. «опріч» — «крім», що в XIV–XV ст. позначало особливі володіння, виділені в користування членам великокнязівського роду) — система заходів, спрямована на зміцнення царської влади. Сутність опричнини полягала в тому, що Іван IV Грозний, налякавши мешканців Москви своїм раптовим відбуттям до Александровської слободи, удався до масових репресій, страт, земельних конфіскацій, придушуючи опір тих, хто заважав його необмеженій владі.

Сучасники-іноземці вважали, що понад 10 тис. осіб стали жертвами опричнини. Цікавим свідченням про страти тих часів стали «синодики» (списки на поминання), що їх розсилав на поминання душ страчених Іван IV до монастирів. За підрахунками істориків, кількість осіб, згаданих у тих «синодиках» побожним Іваном IV, перевищувала 4 тис. Ці списки стали справжньою книгою пам'яті тих лихоліть.

І. Рєпін. Іван Грозний вбиває свого сина

Цар отримував у володіння частину земель — опричнину, решта земель — земщина належала боярам. Опричнина постійно зростала за рахунок земель земщини. Опричне військо вбивало тисячі людей по всій країні. Лише в Москві Іван Грозний стратив, буцімто за зраду, 120 бояр і навіть митрополита. Така ж доля спіткала й міста — Новгород, Клин, Твер. Дуже багато людей в роки опричнини у поведінці царя помічали ознаки психічної хвороби.

У 1577 р. цар заборонив опричнину, стратив багатьох опричників і навіть заборонив про неї згадувати. Завдяки опричнині Іван Грозний посилив свою владу та остаточно знищив боярську опозицію.

► Що таке опричнина? Які її наслідки?

4. Зовнішня політика Івана IV

За Івана IV зовнішня політика Московської держави набула експансіоністського характеру. Війни, що велися майже безперервно, мали на меті збільшити територію Московської держави за рахунок земель сусідів. Така риса була характерною для зовнішньої політики багатьох тогочасних держав. Але в XVI ст. західноєвропейські країни свою експансію спрямовували в Новий Світ: завоювали там землі та перетворювали їх на свої колонії. Для Московської держави об'єктом колонізації стали сусідні території. Завоювання відповідали інтересам Московії, сприяли її економічному посиленню і територіальному зростанню, але мали негативні наслідки для її сусідів. Завойовані народи опинилися, власне, в колоніальній залежності від Московії, втративши перспективи розвитку власної державності.

П. Соколов-Скаля.
Взяття Іваном Грозним лівонської фортеці Кокенгаузена

Особливістю Московської держави було те, що ядро її державної території, яке сформувалося до XVI ст., знаходилося осторонь світових торговельних шляхів. На заході такі шляхи контролювали Швеція, Литва і Польща; на сході та півдні — Кримське, Астраханське й Казанське ханства.

У результаті війни 1548–1552 рр. було підкорено Казанське ханство. За наказом Івана IV жителів ханства, котрі не хотіли коритися, винищували або відправляли у Московію, де їх насильно навертали у православ'я або страчували.

У 1556 р. Іван IV без бою здобув Астраханське ханство. Внаслідок завоювання цар отримав можливість контролювати багатий Волзький торговельний шлях і додав до свого титулу звання «царя астраханського».

Потому Іван IV розпочав війну проти Кримського ханства, але вона виявилась безуспішною. За спиною кримського хана стояв могутній турецький султан, перед яким тремтіла Європа. Зрозумівши безперспективність війни проти Криму, Іван IV спрямував свою експансію на захід.

П. Коровін.
Взяття Казані

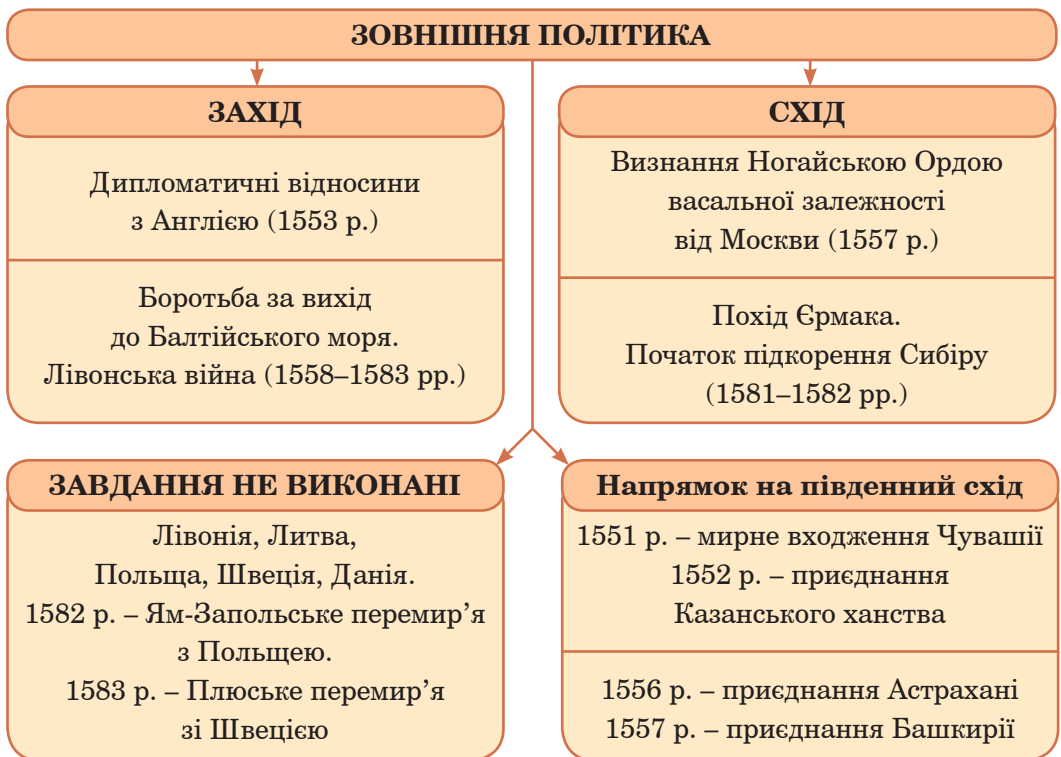
Якраз тоді з'явилася можливість налагодити торговельні відносини із Західною Європою. У серпні 1553 р. на узбережжі Білого моря, північній околиці Московії, висадились англійці. Це були учасники експедиції мандрівника Г'ю Віллоубі, які намагалися знайти «північний шлях» до Індії.

Коли Івану IV доповіли про прибуття мандрівників, він одразу збагнув, що для його держави відкривалася можливість підтримувати зв'язки із Західною Європою через Біле море. Цар надав англійським купцям право безмитної торгівлі на території своєї держави.

Однак цього шляху для підтримки зв'язків із Західною Європою Іванові IV було замало. Тривалі та суворі зими заважали розвитку морської торгівлі через Біле море, яке було скуте кригою.

Територіальні зазіхання Московії поширювалися на землі Балтії, що перебували під владою Лівонського ордену. Метою **Лівонської війни 1558–1583 рр.** і стала боротьба Івана IV за загарбання Балтії і вихід до Балтійського моря. Агресія Московії занепокоїла Європу. На захист Лівонії виступили Литва, Польща, Швеція і Данія. Тривала 25-річна війна закінчилася для Московської держави цілковитою поразкою.

Основні напрями зовнішньої політики Івана IV

Іншим об'єктом експансії став Сибір. У **1582 р.** почалося завоювання Сибірського ханства. Зацікавлені в підкоренні цих земель купці Строганови з дозволу Івана IV найняли загін волзьких козаків отамана **Єрмака**. Дії озброєних вогнепальною зброєю козаків нагадували винищення іспанськими конкістадорами індіанців у Новому Світі. За козаками на завойовані землі рушили купці, ремісники, селяни-втікачі, всілякі шукачі пригод, а вже за ними — царські війська й чиновники, які перетворювали сибірські землі в колоніальні володіння Московської держави. Колонізація Сибіру тривала протягом століття і завершилася наприкінці XVII ст.

Єрмак
(малюнок XVIII ст.)

Результатами експансіоністської зовнішньої політики Московської держави в XVI ст. стало значне збільшення її території за рахунок земель на сході, поразка в боротьбі за вихід до Балтійського моря і виснаження сил держави у майже безперервних війнах.

- Які території були приєднані до Московії за Івана IV Грозного?

5. Смутні часи

На початку XVI ст. Московську державу охопила криза, що увійшла в історію як **Смутні часи (1598–1613 рр.)**. Тоді Московська держава перебувала на межі загибелі.

Після смерті Івана IV престол посів його слабоумний син **Федір** (1584–1598 рр.). Уся влада зосередилася в руках боярина **Бориса Годунова**, із сестрою якого цар Федір був одружений. Продовжуючи політику Івана IV, Годунов суворо розправився з ворожими йому представниками боярської знаті, спираючись при цьому на широкі кола дворянства.

Значним досягненням Годунова стало проголошення Московської митрополії патріархатом. У **1589 р.** до Москви приїздить Вселенський Патріарх Єремія II. Правитель Борис Годунов запросив його на перемовини про можливий переїзд із захопленого турками міста, але з'ясувалося, що патріарху пропонують «стародавню столицю» — Володимир-на-Клязьмі, а в Москві залишать власного митрополита. Коли Єремія відмовився, світська влада тиском змусила його визнати московського митрополита незалежним патріархом.

У 1591 р. за нез'ясованих обставин в Угличі помер спадкоємець московського престолу, останній син Івана IV Дмитрій. За офіційним повідомленням царевич під час гри впав на ніж і заколовся. Однак ширилися чутки, що його було вбито за наказом Бориса Годунова. У 1598 р. по-

Борис Годунов

мер і цар Федір. Він не мав нащадків, і з його смертю припинилася давня династія Рюриковичів у Московській державі. Почався перший період **Смутних часів** — доба **династичної кризи** (1598–1605 рр.).

Завдяки підтримці дворянства новим царем на земському соборі було обрано **Бориса Годунова** (1598–1605 рр.). Він опікувався розвитком ремесла і торгівлі, розгорнув будівництво нових міст у Поволжі. Проте його плідна діяльність зійшла нанівець, коли під час голоду 1601–1603 рр. влада не спромоглася змінити ситуацію на краще, хоча й організувала роздавання хліба голодним. Зусібч лунали звинувачення на адресу Годунова, який, зрештою, несподівано помер.

Тоді Московію охопив другий етап кризи — **соціальний** (1605–1609 рр.). Напруженість у суспільстві переростала в громадянську війну між силами, що прагнули захопити владу в державі. Нараз з'явилася людина, яка оголосила себе врятованим від смерті сином Івана IV Дмитрієм. Оскільки, на думку більшості, він був самозванцем, за ним закріпилося ім'я **Лжедмитрія I**.

Неврожаї і голод початку XVIII ст. у свідомості більшості населення Московії пов'язувалися з династичними проблемами країни, вважалися Божою карою за вбивство «законного царя». Все це допомагало Лжедмитрію I. Його підтримали незадоволені своїм становищем селяни, козаки, міщани і знать, яку не влаштовувало правління Годунова.

Лжедмитрій I спирався на допомогу польських магнатів, які сподівалися завдяки йому поширити свій вплив на Московію. Зібравши в Україні 4-тисячну армію, більшу частину якої становили козаки, він рушив на Москву. Саме завдяки підтримці запорозьких козаків Лжедмитрію I поталанило захопити Москву і сісти на престолі під ім'ям царя Дмитрія Івановича.

Постать в історії

Лжедмитрій I

Лжедмитрій I правив майже рік (червень 1605 р. — травень 1606 р.). Перші кроки діяльності нового царя свідчили про те, що він мав намір перетворити Московію на країну європейського штибу. Під страхом смерті він заборонив брати хабарі, а водночас підвищив платню державним службовцям. Щоденно, дивуючи всіх, брав участь у роботі Боярської думи. Лжедмитрій I дбав про те, щоб дати народові освіту, переконував бояр у необхідності відвідувати європейські країни і відсилати їхніх дітей вчитися за кордон. Він казав, що в Москві слід відкрити університет, влаштовував диспути між католицьким і православним духовенством. Справді, то була незвична для Московської держави людина. Ким же він був насправді? Відомо, що напередодні свого вінчання на царство Лжедмитрій I зустрівся з матір'ю царевича Дмитрія, і вона визнала в ньому свого сина. Можливо, тим, хто скинув царя Дмитрія, було вигідно зображати його звичайнісіньким самозванцем, який захопив царський престол.

Невдоволені правлінням нового царя бояри на чолі з Василієм Шуйським склали змову. Внаслідок бунту Лжедмитрія I було вбито.

На земському соборі новим царем обрали боярина **Василія Шуйського** (1601–1610 рр.). Проте він не тільки не зумів припинити громадянську війну, а й ще погіршив ситуацію. Невдоволені політикою Шуйського козаки, дворяни та селяни об'єдналися навколо «воєводи царевича Дмитрія» **Івана Болотникова**, який рушив із загонами на Москву. Повстанці спробували захопити місто, але зазнали поразки. Шуйський жорстоко розправився з бунтівниками.

Ще не закінчилася боротьба останнього проти повстанців, як на Брянщині з'явився молодик, котрий заявив, що він є царем Дмитрієм і дивом урятувався від змовників у Москві. Ким був новий самозванець, невідомо.

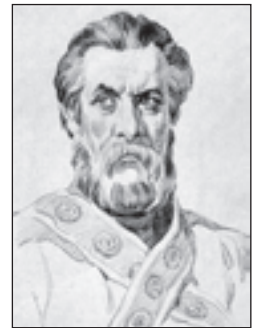
У січні 1608 р. **Лжедмитрій II** рушив на Москву. Московська держава виявилася розколотою: одні території визнавали Василія Шуйського, інші — самозванця. Громадянська війна розгорілася з новою силою. Взяти Москву Лжедмитрій II не зміг і влаштував у московському селі Тушино щось на зразок другої столиці держави. Цар Василій Шуйський, зрозумівши, що сам самозванця не подолає, прикликав до Московії шведів. Польський король Сигізмунд III, який у той час воював проти Швеції, побачив у цьому посилення свого ворога і сам вторгся в Московію. У складі війська Сигізмунда III було 40 тис. запорозьких козаків. Сигізмунд III розгромив московитів біля села Клушино і рушив на Москву.

Тим часом група бояр склала змову проти Василія Шуйського і примусила його зректися влади. До часу обрання нового царя країною повинна була правити Боярська дума з семи осіб, яку народ назвав «**Семибоярщиною**». А втім, через певний час бояри вирішили, що краще «...государичу (Владиславу, сину Сигізмунда III. — *Авт.*) служити, ніж від своїх холопів битими бути». Вони підписали про це угоду з поляками і відчинили їм брами Москви. Одночасно із захопленням Москви поляками північ країни окупували шведи. Перед Московською державою постала загроза втрати незалежності.

На боротьбу проти інтервентів піднявся народ, розпочався третій період кризи — **національно-визвольний** (1610–1613 рр.).

*Василій
Шуйський*

Іван Болотников

Лжедмитрій II

*С. Иванов. Тушино. Табір
Лжедмитрія II*

В. Савинський.
*Нижньгородські послы у князя
Дмитрія Пожарського*

жарського у Нижньому Новгороді було створено друге ополчення, яке у жовтні 1612 р. звільнило Москву.

Отже, за Смутних часів долю Московської держави вирішив своїми рішучими діями її народ.

► Який період в історії Московської держави називають Смутними часами?

6. Початок правління династії Романових.

Формування абсолютизму царя Олексія

У січні 1613 р. в Москві зібрався земський собор, який обрав нового царя — 16-річного **Михайла Федоровича Романова** (1613–1645 рр.), сина митрополита Філарета Романова. Він започаткував **правління в Московській державі династії Романових, що тривало більш як 300 років.**

*Михайло
Федорович
Романов*

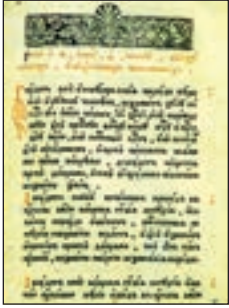
Новий цар першочерговим завданням вважав припинення війн з сусідами і відновлення розореної країни. Він уклав Столбовський мир 1617 р., за яким Московській державі повертався Новгород, але Швеція залишила за собою все узбережжя Фінської затоки.

У 1618 р. королевич Владислав знову спробував розпочати війну проти Московії. У селі Деуліні (біля Троїцько-Сергіївського монастиря під Москвою), де його зупинили, було підписано перемир'я на 14,5 років. Московська держава віддавала Польщі Смоленськ і Чернігово-Сіверщину.

У другій половині XVII ст. в різних сферах політичного життя Московської держави відбувалися зміни, що остаточно засвідчили про завершення формування абсолютної монархії у формі самодержавства. Вже сам титул царя «Божою Милістю Великий Государ, Цар і Великий Князь всея Великої і Малої Русі Самодержець» підкреслював походження царської влади від Бога та її необмежений характер. Цим титулом користувався цар **Олексій Михайлович** (1645–1676 рр.).

*Олексій
Михайлович*

Сторінка
із Соборного
уложення

Засади абсолютизму було юридично закріплено у прийнятому 1649 р. **Соборному уложенні** — збірнику законів, дві глави якого спеціально присвятили захистові царської влади та покаранням за образу царя.

Свідченням становлення абсолютизму було і зменшення значення земських соборів. Земський собор 1653 р., що ухвалив рішення про приєднання України до Московії, став останнім собором, скликаним у повному складі за роки правління Олексія Михайловича. Земські собори почали поступатися **Боярській думі**, в якій дедалі більшу роль відігравали дворяни.

Уложення остаточно перетворило селян на кріпаків, дозволило безстроково шукати селян-утікачів і повертати їх господарям.

Одначе спокою нові закони не принесли. У другій половині XVII ст. в Московській державі сталася найбільша за її історію кількість повстань селян і міщан.

Перетворені на кріпаків селяни втікали на Дон, до козаків. Донські козаки були вільними людьми, несли прикордонну службу. Уряд Московської держави намагався не конфліктувати з ними. За звичаєм тих часів із Дону втікачів не видавали. Саме там розпочалося найбільше в історії Московської держави XVII ст. повстання (1667–1671 рр.), яке назвали «**бунт Стеньки Разіна**» за ім'ям його керівника Степана Разіна. Повстання охопило велику територію на півдні Московської держави.

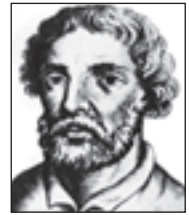
► Коли у Московській державі почала правити династія Романових?

7. Московська держава та Україна

Найважливішою історичною подією правління царя Олексія Михайловича стало рішення про приєднання України до Московської держави. У середині XVII ст. в Україні запалало полум'я Національно-визвольної війни проти Речі Посполитої. Під час неї було створено Українську козацьку державу — Військо Запорозьке. Гетьман Богдан Хмельницький налагоджував під час війни відносини з сусідніми державами, шукав допомоги у боротьбі з Річчю Посполитою. Неодноразово він звертався за допомогою до Московії, проте у державі московського царя було багато своїх проблем. Її стрясали народні повстання, не вистачало грошей на розпочату царем реорганізацію війська. Олексій Михайлович розумів, що допомога Україні означатиме війну з Річчю Посполитою, з якою у 1634 р. Москва підписала договір про «вічний мир». Але поступово ідея

Засідання Боярської думи
(гравюра XVIII ст.)

Стенька Разін
(гравюра
з англійського
видання, 1672 р.)

А. Ківшенко. *Переяславська рада*

приєднання ставала дедалі реальнішою. Земський собор, який відбувся 1 жовтня 1653 р. у Москві, постановив розпочати війну проти Польщі та ухвалив рішення: «Військо Запорозьке з містами і землями прийняти під свою государеву високу руку». Через кілька днів для підписання договору з Москви в Україну виїхало посольство на чолі з боярином Васи́лієм Бутурліним.

8 січня 1654 р. у місті Переяславі відбулася рада, на якій більшість учасників своє ставлення до союзу з Московією висловило так: «Воліємо під царя східного, православного». Після цього Бутурлін передав Хмельницькому царську грамоту про взяття України під «монаршу» руку з обіцянкою захищати її від ворогів. Українці йшли на цю угоду зі щирою вірою в те, що Україна збереже завойовану у визвольній війні державність.

Проте, як засвідчили подальші події, підписуючи договір, кожна зі сторін вклала в нього свій зміст: московський цар вважав, що Україна стає залежною від нього, українці ж розраховували на широкую державну автономію, близьку до незалежності. Основною метою війни з Польщею, яку розпочала після цих подій Московська держава, було повернення земель, утрачених у Смутні часи. В Україну було надіслано лише допоміжні сили, тоді як головна армія на чолі з царем влітку 1654 р. розпочала облогу Смоленська; його здобули через два місяці.

Унаслідок війни з Польщею Московська держава повернула землі, захоплені поляками у період Смути. Проте для України Андрусівське перемир'я 1667 р. стало катастрофою: її було розчленовано Річчю Посполитою і Московією. **Війна, розпочата московським царем начебто в ім'я визволення православного українського народу, завершилася розділом України.**

► Коли відбулася Переяславська рада?

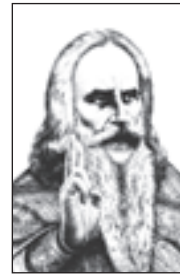
8. Реформа Никона. Церковний розкол

За Смутних часів авторитет церкви значно зменшився. Більшість духовенства розуміла необхідність реформи церковного життя.

У 1652 р. новим патріархом було обрано Никона, особистого друга царя. Він розпочав реформування московської церкви. Необхідність цієї реформи була пов'язана з тим, що, приєднавши Україну, московський цар у майбутньому розраховував об'єднати під своєю владою всі інші православні народи Східної Європи та Балкан. Для створення такої імперії необхідна була релігійна єдність. Проте московські обряди значно відрізнялися від тих, котрими тоді користувалися в усьому православному світі. Никон дійшов висновку, що московській церкві слід повчитись у більш освічених київських і грецьких ченців.

За наказом патріарха розпочали виправляти богослужбні книги за грецькими оригіналами, а перегадом внесли зміни і в обряди. З'ясувавши розбіжності московського обряду з грецьким, Никон рішуче став на бік греків і своїм одноосібним рішенням наказав усім віруючим хреститися трьома перстами (а не двома, як було в Московії), бо так хрестилися греки. Було також скорочено обряди хрещення й покути, заборонено ікони, написані не у візантійському, а в західноєвропейському стилі.

Никон здійснював зміни поспіхом, самовладно, вимагав від усіх негайно відмовитися від старих обрядів. Старомосковські обряди патріарх брав на глум, забуваючи про тактовність і повагу, а це ще більше ображало прихильників старих традицій.

Протопіп
Авакум

Патріарх
Никон

Чимало московських духовних осіб виступило проти нововведень. Тих, хто підтримував старі обряди, очолив протопіп Авакум. Його прихильники утворили «**старообрядський**» напрям у православній церкві. За закликами протопопа Авакума тисячі людей тікали до лісів, утворювали там старообрядські громади, щоби жити у старій своїй вірі.

Тим часом у розпалі боротьби патріарх Никон став робити те, що викликало дедалі більше невдоволення царя: висував претензії на вищу духовну владу, якій світська мала коритися, наказав називати себе «великим государем», а в рішеннях Боярської думи стало з'являтися таке: «Патріарх указав, а бояри присудили». Погодитись із цим владолубний Олексій Михайлович не міг.

П. М'ясоєдов. *Спалення протопопа Авакума*

Розпочалася виснажлива боротьба царя з патріархом. Вісім років знадобилось Олексію Михайловичу для того, щоб позбавити Никона сану патріарха. У 1666 р. за рішенням церковного собору, в якому взяли участь і східні патріархи, Никона відправили простим ченцем до Ферапонтового монастиря. Головним захисником церковної реформи було проголошено царя, а всіх супротивників реформи піддано анафемі й віддано під суд. У 1682 р., після довгих років страждань, лідера «старообрядців» протопопа Авакума спалили на багатті.

Внаслідок боротьби, що розгорнулася між світською та духовною владою у другій половині XVII ст. в Московській державі, царська влада зберегла й підтвердила свій абсолютний характер.

► Реформи якого московського патріарха призвели до розколу у церкві?

9. Культура Московської держави

У XVI ст. в культурі Московської держави завершився період Середньовіччя і почалося становлення нової культури.

У 50-ті рр. XVI ст. у Москві в будинку одного з керівників «Вибраної ради» було створено першу друкарню. Ім'я друкаря цих книг невідоме, але доведено,

Пам'ятник Івану Федорову в Москві

що книги семи назв вийшли там друком із 1553 р. по 1565 р. Звісно, їх не вистачало. Тому на початку 60-х рр. було створено нову державну друкарню, яку очолили Іван Федоров (Федорович) і Петро Мстиславець. 11 вересня 1564 р. вони випустили першу точно датовану московську друковану книгу «Апостол». Через рік вийшла книга «Часовник». Обидва видання мали церковно-релігійний зміст, але, незважаючи на це, діяльність друкарів викликала незадоволення, й насамперед у церкви, яка вважала книговидання бісівською справою. І. Федоров і П. Мстиславець змушені були залишити Москву. Книгодрукування після від'їзду першодрукарів не

Друкарня Івана Федорова і Петра Мстиславиця (гравюра XVIII ст.)

припинилося, і за першу половину XVII ст. у Московській державі було видано понад 200 назв книжок, переважно церковного змісту. Поява друкованих видань сприяла поширенню освіти і наукових знань.

У XVII ст. робилися спроби створити в Московській державі постійно діючий вищий навчальний заклад. У 1687 р. в Мо-

скві було відкрито училище, в якому вчені-греки — брати Ліхуди, випускники Падуанського університету в Італії, викладали деякі світські науки (арифметику, риторичку та ін.). Згодом на основі цього училища було створено Слов'яно-греко-латинську академію. У трьох її класах близько 200 осіб вивчали грецьку та латинську мови, граматику, геометрію, астрономію, арифметику, богослов'я, готуючись до духовної та державної служби.

У Московії в XVI–XVII ст. ідеали європейського Відродження поширення не набули. У мистецтві розвивалися традиційні стилі, хоч у них з'явилися і деякі нові риси.

До початку XVI ст. Московський Кремль утратив значення військової фортеці й перетворився на символ царського самодержавства, центр Московської держави. Московський архітектор Бажен Огурцов разом з англійським майстром звели Спаську вежу Кремля в її сучасному вигляді. Вона стала парадним в'їздом, на ній встановили годинник із курантами, що відбивали кожну годину.

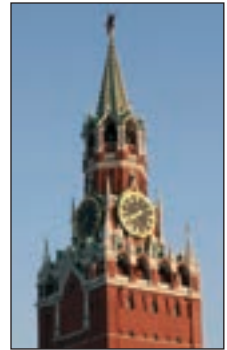
Вершиною архітектурного мистецтва, що повинна була, за задумом Івана IV, уславити могутність Московії, став Покровський собор у Москві на Красній площі, споруджений на честь перемоги над Казанським ханством. Він, відомий під назвою храму Василя Блаженного, складався з дев'яти окремих храмів, зв'язаних внутрішніми переходами. Жодна вежа цих храмів не повторює одна одну, але водночас утворює єдине ціле з іншими. Іван IV, за легендою, «віддячив» майстрам тим, що осліпив їх, аби не збудували храму ще кращого...

Милував зір тоді, милує й нині храм Вознесіння в селі Коломенському під Москвою, збудований у «шатровому» стилі. 60-метрове кам'яне шатро храму наче злітає білими вежами над високим берегом Москви-ріки, потверджуючи своєю неперевершеною красою велич Божої благодаті.

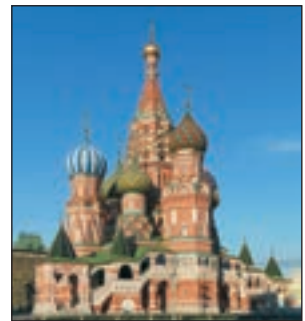
У живопису домінував іконопис у традиціях минулих віків. А втім, святим ликам почали надавати рис живих людей — співчуття, скорботи.

Новим явищем стало писання «парсун» — портретів. Найвідомішим автором портретів того часу був художник Симон Ушаков.

Головною тенденцією розвитку живопису в Московській державі XVII ст. стало його «обмирщеніє» — набуття світського характеру, хоча церковний вплив залишався панівним.

*Спаська вежа
Кремля*

Покровський собор

*Ікона,
написана
Симоном
Ушаковим*

🕒 Висновки

XVI–XVII ст. стали важливими в історії Московської держави. Правління царя Івана IV Грозного заклало підвалини самодержавства.

Зміна династії, яка супроводжувалася Смутними часами, дещо загальмувала розвиток Московської держави.

Утвердження династії Романових сприяло й утвердженню самодержавної форми правління.

У XVI–XVII ст. відбулось значне територіальне зростання Московії. Завдяки приєднанню українських земель Московія долучилась до складної європейської дипломатичної боротьби і стала активно запозичувати елементи західної культури і технічних досягнень.

↓ Закріпимо знання

1. Чому Іван IV мав прізвисько Грозний?
2. Чим було зумовлене посилення дворянства за часів Івана IV та його наступників?
3. Чому Московія зазнала поразки у Лівонській війні?
4. Складіть таблицю «Основні напрями зовнішньої політики Московського царства в XVI–XVII ст. та їхня реалізація» за схемою:

Основні напрями	Заходи щодо їх реалізації	Результати

5. Складіть таблицю «Смутні часи в Московській державі» за схемою:

Період	Хронологічні рамки	Основні події	Результати періоду

6. У чому полягає сутність церковної реформи Никона та розколу в середині XVII ст.?

● Запам'ятайте дати:

1552 р. — приєднання Казанського ханства.

1556 р. — приєднання Астраханського ханства.

1558–1583 рр. — Лівонська війна.

1582 р. — приєднання Західного Сибіру.

1589 р. — проголошення Московського патріархату.

1598–1613 рр. — Смутні часи.

1613 р. — обрання царем Михайла Романова; початок династії Романових у Московській державі.

1667–1671 рр. — повстання під проводом С. Разіна.

§ 22. Поява Російської імперії

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати процес становлення Російської імперії;
- дати оцінку правління Петра I.

Пригадайте:

1. Яка династія утвердилася в Московській державі після Смути?
2. Що таке самодержавство?

1. Початок правління Петра I

Наприкінці XVII ст. Московія значно відставала у розвитку від європейських держав. Відсутність зручних виходів до світових торговельних шляхів зумовлювала натуральний характер господарства Московії.

Наприкінці XVII ст. Московська держава у європейській частині мала спільний кордон зі Швецією, Польщею, Туреччиною, Кримським ханством — її традиційними суперниками у Східній та Північній Європі. Війни проти цих країн Московія вела з перемінним успіхом упродовж століть.

Внутрішньополітичне життя кінця XVII ст. відзначалося гострою боротьбою придворних угруповань за владу. По смерті Федора Олексійовича 1682 р. на царський трон претендували два брати — Іван і Петро, а також їхня старша сестра Софія, яка сама намагалась заволодіти престолом. Зрештою, перемогу в цій боротьбі здобув **Петро I** (1689–1725 рр.).

Ставши царем, Петро зіткнувся з проблемами, які залишилися йому у спадок від Софії. Тривала війна проти Османської імперії. У 1695 та 1696 рр. Петро I здійснив два походи на Азов — турецьку фортецю у гирлі Дону. Лише з другої спроби, завдяки створеному флоту, він зумів оволодіти твердиною. За умовами укладеного з Туреччиною перемир'я Азов перейшов до Московії разом із частиною узбережжя Азовського моря. Та цей успіх аж ніяк не вирішував проблеми виходу до Чорного і Середземного морів, долучення до світової торгівлі. До того ж союзники Московського царства в цій війні (Австрія, Польща, Венеція, Мальтійський рицарський орден) вже уклали мир із Туреччиною.

Тоді Петро I докорінно змінив напрям зовнішньої політики і пріоритети. З цією метою за кордон було відправлено «**велике посольство**» (1697–1698 рр.), до складу якого під іменем урядника Петра Михайлова увійшов і сам цар. Подорож справила на Петра I величезне враження. Молодий цар замислив перетворити Московію на цивілі-

Петро I

Д. Макліз. Петро I в Нідерландах

В. Суриков. *Розправа над стрільцями*

вернувся до Москви і влаштував жорстоку розправу, скаравши на горло майже тисячу бунтівників. Стрілецьке військо було ліквідоване напередодні запланованої війни проти Швеції. У 1689–1699 рр. Петро I терміново формує регулярну армію за європейським зразком. Військові витрати, що лягли тягарем на населення, загострили соціальні суперечності й конфлікти Московської держави з Україною та Доном. Для придушення виступів населення також була потрібна армія. Тож **реформи, розпочаті Петром I, значною мірою були вимушеними, без заздалегідь продуманого плану. Але їхньою провідною ідеєю було перетворити Московію у могутню передову державу.**

► Коли Петро I став царем?

2. Північна війна (1700–1721 рр.).

Ніштадтський мир

Бойові дії розпочав данський король Фредерік IV, який оточив шведську фортецю Штральзунд у Північній Німеччині. Тим часом інший союзник Московської держави Август II рушив на Ригу. А 34-тисячна московська армія відправилася до Нарви, що була однією з головних фортець шведів у Балтії.

Шведським королем на той час був **Карл XII** — молодий, енергійний, зі здібностями полководця. Першого удару він завдав по Данії, несподівано оточив Копенгаген і змусив Фредеріка IV капітулювати. Потому Карл XII спрямував свою

армію (18 тис. вояків) у Балтію і раптово для росіян з'явився під Нарвою, завдавши їм нищівної поразки. Останні втратили майже всю боєздатну армію та артилерію. Вирішивши, що з Московією покінчено, Карл XII рушив до Риги, де завдав поразки Августу II.

Поразка спонукала Петра I до негайного проведення реформ. Розпочалося створення регулярної армії способом рекрутських наборів. З певної кількості селянських і посадських дворів брали по одному рекруту на 25 років. Навчання провадилося за принципом: «Сімох забий, але одного вивчи».

Карл XII

Коли виникла потреба в гарматах, Петро I наказав зняти частину дзвонів із церков і переплавити їх. За короткий час було відлито 300 гармат. Також почалося будівництво в Тулі та на Уралі мануфактур, які забезпечили армію всім необхідним. Для роботи на них приписували цілі села, в яких панщину заміняли роботою. На кінець війни Московія мала 15 тис. гармат — більше, ніж у будь-якої держави Європи. Чисельність армії була доведена до 340 тис. (з них 80 тис. регулярної).

Вжиті заходи дали потрібний результат — московити заволоділи узбережжям Фінської затоки. 16 травня 1703 р. було завершено спорудження на одному з островів у гирлі Неві Петропавлівської фортеці. Так почалося будівництво міста-порту Санкт-Петербурга («вікна в Європу»), майбутньої столиці Російської імперії. Через півроку Петербург прийняв перше іноземне торговельне судно. Для захисту міста з боку моря на острові у Фінській затоці було закладено військово-морську базу Кроншлот (згодом Кронштадт). Щоб з'єднати центральні райони країни зі столицею, почалось широке будівництво каналів. Воно обійшлося дорогою ціною: тут, на болотистих берегах Неві, Онезького озера від холоду, хвороб і каторжної праці загинули десятки тисяч людей, значну частину яких становили українські козаки й селяни.

Петропавлівська фортеця

Коли Московія здобувала перемоги, її союзник Август II зазнавав поразок. Карл XII захопив Варшаву і на трон Речі Посполитої посадив свого ставленика Станіслава Лещинського. Також він захопив Саксонію і примусив Августа II підписати мир. Московська держава лишилася віч-на-віч зі Швецією.

У 1706 р. Карл XII виступив зі своєю армією у напрямі до кордону, плануючи похід на Москву. Але поразка 16-тисячного корпусу генерала Левенгаупта, який мав доставити головним силам армії все необхідне, у битві біля села Лісного (1708 р.), змінила ці плани. Карл XII рушив в Україну.

Тим часом стало відомо, що на бік Карла XII перейшов зі своїми прибічниками і 4 тис. запорозьких козаків гетьман України І. Мазепа, пообіцявши шведам всляку підтримку в обмін на допомогу в боротьбі за незалежність України. Але населення не підтримало Мазепу, який нічого не зробив для того, щоб підготувати ґрунт для такого зовнішньополітичного повороту. До того ж попередня соціальна політика козацької старшини не викликала ентузіазму в людей.

Петро I, занепокоєний таким перебігом подій, рушив зі своїм військом в Україну, зруйнував гетьманську столицю Батурин, де було влаштовано різанину населення, і провів вибори нового гетьмана. Також було зруйновано і Запорозьку Січ.

К. Мартенс. *Полтавська битва*

Тим часом 30-тисячне шведське військо підійшло до Полтави, де були великі склади боєприпасів і продовольства. Розпочалась облога. На допомогу гарнізонів міста вирушили головні сили московитів (42 тис. вояків) на чолі з самим царем. **27 липня 1709 р.** під Полтавою відбулася вирішальна битва, в якій шведи зазнали поразки.

Після Полтави докорінно змінився перебіг Північної війни. Бойові дії було перенесено за межі Московської держави. Данія та Річ Посполита знову виступили проти Швеції. У 1710 р. російські війська оволоділи Ригою, Ревелем (Таллінном), Выборгом, що відкрило росіянам шлях до власне Швеції і Фінляндії.

Основні напрями зовнішньої політики Петра I

Європейський

Боротьба за вихід в Європу через Балтійське море – Північна війна 1700–1721 рр.

Зміцнення позицій Росії в Європі. Закордонні поїздки Петра I. Початок династичних зв'язків з німецькими державами.

Азіатський

Боротьба з Туреччиною за утвердження присутності Росії на Чорному морі. Азовські походи 1695–1696 рр.

Прутський похід Петра I в 1711 р.

Перський похід Петра I в 1723–1724 рр.

Зростання могутності Московії стало непокоїти європейські держави. Османська імперія теж прагнула взяти реванш і оголосила війну. До цього їх штовхав і Карл XII, котрий після поразки під Полтавою сховався у володіннях султана. Петро I, перебуваючи в ейфорії від попередніх перемог, спробував одним ударом завдати поразки і Туреччині. Але його Прутський похід 1711 р. закінчився цілковитою поразкою. Щоб відкупитися, Петро I змушений був повернути Азов і відмовитись від Запорожжя і боротьби за Чорне море (Прутський мир). Остаточний мир був підписаний в Адріанополі у 1713 р. Війною Османської імперії та Московії вирішив скористатися П. Орлик, який після смерті Мазепи був обраний гетьманом, але його походи в Україну так і не дали бажаного результату.

Тим часом Петро I закріплював позиції свого царства на Балтійському узбережжі. Він уклав низку договорів із правителями німецьких держав, що призвело до охолодження відносин із союзниками. Карл XII, вловивши ці тенденції, запропонував Московії союз. Сторони наблизилися до згоди, але Карл XII загинув під час облоги незначної фортеці в Норвегії.

М. Бакуа. *Битва біля Гангута (гравюра)*

Новий шведський уряд припинив війни проти Пруссії та Данії, віддав їм усі свої володіння в Німеччині. Вивільнені сили було кинуто проти Московської держави. Основним театром бойових дій стало Балтійське море.

Збудований Московією Балтійський флот, керований самим царем, у морській битві 1714 р. біля мису **Гангут** (Ханко) здобув першу перемогу. Невдовзі росіяни зайняли Аландські острови і почали загрожувати самій Швеції. У липні 1720 р. біля острова **Гренгам** відбулася вирішальна битва, в якій росіяни завдали нищівної поразки шведам.

30 серпня 1721 р. у фінському місті **Ніштадті** було підписано мирний договір, за яким до Росії відійшли Естляндія, Ліфляндія, Інгерманландія, частина Карелії, а також низка островів на Балтійському морі.

Після перемоги в Північній війні Петро I 20 жовтня 1721 р. був проголошений імператором, а Московія стала називатися Російською імперією.

У результаті Північної війни Росія відкрила вихід у Балтійське море. Набравши ваги в європейських справах, Росія націлила завойовницькі устремління в усіх напрямках.

Перемога дорого їй коштувала: вона втратила близько чверті населення. Але російські правителі як у минулому, так і в майбутньому не рахувалися з життям простих підданих для досягнення своїх цілей.

- ▶ Вкажіть хронологічні межі Північної війни.
- ▶ Назвіть визначні битви Північної війни.
- ▶ Коли Московська держава була проголошена Російською імперією?

3. Реформи державного управління

Важливою складовою реформаторської діяльності Петра I стали реформи в системі управління державою. Нова система управління склалася не відразу. Цар дедалі рідше звертався до послуг боярської думи. Надання боярства за Петра I припинилося. Він доручав найважливіші державні справи найбільш відданим особам, майже не зважаючи на їхній родовід і цінуючи насамперед здібності помічників.

У 1711 р. було створено **сенат** — найвищий законодавчий, розпорядчий і виконавчий орган при цареві. Запровадження посади генерал-прокурора зі штатом чиновників на місцях посилило нагляд верховної влади за діяльністю всіх ланок державного апарату. Петро I називав генерал-прокурора «государевим оком».

Д. Кардовський. *Сенат*

Петро I приймає титул імператора (гравюра XVIII ст.)

Порядок роботи сенату і колегій здійснювався за особливими інструкціями і «генеральним регламентом».

У 1708 р. вийшов указ, за яким **запроваджувався губернський поділ держави**. Губернатори отримували велику владу і призначалися царем.

Серйозні зміни сталися у становищі церкви. Коли помер патріарх Адріан (1700 р.), цар не дозволив обрати нового патріарха, вжив заходів для вилучення частини церковних доходів та обмежив права духовенства. У 1721 р. було видано указ, за яким створено духовну колегію, або **синод**, на чолі зі світською особою. Підпорядкування церкви державі, її перетворення на частину державного апарату стало важливим аспектом зміцнення самодержавної влади царя.

Важливу роль у становленні Російської імперії відіграла поява у 1722 р. «Табеля про ранги», що визначала систему чинів і порядок просування на державній службі — військовій і цивільній.

Указом про єдиновладдя 1714 р. Петро I фактично ліквідував різницю між боярством і дворянством — усі повинні були служити царю (государю) і державі. Закріплювалась передача у спадок не тільки вотчин, як це було раніше, а й помість, які тимчасово давалися за службу. Вони стали називатися маєтками. При цьому маєток міг отримати лише один спадкоємець — інші мали йти на службу.

За Петра I було проведено перепис селян і запроваджено збирання податків не з двору, а з кожного селянина. Це значно збагатило казну, але лягло новим тягарем на селян.

Реформи державного управління, проведені Петром I, сприяли процесові становлення абсолютизму в Російській імперії. Цар перетворювався на самодержця. Для підтримки порядку з'явився новий поліцейський орган —

Преображенний приказ, а з 1718 р. — Тасмна канцелярія. Тут перевірялася достовірність доносів. Донощиків винагороджували, а підозрюваних піддавали тортурам.

Робота з історичними джерелами

Петро I про себе і свої дії

«...Бачили я цар, але в мене на руках мозолі; а все це від того: показати вам приклад і хоча б під старість бачити гідних помічників і слуг Батьківщини.

...Цей государ (Іван Грозний) є моїм попередником і взірцем; я завжди уявляв його взірцем правління у громадянських і військових справах, але ще не встиг здійснити стільки, як він. Тільки безві, яким невідомі обставини його часу, властивості його народу і велич його заслуг, називають його мучителем.

...Я знаю, що мене вважають жорстоким государем і тираном. Поміляються в цьому ті, хто не знає всіх обставин. Богові відомі серце і совість моя, те, скільки співчуття маю я до підданих і скільки блага бажаю Батьківщині.

...Невігластво, впертість, підступність завжди виступали проти мене відтоді, як користі різні в державі запроваджувати і суворі звичаї змінити я вирішив. Вони є тиранами, а не я. Порядних, працелюбних, покірних, розумних синів Батьківщини возвеличую і нагороджую я, а непокірних і поганих виправляю з необхідності. Нехай лютість людська зводить на мене наклепи, — моє сумління чисте. Бог мені суддя!».

● **Поміркуйте:**

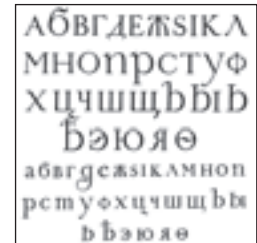
1. Як наведені вислови характеризують царя?
2. Яке ваше особисте ставлення до Петра I?

4. Зміни в культурі та освіті

Петро I розумів, що для подолання культурної відсталості Росії насамперед слід змінити світогляд підлеглих; спершу — хоча б найближчого оточення. Це було значно складніше, ніж спорудити мануфактури й прокласти водні канали, переозброїти армію і створити флот.

Наприкінці XVII ст. дворянських підлітків стали відправляти на навчання за кордон. Після повернення спеціалісти (інженери, архітектори, кораблебудівники тощо) отримували чини, посідали відповідні місця в суспільстві, допомагали цареві-реформатору «європеїзувати» загал своїх земляків. Цар дбав про те, щоб дворяни засвоювали гарні манери, вміли фехтувати, їздити верхи, танцювати, вільно спілкуватися іноземними мовами. Великий успіх мала книга «Юності чесне зеркало», де йшлося про правила поведінки у світському товаристві.

Для отримання таких знань необхідні були школи світського типу, яких не існувало. У першій чверті XVIII ст. виникла малочисельна мережа загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладів, організованих коштом державної скарбниці.

Гражданський шрифт

Відкривалися друкарні, в яких робили набір книг світського характеру. При цьому застосовувався зручний для читання гражданський шрифт. Почали виходити газети. Розчинили двері перші публічні бібліотеки.

У 1714 р. в Петербурзі було створено Кунсткамеру — перший природничий музей у Росії. Розвиток наукових знань заклав підвалини для заснування Академії наук. Її відкриття відбулося вже після смерті Петра I, наприкінці 1725 р.

Реформи царя порушили патріархальний стан суспільства. Дворянство, запозичуючи іноземний звичай, дедалі більше відривалося від низів, яких зміни так і не торкнулись. У першій чверті XVIII ст. населення країни розкололося на дві соціально-культурні групи, що було в дусі тих процесів, які відбувалися в Європі під впливом ідей Просвітництва: менша (правляча) дбала про державні інтереси та орієнтувалася на Європу, більша зберігала вірність традиційній московській старовині.

Механічне перенесення культурних стереотипів Заходу мало згубні наслідки для російської національної культури, яка відродилася лише у XIX ст.

Кунсткамера

Висновки

Реформаторська діяльність Петра I перетворила Московську державу в могутню Російську імперію, яка стала вагомим чинником європейської політики. Вирішальним на цьому шляху стала перемога в Північній війні, яка дала вихід Росії до Балтійського моря і, відповідно, до головних світових торговельних шляхів.

Закріпимо знання

1. Яку мету переслідувала Московська держава, розв'язуючи Північну війну?
2. Як розгорталися події Північної війни? Яка подія стала переломною у війні на користь Росії?
3. Що штовхало Петра I до активної реформаторської діяльності? Які реформи державного управління було проведено Петром I?
4. Які територіальні надбання здійснила Росія в період правління Петра I?
5. Які були наслідки реформаторської діяльності Петра I для подальшого розвитку Росії? Чи зуміла Росія завдяки реформам Петра I подолати свою відсталість від провідних європейських держав?

● **Запам'ятайте дати:**

1700–1721 рр. — Північна війна.

27 липня 1709 р. — Полтавська битва.

1721 р. — проголошення Росії імперією.

Запитання і завдання для повторення

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими у розвитку Османської імперії та країн Східної Європи. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «султан», «бароко», «унія», «шляхта», «фільварок», «опричнина», «Смута», «церковний розкол», «самодержавство», «сейм», «Земський собор».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
 - А) вкажіть землі, які були завойовані Османською імперією в XVI–XVII ст.;
 - Б) вкажіть території, що увійшли до складу Московської держави за Івана IV Грозного;
 - В) визначте територіальні зміни, яких зазнала Річ Посполита у XVI–XVII ст.;
 - Г) визначте територіальні надбання Московської держави за Петра I.
4. Складіть історичні портрети Селіма I Грозного, Сулеймана I.
5. Заповніть таблицю «Реформи в Московській державі Івана Грозного і Петра I»

Питання для порівняння	Іван Грозний	Петро I

6. Чим було зумовлено ослаблення Речі Посполитої та Османської імперії і піднесення Московської держави у XVII–XVIII ст.?
7. Схарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті Польщі та Московії у XVI–XVII ст.
8. Що спільного і відмінного у розвитку Московської держави і Османської імперії?
9. Чому «шляхетська демократія» виявилась згубною для Речі Посполитої?
10. Які були досягнення культури Речі Посполитої і Московської держави у XVI–XVII ст.?

Тестові завдання

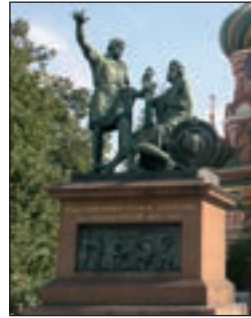
1. Судебником у Московській державі називали...

А) збірник законів.	Б) рекомендації для суддів.
В) укази царя.	Г) збірник судових рішень земських соборів.
2. Яка королівська династія припинила існування у Польщі зі смертю Сигізмунда II Августа?

А) Гедиміновичів;	Б) Валуа;
В) Вазів;	Г) Ягеллонів.

3. Якій події історії Росії присвячено зображений на фото пам'ятник у центрі Москви?

- А) приєднання Казанського і Астраханського ханства;
- Б) Смути;
- В) Лівонська війна;
- Г) Опричнина.

4. Який московський цар першим почав називатися: «Божою Милістю Великий Государ, Цар і Великий князь Всея Великої і Малої Русі Самодержець»?

- А) Іван IV Грозний;
- Б) Борис Годунов;
- В) Михайло Романов;
- Г) Олексій Романович.

5. У результаті якої події Польща і Литва об'єдналися у Річ Посполиту?

- А) Кревська унія;
- Б) Городельська унія;
- В) Віленська унія;
- Г) Люблінська унія.

6. У якому році Московська держава стала Російською імперією?

- А) 1654 р.;
- Б) 1686 р.;
- В) 1700 р.;
- Г) 1721 р.

7. У період правління якого московського царя існувала «опричнина»?

- А) Івана III;
- Б) Івана IV;
- В) Василя III;
- Г) Бориса Годунова.

8. Інтервенції з боку яких держав зазнала Московська держава під час «Смути»?

- А) Англії та Франції;
- Б) Австрії та Пруссії;
- В) Польщі та Швеції;
- Г) Туреччини та Польщі.

9. Яка із вказаних держав не була знищена в результаті походів московського царя Івана IV у другій половині XVI ст.?

- А) Астраханське ханство;
- Б) Лівонський орден;
- В) Кримське ханство;
- Г) Казанське ханство.

10. Хто в Османській імперії носив титул халіфа?

- А) правитель держави — султан;
- Б) голова уряду;
- В) командувач військ;
- Г) командувач яничарів.

11. За якого правителя Османська імперія досягла найбільшої могутності?

- А) Селіма I Грізного;
- Б) Сулеймана I Пишного;
- В) Османа II;
- Г) Мехмеда IV.

12. На території якої держави діяли повстанські загони гайдуків?

- А) Речі Посполитої;
- Б) Московської держави;
- В) Священної Римської імперії;
- Г) Османської імперії.

Розділ V

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

§ 23. Просвітництво і промислова революція

За цим параграфом ви зможете:

- пояснювати, що таке Просвітництво, які хронологічні рамки епохи;
- давати характеристику явищам епохи;
- називати видатних представників Просвітництва.

Пригадайте:

1. Що таке мануфактура?
2. Якими були основні ідеї гуманістів?

1. Початок епохи Просвітництва

У другій половині XVII ст. в середовищі освічених людей утвердилося прагнення знайти розумне пояснення всіх явищ природи і людського життя. У своїх дослідженнях вони вже не спиралися на релігію. За людським розумом визнавалася здатність до кінця пізнавати й пояснювати світ. Світогляд, згідно з яким основним засобом пізнання і критерієм істини є розум людини, а не Божественне одкровення і досвід, називається **раціоналістичним**.

Домінування раціоналізму в свідомості освічених людей дало могутній поштовх до набуття знань. Наука XVII ст. ще не мала вузької спеціалізації: вчені не поділялися на математиків, фізиків, філософів і т. д. Вони працювали одночасно в багатьох галузях. Ними були сформульовані нові принципи наукових досліджень; наука отримала знання з експерименту і заговорила мовою математичних формул.

Популярність науки зросла настільки, що в Англії створили спеціальне товариство під орудою самого короля, а у Франції з ініціативи уряду — Академію наук. Надавалася підтримка науковим виданням.

Зростання авторитету науки дедалі більше переконувало в могутності людського розуму. У XVIII ст. віра в розум стала панівною: люди вважали, що в усьому слід прислухатися тільки до нього. Розум, вважали вони, необхідно розвивати за допомогою інтелектуальних вправ, вивчення наук і мистецтва. Це допоможе людині змінити довколишній світ, зробити його розумним і справедливим. Значна кількість освічених людей була переконана, що Просвітництво приведе людство до щастя. Основним умонастроєм суспільства став оптимізм. Люди вірили у прогрес, у те, що історія рухається до кращого, розвивається від несправедливого устрою до справедливого суспільства. Людина XVIII ст., як ніколи в минулому, вважала себе господарем власної долі.

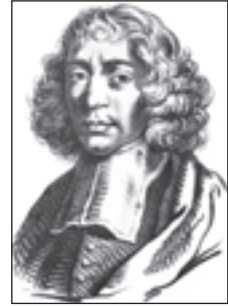

Скульптурне уособлення Науки на фасаді Форин-офісу у лондонському Вайтхолі

Томас Гоббс

Батьківщиною Просвітництва була Англія, де розвиток капіталізму стимулював прогрес науки і знань. **Визначні англійські вчені-мислителі Ісаак Ньютон, Томас Гоббс, Джон Локк разом із голландцем Бенедиктом Спінозою та німцем Готфрідом Лейбніцем заклали підвалини ідей Просвітництва.**

*Бенедикт
Спіноза*

! **Просвітництво** — широка ідейна течія, яка відображала антифеодальні, антиабсолютистські настрої освіченої частини населення у другій половині XVII–XVIII ст. Представники цієї течії (вчені, філософи, письменники) вважали метою суспільства людське щастя, шлях до якого — переустрій суспільства відповідно до розуму; були прихильниками теорії природного права.

► Яка країна стала батьківщиною Просвітництва?

2. Природа людини і природне право. Просвітництво і церква

Епоха Просвітництва утвердила в свідомості людей поняття «природного права». Просвітителі вважали, що всі люди від природи наділені природними правами, зокрема правом на життя, свободу та рівність. Із цього випливало, що всі існуючі в суспільстві відмінності (між бідними та багатими, правителями й підлеглими, дворянами і простими людьми) були встановлені не Богом, а самими людьми; з огляду на це вони мали змінити те, що самі створили.

Наміри змінити державу й суспільство в епоху Просвітництва виглядали не як зазіхання на світовий порядок, а як законне право людини. Суспільство вважалося справедливим тільки за умови, якщо в ньому дотримуються природних прав людини. На думку просвітителів, щоб зробити людей щасливими, найперше слід усіх їх забезпечити природними правами, відкритими за допомогою розуму. Просвітителі в реалізації своїх ідей покладали надії на монархів, які мали встановити «розумний» порядок у державах, що опирався на природне право.

Прикладом утілення в життя ідей просвітителів стали реформи «освічених монархів» — короля Пруссії Фрідріха II, австрійських імператорів Марії-Терезії та її сина Йосифа II, російської імператриці Катерини II (у перший період її правління) та ін.

До релігії та церкви просвітителі здебільшого ставилися байдуже, а то й вороже. Богословські проблеми їх більше не цікавили. Вони гадали, що світотворення було або дійстичним (Бог створив світ і потім уже не втручався в історію людства), або атеїстичним (цілковите заперечення існування Бога).

Відповіддю церкви на ці нові умонастрої стала упевненість, що повинна домінувати переконаність у вірі, а не формальне виконання церковних правил. Проте церква вже не могла гідно відповісти на критику просвітителів, бо релігійне піднесення XVII ст. вичерпалося.

Із падінням авторитету церкви її багатства і привілеї стали об'єктом домагань з боку держави. Європейські правителі почали здійснювати **секуляризацію** церковної власності. Відкривалися світські школи. Папі Римському навіть довелося розпустити орден єзуїтів (згодом його відновили). У більшості країн припинилися суди інквізиції.

! **Секуляризація** (від лат. *saecularis* — світський) — вилучення будь-чого із церковного, духовного відання і передача світському, цивільному віданню, перетворення церковної власності в державну.

Робота з історичними джерелами

Французькі просвітителі **Вольтер, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо** та англійські просвітителі **Дж. Локк і Т. Гоббс** сформулювали основні положення просвітницької концепції суспільного розвитку

- *Т. Гоббс створив теорію суспільного договору, яка спиралася на гіпотезу, що виникнення держави є результатом угоди, покликаної захистити людей у процесі агресивної конкурентної боротьби. Ж.-Ж. Руссо стверджував, що у відповідь на прийняття державою зобов'язань про захист прав громадян останні зобов'язані сприяти загальному благу, підпорядковуючи свої інтереси загальним законам. Він обґрунтував перевагу республіканського державного устрою над монархічним, який забезпечує демократичний механізм управління в державі.*

- *Ш. Монтеск'є сформулював принцип поділу влади і постулат про те, що метою будь-якої форми держави є збереження свободи на основі закону. Теорія поділу законодавчої, виконавчої та судової влади, їхньої незалежності одна від одної могла, на думку просвітителів, забезпечити досконалий суспільний устрій.*

- *Дідро боровся із всесиллям церкви, вважаючи вимоги, котрі пред'являла вона людині, не заснованими на доказах розуму, а отже, несправедливими.*

- *Дж. Локк вперше виділив три найважливіші права людини: право на життя, право на свободу, право на власність (не володіння, але результат праці).*

● Поміркуйте:

1. Які основні концепції суспільного розвитку сформували просвітники?
2. Які з них втілено в життя в сучасній Україні?

3. Освіта. Енциклопедисти

Епоха Просвітництва дала могутній поштовх освіті. Так, король Пруссії Фрідріх II та австрійський імператор Йосиф II ввели у своїх країнах загальну початкову освіту. У Франції протягом XVIII ст. кількість неписьменних скоротилася з 79 до 63% населення. Але попри відчутний прогрес в освіті, епоха Просвітництва додала до соціального розколу в суспільстві культурно-освітній. Незначна частина освічених людей часом не могла порозумітися з рештою населення. Отже, **ідеї Про-**

світництва охопили лише незначну частину населення, переважно освіченого. Просвітителі самовпевнено вважали істинними лише ті знання, що добуті наукою, власним розумом, а не ті, що базуються на традиціях і народній мудрості. Народні вірування вважалися забобонами, а народне життя — проявом відсталості й зашкарублості.

Філософ **Дені Дідро** (1713–1784) прагнув зробити сучасні знання якомога доступнішими для всіх. Задум полягав у тому, щоб укласти загальну картину знань, які накопичили європейці до середини XVIII ст., об'єднавши їх у спеціальний словник. Схожі спроби робилися й раніше, але не мали такого розмаху. Видання назвали «Енциклопедією». Організаторам задуманого, Д. Дідро і Жану Д'Аламберу (1717–1783), вдалося залучити до роботи всіх великих філософів і письменників того часу: Вольтера, Монтеск'є, Гольбаха, Руссо та ін. Проте більшу частину матеріалу для «Енциклопедії» було написано менш відомими людьми, але не менш освіченими. Так, наприклад, де Жокур підготував аж 17 тисяч статей до цього видання.

Вступ до «Енциклопедії» написав Д'Аламбер, у якому закликав читача самостійно думати і шукати істину.

Видання підтримала королівська фаворитка маркіза Помпадур, що полегшило його вихід у 1751 р., обійшовши цензуру. Проте вже у 1759 р. видавати «Енциклопедію» було заборонено. Існуючі томи вилучали та нищили. Та, незважаючи на це, видання продовжувало виходити підпільно. Попри всі зусилля поліції, так і не вдалося виявити спосіб, як це робилося. До 1782 р. вийшло 22 статті та 13 томів ілюстрацій і таблиць.

Ця масштабна праця справила величезний вплив на тодішнє суспільство.

► Кого називали енциклопедистами?

4. Громадська думка. Масони

В епоху Просвітництва з'явилася нова вагома сила в суспільстві — громадська думка. Вона стала суттєво впливати на державну політику, що обмежувало свавілля монарха, і виявилася могутньою зброєю в руках тих, хто вмів нею керувати. Інструментом, за допомогою якого формувалася громадська думка, були чутки, газети.

Середовищем вияву громадської думки були *світські салони*. XVIII ст. стало віком салонів, що гуртували симпатиків мистецтва, вчених, літераторів, художників. У салонах велися розмови про науку, філософію, політику. Тут дізнавалися про новини, плели інтриги. Організаторами салонів були знатні чи заможні особи. У деяких із них існували чіткі правила поведінки. Просвітителі постійно відвідували салони, більшість їхніх творів написано у формі розмов.

Дені Дідро

Титульна сторінка першого тому «Енциклопедії»

Г. Лемонньє. У салоні мадам Жоффрен

Розгляньте малюнок.

Складіть за ним розповідь про відвідування світського салону.

Символ вільних каменярів

Окрім салонів, виникали літературні, філософські, наукові товариства і гуртки. Вони ставили перед собою завдання впливати на громадську думку і сприяти прогресові Просвітництва. Ці гуртки й товариства відігравали роль, подібну до ролі нинішніх політичних партій. Особливістю гуртків і товариств було те, що в суспільстві, розділеному становими привілеями, вони об'єднували людей незалежно від походження.

Масонство (франкмасонство) своїми завданнями й характером діяльності скидалося на філософське товариство. Але на відміну від товариств, воно було таємним братством, закритим для необізнаних. Слово «масон» у перекладі з французької означає «каменяр», франкмасон — «вільний каменяр». Перші масонські ложі (так називалися масонські організації) у XVIII ст. заснували англійські просвітники, які запозичили назви та обряди середньовічного цеху каменярів.

Масонство стало модною, навіть впливовою течією. До лож вступали особи, які прагнули змінити існуючий несправедливий світ. Вони проповідували свободу і братерство всіх людей, поширювали ідеї Просвітництва, не цуралися благодійництва.

Членами масонських лож було багато знаменитих людей того часу (Вольтер, Гете, Моцарт та ін.).

► Хто такі масони?

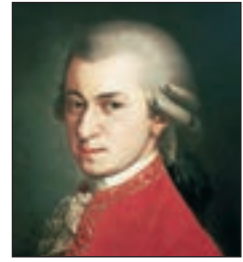
5. Театри, концерти, виставки

Раніше театри здебільшого були придворними. Театри, відкриті для широкої публіки, діяли тільки в Лондоні та Парижі. У XVIII ст. вони з'являлися навіть у невеличких містах Європи. Комедії Жана-Батиста Поклена (Мольєра) були найвідомішими, тож їх ставили скрізь.

Будівля масонської ложі в Лондоні

Змінилась і роль музики. Раніше вона призначалася для супроводу богослужіння, придворних свят, спектаклів, а у XVIII ст. зазвучала самостійно. Клавесин, фортепіано, скрипка, флейта стали концертними інструментами. Композитори й виконавці опинились у центрі уваги світської публіки, їх запрошували королі та вельможі. **Й.-С. Бах, Й. Гайдн, В. Моцарт, Л. ван Бетховен** зажили світової слави як композитори і виконавці.

*Вольфганг
Амадей Моцарт*

Доступнішим для широкої публіки став і живопис. Почали організовувати виставки картин, котрі потім обговорювали в салонах і пресі. Картини **Нікола Пуссена, Жака-Луї Давіда** користувалися найбільшою популярністю.

6. Бароко, класицизм, рококо, неокласицизм

У другій половині XVIII ст. у більшості європейських країн — Італії, Іспанії, німецьких державах, Польщі та ін. — домінуючим художнім стилем ще залишалося **бароко**. А от у Франції утверджувався новий стиль — **класицизм**. Мистецтво класицизму орієнтувалося на античні зразки. Драматурги писали п'єси на сюжети з грецької і римської міфології та історії. Художники зображали на своїх полотнах стародавніх богів і героїв. Архітектори наслідували трикутні фронтони і колонади античних храмів. На відміну від майстрів бароко письменники і художники класицизму в своїй творчості свідомо прагнули наслідувати встановлені норми прекрасного. Класицисти розробили цілу теорію, яким повинен бути твір мистецтва, як належить складати вірші, п'єси, малювати картини. Класицисти вважали, що твір мистецтва має бути величним, ясным, чітким, зрозумілим та відповідати встановленим правилам.

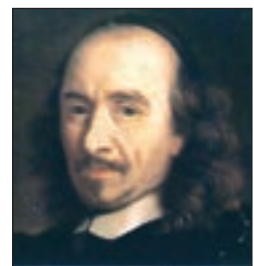
Музиканти (XVIII ст.)

*Церква Магдалени в Парижі
у стилі класицизму*

З'явившись у Франції, класицизм поширився й на інші країни Європи.

П'єси, написані в цьому стилі, мали логічний та зрозумілий сюжет і мову. В їхній основі завжди була якась ідея, яка протягом п'єси розкривалась і висвітлювалася зусібч. Події, зображені у п'єсі, завжди відбувалися в одному місці, в один день. Інших другорядних сюжетних ліній не допускалося.

П'єр Корнель

Мольєр

Н. Пуссен.
Натхнення поета

Версаль

Палац Келуш у стилі рококо
(Португалія)

У літературі та мистецтві класицизму існувала ієрархія жанрів. Трагедія стояла вище від комедії. Герої трагедій могли розмовляти лише піднесеною мовою.

Засновником французької класичної трагедії був **П'єр Корнель** (1606–1684). Він писав п'єси та праці з теорії мистецтва. Доля героїв його п'єс була тісно пов'язана з політичною боротьбою. Сюжет розгортався на тлі історичних подій. Своїми п'єсами Корнель намагався довести необхідність зміцнення абсолютної монархії. Хоча комедія в класицизмі,

як ми щойно зазначили, вважалася нижчим жанром, видатний комедіограф **Жан-Батист Поклен (Мольєр; 1622–1673)** своїми творами зумів довести протилежне. Його комедії залишаються популярними й досі.

Художник **Ніколя Пуссен** (1594–1665) вважав, що сюжет мистецького твору має бути благородним, величним і піднесеним, а композиція — логічною і простою.

Всесвітньо ушавленим взірцем мистецтва класицизму стала резиденція французьких королів у Версалі. Над її створенням працювали найкращі архітектори, художники, садівники.

У першій половині XVIII ст. поширився новий стиль — **рококо** (декоративні мотиви у вигляді мушлі). Цей стиль особливо проявився в декоративно-прикладному мистецтві. Йому властиві невимушеність і комфорт. Майстри рококо створювали витончені речі, в оточенні яких людині зручно і приємно жити. Для цього стилю характерні багатство прикрас, незвичність і вишуканість форм. Особливо популярним стало все незвичне, зокрема китайський розпис, китайські павільйони в парках.

У другій половині XVIII ст. знову повернулося захоплення античними класичними формами. Цей стиль назвали **неокласицизмом**, тобто новим класицизмом.

Нове захоплення було викликане археологічними розкопками римських міст Помпеї та Геркуланума, що загинули від виверження Везувію.

Чіткість забудови римських міст наштовхнула архітекторів XVIII ст. на думку, що міста слід будувати за простим і розумним планом. Прикладом такої ар-

хітектури є ансамбль майдану Людовіка XV (тепер це майдан Згоди) в Парижі.

Художники-неокласики вважали, що мистецтво має виховувати, облагороджувати людину. Вони шукали героя, готового до подвигу і гідного наслідування.

Новий стиль приніс із собою і зміни в одязі: замість пишних жіночих суконь попереднього століття почали носити легкі плаття, схожі на давньогрецькі хітони.

- Які основні відмінності між бароко і класицизмом, рококо і неокласицизмом?

7. Ідеї Просвітництва в літературі та філософії

Всі великі просвітителі вправно володіли пером. Їхні твори читали, ними захоплювались, їх обговорювали. Більшість просвітителів, особливо французькі (Монтеск'є, Вольтер, Дідро, Руссо), свої думки прагнули донести до людей через літературний твір.

Даніель Дефо (1661–1731), **Джонатан Свіфт** (1667–1745), **П'єр-Огюстен Бомарше** (1732–1799), **Фрідріх Шиллер** (1759–1805), **Йоганн-Вольфганг Гете** (1749–1832)... Через їхню творчість можна прослідкувати всю еволюцію ідей Просвітництва в літературі — від появи нового позитивного героя, який діє згідно зі своїм розумом (Робінзон Крузо з роману Дефо), до Фауста Гете.

Дефо утверджував у літературі нового позитивного героя, який працелюбством і розумом досяг усього. Інший англійський письменник Дж. Свіфт у романі «Подорож Гуллівера» намагався показати вади ідей Просвітництва. Герої Бомарше і Шиллера — прості люди, які своєю працьовитістю, розумом, людяністю протиставлялися аристократам. Ці автори утверджували природні права людини. Гете своїми літературними творами намагався виховати людей мужніми, сильними і добрими, здатними кинути виклик існуючому несправедливому ладу.

Найвідомішим представником німецького Просвітництва був **Іммануїл Кант** (1724–1804). Усе своє життя, на відміну від інших просвітителів, він безвиїзно прожив у Кенігсберзі (тепер Калінінград). Там здобув освіту, став професором університету, а згодом і ректором. Кант читав лекції з філософії, філології, географії, права, математики,

Майдан Згоди (Париж)

Даніель Дефо

Йоганн-Вольфганг Гете

Джонатан Свіфт

Іммануїл Кант

фізики та інших наук. Він розробив концепцію походження Сонячної системи з гігантської туманності, яка й дотепер залишається однією з основних наукових ідей в астрономії. Йому також належить ідея правової держави. Але головна проблема, що його хвилювала, була пов'язана з можливостями людини пізнавати світ.

Кант дійшов висновку, що ми можемо отримати знання лише про обмежену кількість навколишніх речей, поряд з якими існують і «речі в собі», котрі пізнати неможливо, бо нема змоги довести їхнє існування, і навпаки. З цього випливає, що пізнати світ до кінця нікому не під силу. У такий спосіб мислитель піддав критиці ідею про безмежну силу людського розуму.

Робота з історичними джерелами

Зі статті Іммануїла Канта «Відповідь на запитання, що таке Просвітництво»

«Просвітництво — це вихід людини зі стану свого неповноліття, в якому вона перебуває з власної вини. Неповноліття є неспроможністю користуватися своїм розумом без стороннього керівництва. Неповноліття з власної вини — це таке, причина якого полягає не у відсутності розуму, а у відсутності рішучості й мужності користуватися ним без стороннього керівництва. Май мужність користуватися власним розумом! — таким є гасло Просвітництва...»

Якщо запитати, чи живемо ми зараз у просвіченому віці, то відповідь буде: ні, але ми живемо у віці Просвітництва. Ще багато не вистачає для того, щоб люди за тих умов, що склалися в цілому, були вже здатні або могли стати здатними надійно і добре користуватися власним розумом без стороннього втручання. Однак існують явні ознаки того, що для них відкрито шлях до вдосконалення в цьому; перепон на шляху до Просвітництва або виходу зі стану неповноліття, в якому людство перебуває з власної вини, стає дедалі менше. У цьому аспекті наш вік є віком Просвітництва, або віком Фрідріха».

● **Поміркуйте:**

Що І. Кант називає «Просвітництвом» і «століттям Просвітництва»?

8. Почуття проти розуму

У другій половині XVIII ст. стало зростати невдоволення сухим раціоналізмом філософії та неокласичного мистецтва, які відкидали чуттєве пізнання світу. Людям хотілося мріяти, хвилюватися, замислюватися перед загадками. З'явилися романи й поеми, які оспівували почуття, сни і мрії, нічні пейзажі, руїни старовинних замків і т. ін.

Так у літературі й мистецтві зародилася нова течія — **сентименталізм** (від франц. *sentiment* — почуття). Романи Семюела Річардсона, Порсенса Стерна, Жана-Жака Руссо викликали значний інтерес світської публіки. В Англії зародився «**готичний роман**» із фантастичними сюжетами, описом страшних злочинів, привидів, чаклунства, жахів.

Ілюстрація до готичного роману

Зміна смаків позначилась і на садово-парковому мистецтві. У моду ввійшли романтичні куточки з «дикою» природою.

У світському товаристві набули популярності містика, магія — все, чого не можна пояснити, і надприродне. Публіку шокували досліді французького лікаря Месмера, дослідження якого лягли в основу вчення про гіпноз.

Мода на надприродне створила умови для процвітання авантюристів і пройдисвітів. Це були люди, які видавали себе за ясновидців, здатних обертатися на духів, перетворювати будь-які метали в золото. Вони стверджували, що мають еліксир молодості й філософський камінь. Їм вірили, їх приймали у вищому світі. Одним із найвідоміших авантюристів був Джузеппе Бальзаме, відомий під ім'ям **Каліостро**.

Каліостро

9. Зміни у повсякденному житті

Із другої половини XVII ст. у побуті європейців утвердилися нові напої — кава та чай, навколо яких склалася особлива культура споживання і спілкування.

Розгляньте малюнок. Складіть за ним опис жіночої моди XVIII ст.

Затишнішим стало житло. Дзеркало тепер було звичним елементом інтер'єру. Серед хатніх прикрас у моду увійшла китайська порцеляна — посуд, статуетки, вази. Але вона була занадто дорогою, тож європейські майстри усіяко намагалися пізнати її секрет. У результаті з'явився фаянс — легка біла кераміка, котра

Мейсенська порцеляна

все ж таки поступалася порцеляні. Зрештою, німецький алхімік І. Бетгер відкрив таємницю порцеляни, і 1710 р. в місті Мейсені відкрилась мануфактура з виробництва порцелянових виробів.

У XVII–XVIII ст. з'явилися деякі звичні тепер речі: настінні годинники з маятником (винахід нідерландського вченого Крістіана Гюйгенса) і кишенькові годинники. Англійці стали використовувати парасольки від дощу. У гардеробі європейців утвердилася спідня білизна, нічні сорочки, кишенькові хустинки (спочатку вони були круглої форми).

10. Промислова революція та її наслідки

Наприкінці XVIII ст. в Європі розпочалася **промислова революція** (промисловий переворот), тобто перехід від мануфактурного виробництва до фабричного, від ручної праці до машинної. Батьківщиною промислового перевороту стала Англія. Передумови її визрівали давно. *Першою настала аграрна революція (аграрний переворот)*, яка розпочалась у XVI ст.

! **Аграрна революція** — це перехід від натурального до товарного виробництва в сільському господарстві, ліквідація дрібних селянських господарств і зосередження землі в руках великих землевласників, великих орендарів; запровадження найманої праці.

В Англії аграрна революція набула форми обгороджування. Вона розоряла селян, позбавляла засобів до існування, перетворюючи їх на дешеву найману робочу силу. Найбільш активно процес розселянювання відбувався у XVIII ст., коли парламент ухвалив майже 1,5 тис. законів, що дозволяли обгороджування. Наприкінці XVIII ст. селянство в Англії зникло.

Аграрна революція забезпечила промисловість дешевою робочою силою та необхідною сировиною.

Другою необхідною передумовою промислової революції стали зміни в техніці. Мануфактурне виробництво, яке базувалося на ручній праці та поділі на окремі прості операції, наштотувало робітників і майстрів на думку, що руку людини можна замінити якимось пристроєм, машиною.

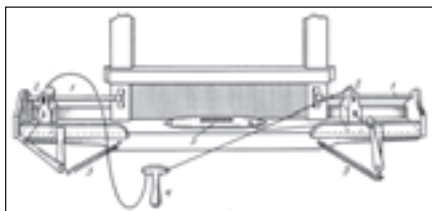
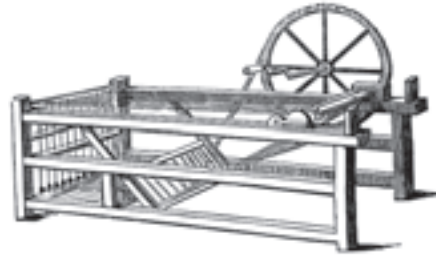

Схема ткацького верстата
Джона Кей

Найважливішим винаходом, який став потовхом до промислового перевороту, було вдосконалення ткацького верстата. **Джон Кей**, який спочатку працював ткачем, а згодом механіком, винайшов у 1733 р. ткацький човник. Це дало змогу виготовляти тканину ширшого розміру, вдвічі зросла продуктив-

ність праці, тобто роботу двох ткачів став виконувати один.

Із прискоренням виробництва тканин виникла проблема нестачі пряжі. Процес прядіння потребував удосконалення; технологічний прорив здійснив ткач і тесля **Джеймс Харгрівс**. Створена ним **прядка «Дженні»** являла собою механізм, що забезпечував одночасне витягування і скручування нитки. Продуктивність праці прядильника зросла у 18–20 разів. У 1784 р. Едмунд Картрайт винайшов принципово новий ткацький верстат, який підвищив продуктивність у 40 разів.

Прядка «Дженні»

Винайдення робочого механізму, тобто тієї частини машини, яка безпосередньо обробляє сировину, замінюючи руки людини, стало початком промислової революції в Англії.

Однаке всі ці пристрої урухомлювала мускульна сила людини, що гальмувало подальше зростання продуктивності праці. У 1771 р. підприємець **Річард Аркрайт** заснував підприємство, на якому прядильним машинам надавало руху водяне колесо. Це була вже не мануфактура, а перша в історії **фабрика**.

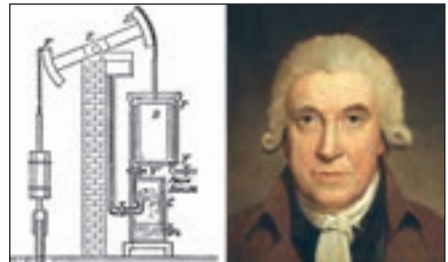

Р. Аркрайт

! **Фабрика** — промислове підприємство, де основні операції виконує система машин.

На фабриці Аркрайта, де було встановлено декілька тисяч веретен, працювали 300 робітників. Через 20 років подібних фабрик в Англії налічувалося 150. А втім, фабрики не могли витіснити мануфактури, оскільки були прив'язані до зручних місць на річках. Потрібен був універсальний двигун. Таким двигуном стала парова машина, створена **Джеймсом Ваттом** у 1769 р. Паровик більш як століття вважався основним двигуном.

Будівництво парових машин і верстатів сприяло виникненню машинобудівної галузі. Машинобудування потягло за собою збільшення потреби в металі, що, своєю чергою, дало сильний поштовх розвитку металургії. Протягом XVIII ст. було вирішено проблему масового виробництва чавуну, а згодом і заліза на основі кам'яного вугілля. Завдяки цьому видобування кам'яного вугілля стало однією з основних галузей господарства.

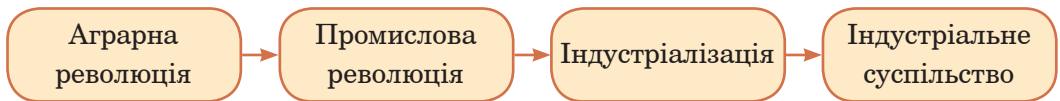

Джеймс Ватт і його двигун

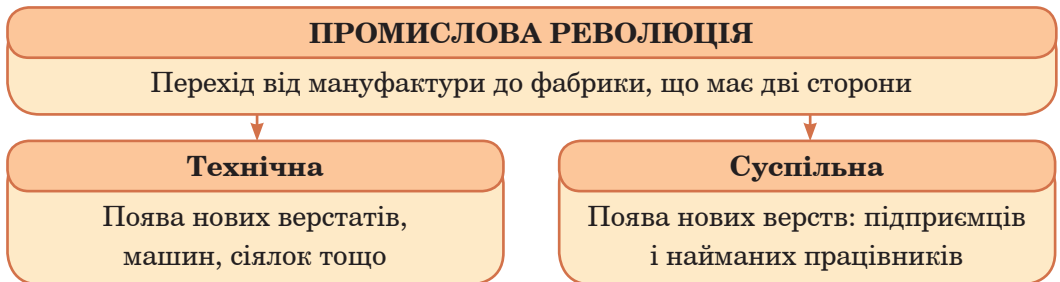
Винайдення парової машини уможливило і вдосконалення транспорту. Паровий двигун був поставлений на колеса і після невдалих спроб пересування бруківкою пущено по рейковій залізниці. Перший вдалий паротяг, що рухався зі швидкістю 10 км за годину і мав 8 вагонів, створив у 1814 р. інженер-самоук **Джордж Стефенсон**. Американський механік Роберт Фултон установив парову машину на судні; так з'явився пароплав.

Розвиток машинобудування, металургії, вуглевидобування, транспорту став основою здійснення індустріалізації та формування індустріального суспільства.

Етапи становлення індустріального суспільства в Англії у XVI–XVIII ст.

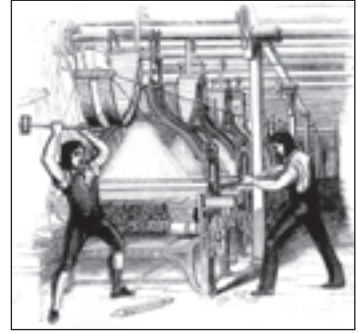
Промислова революція сприяла формуванню нової економіки й суспільної структури. В економіці головну роль стала відігравати фабрично-заводська промисловість. Продукція, що виготовлялася на фабриках і заводах, завдяки використанню машин була дешевою; це спричинило поступове витіснення з ринку виробів ремісників і мануфактур. Змінювався й характер торгівлі, особливо це було помітно на прикладі Англії. До країни завозили дедалі більше необхідної сировини, а за її межі вивозили дешеві фабричні товари.

Величезні зміни сталися у соціальній структурі суспільства. Внаслідок промислової революції старі соціальні верстви (феодала й селяни) поступилися місцем підприємцям і найманим працівникам.

Кількість підприємців постійно зростала і перевищила чисельність старих землевласників. Нові підприємці, або буржуазія, уособлювали нову промислову Англію. Вони володіли фабриками та заводами, знали ринки і вміло пристосовувалися до мінливого попиту споживачів. Для переважної більшості буржуа головним мірилом успішної діяльності ставав зиск. Без цього, звісна річ, жодне виробництво розвиватися не могло. Тільки за наявності прибутків вони могли розвивати своє

виробництво. Тому з появою в суспільстві підприємців і найманих робітників почалася боротьба, викликана конфліктом інтересів: або інтереси підприємця і розвитку виробництва, або інтереси найманого працівника і збільшення оплати його праці, соціальні гарантії. Перші виступи робітників були спрямовані проти машин, бо їх вважали винними в погіршенні умов праці, скороченні працюючих і заробітної плати. «Борців з машинами» назвали **луддитами**.

*Луддисти
(малюнок, 1812 р.)*

У період промислової революції головними верствами суспільства стали підприємці та наймані працівники, що свідчило про формування **індустріального суспільства**. Існували й інші традиційні верстви, але вони вже не відігравали вирішальної ролі в суспільстві та поступово зникали.

- ▶ Що таке промисловий переворот?
- ▶ Які технічні винаходи дали змогу здійснити промислову революцію?
- ▶ Які соціальні наслідки аграрної та промислової революцій?

Висновки

XVIII ст. називають епохою Просвітництва.

Просвітництво — це не просто набір ідей або вузький напрям в культурі, це явище, яке торкалося всіх сторін життя суспільства — політики, релігії, виховання, освіти, науки, техніки, мистецтва і літератури.

Просвітители виступали за зміни та оновлення, вони розхитували основи «старих порядків», проповідували ідеї прогресу.

Культура епохи Просвітництва інтернаціональна, але має свої особливості в кожній країні.

Ідеї Просвітництва дали могутній поштовх розвитку науки, здавалося, що можливості людського розуму є безмежними.

Ідеї Просвітництва зумовили появу такого явища, як освічений абсолютизм.

Натомість ідеї Просвітництва охопили лише незначну частину населення, переважно освіченого. Свідомість більшості населення була середньовічною і не сприймала нових ідей.

Наприкінці XVIII ст. в Англії розпочалася промислова революція; її передумовами були аграрна революція і технічні досягнення, найважливішим з яких стала парова машина.

Англія перетворилася на одну з найрозвиненіших країн світу. Її стали називати «майстернею світу». Промислова перевага над іншими країнами дозволила

Англії перебрати першість і в торгівлі. Англійці опанували морські торговельні шляхи, створили могутню імперію з величезними колоніальними володіннями.

Промислова революція спричинила й суттєві соціальні зміни. Провідними верствами суспільства стали підприємці та наймані працівники.

Закріпимо знання

1. Яка провідна ідея епохи Просвітництва?
2. Що таке природні права людини?
3. Які нові мистецькі стилі з'явилися в епоху Просвітництва?
4. Назвіть видатних письменників епохи Просвітництва.
5. Що таке промислова революція?
6. Назвіть основні відмінності між фабрикою та мануфактурою.
7. Чи можна стверджувати, що в епоху Просвітництва людина вибудовувала своє життя виключно за законами розуму?
8. Який вплив мали ідеї Просвітництва на розвиток освіти і науки?
9. Чому парова машина Ватта вважається найбільшим технічним винаходом періоду промислового перевороту?
10. Складіть хронологічну таблицю впровадження найважливіших технічних новинок у промисловість XVIII ст.

● *Запам'ятайте дати:*

друга половина XVII–XVIII ст. — епоха Просвітництва.

70–80-ті роки XVIII ст. — початок промислової революції в Англії.

1784 р. — створення Джеймсом Ваттом парової машини.

А тим часом в Україні...

1764 р. — ліквідація гетьманства.

1775 р. — знищення Запорозької Січі.

1783 р. — запровадження кріпацтва.

§ 24. Освічений абсолютизм

За цим параграфом ви зможете:

- визначати, що таке «освічений абсолютизм»;
- на прикладах «освічених монархів» Австрії, Пруссії, Росії з'ясувати особливості «освіченого абсолютизму» в цих країнах;
- дати оцінку ролі «освіченого абсолютизму» в історії Європи.

Пригадайте:

1. Що таке Просвітництво?
2. Якими були погляди просвітників на державу, церкву і людину?
3. Які риси абсолютної монархії?

1. Поняття «освіченого абсолютизму»

Один із шляхів досягнення свободи, рівності та братерства, на думку просвітників, — це діяльність освічених монархів-мудреців на троні, які, користуючись своєю владою, допоможуть справі освіти суспільства і встановлення справедливості. Уявлення про державу як про головний інструмент досягнення суспільного блага панувало в умах людей того часу. Проте розуміння монархами рівності й свободи не йшло далі закріплення прав і привілеїв кожного стану у рамках абсолютної монархії.

У результаті епоха Просвітництва породила таке явище, як *освічений абсолютизм*. Єдиного розуміння цього явища не існує. Одні історики розглядають його як політику, що, використовуючи ідеї та гасла просвітителів, мала на меті збереження старих порядків. Інші вважають, що, перш за все, освічений абсолютизм відповідав інтересам дворянства, але водночас сприяв буржуазному розвитку. Треті вбачають у ньому лише один з етапів еволюції абсолютної монархії.

Освічений абсолютизм був явищем загальноєвропейським. Його змістом стало знищення або перетворення «зверху» найбільш застарілих феодальних порядків. Монархи, які здійснювали цю політику, зображали своє правління як союз королів і філософів. Ключовим у політиці освіченого абсолютизму стала ідея переустрою держави «на розумних засадах». Із цього випливало, що існуючий устрій держави, влади, система відносин у суспільстві мали бути переглянуті й у разі потреби змінені з точки зору їхньої доцільності новим умовам. На чолі всього цього процесу мав стояти «монарх-філософ». У практичній площині освічений абсолютизм виражався у проведенні адміністративних реформ, обмеженні впливу церкви, запровадженні системи державної освіти, у впорядкуванні системи податків, у змінах становища деяких прошарків суспільства тощо.

Видатними представниками освіченого абсолютизму в Європі вважаються: Марія-Терезія (1740–1780 рр.) та Йосиф II (1780–1790 рр.) в Австрії, Фрідріх II (1740–1786 рр.) у Пруссії, Густав III (1771–1792 рр.) у Швеції і Катерина II (1762–1796 рр.) в Росії.

- Що таке освічений абсолютизм?

2. Володіння австрійських Габсбургів. Реформи Марії-Терезії та Йосифа II

Вестфальський мир (1648 р.) надовго закріпив роздробленість німецьких земель. У Німеччині налічувалося близько 300 князівств, 51 вільне місто і майже

Священна Римська імперія в 1648 р.

1,5 тис. самостійних рицарських володінь. Усі ці держави було об'єднано у Священну Римську імперію німецької нації. Проте реальна влада імператора, який належав до родини австрійських Габсбургів, поширювалася тільки на його родові володіння. Загальнонімецький рейхстаг (представницький орган), який засідав у Регенсбурзі, теж не мав ніякої реальної влади. У Німеччині не було ні єдиної армії, ні об'єднаних фінансів. Землі мали різний рівень економічного розвитку. Кожен князь поводився як абсолютний монарх. Вони будували розкішні палаци, тримали велике військо, а це

потребувало значних коштів. Для поповнення скарбниці князі встановлювали високі мита, збільшували податки на своїх підданих і навіть продавали їх до інших держав для служби в армії.

Найбільшими державами імперії були Австрія, Бранденбург-Пруссія, Саксонія, Баварія. Крім того, Австрія та Пруссія мали володіння, які не входили до складу Священної Римської імперії.

Так, під владою австрійських Габсбургів, крім австрійців, перебували чехи, словаки, хорвати, угорці, італійці та ін. Усі народи розмовляли різними мовами, мали самобутню культуру, звичаї. Кожна з земель володінь Габсбургів жила за своїми законами, мала власну казну та власного головного міністра — канцлера; зберігалися станово-представницькі зібрання (чини) з місцевих дворян, духовенства, міщан. Чини затверджували податки з населення. Монархію Габсбургів для зручності називають Австрією, хоча на той час Австрія була лише однією зі складових держави, повна назва якої — **«спадкові володіння австрійського дому Габсбургів»**. Католицька церква мала величезний вплив. Протестантів переслідували.

Виникнення Австрії як багатонаціональної держави було пов'язане з агресією Османської імперії в Європі. Австрія стала тим бар'єром, котрий турецькі війська не змогли подолати.

Економічний розвиток окремих володінь був різним. Найбільш розвиненими вважалися власне Австрія та Чехія; найвідсталішими — Тіроль та Угорщина.

В Австрії та Чехії розвивалося цехове ремесло, створювалися мануфактури. Металургія та обробка металів були провідними галузями. Місто Відень наприкінці XVII ст. налічувало 100 тис. мешканців. Уряд проводив політику меркантилізму, сприяв розвиткові власної промисловості, особливо військової. Заборонялося вивозити за кордон монети, обмежувалося ввезення товарів.

Аграрні відносини вирізнялися неабиякою строкатістю. Так, у Тіролі селяни були особисто вільними; у Чехії, Угорщині, Словаччині — кріпаками; в Австрії — фактично вільними. Залежно від становища селян визначались і їхні повинності — від грошового оброку до панщини.

► Які народи були об'єднані під владою австрійських Габсбургів?

Кінець XVII — початок XVIII ст. Австрія провела у майже безкінечних війнах. Головними противниками були Османська імперія, Франція, а згодом Пруссія. У цих війнах імперія, з одного боку, розширила свої володіння, а з іншого — розтратила фінансові та матеріальні ресурси, загострилися соціальні та національні проблеми, які призвели до вибуху повстань у Чехії та Угорщині.

! **Прагматична санкція** — закон про престолонаступність, який проголошував неподільність володінь Габсбургів, і про перехід престолу за жіночою лінією в разі відсутності спадкоємців-чоловіків.

У 1740 р. помирає імператор Карл VI, у якого не було спадкоємця престолу за чоловічою лінією. Наступником імператора згідно з *Прагматичною санкцією* стала його 23-річна донька **Марія-Терезія**. Їй одразу довелося вступити в боротьбу проти претендентів на престол (Війна за австрійську спадщину 1740–1748 рр.). У війні проти Австрії виступили Баварія, Франція, Іспанія, Пруссія. Австрію підтримала Англія. Незважаючи на скрутне становище, Марія-Терезія зуміла захистити своє право, але Австрія втратила Сілезію. Це згодом призвело до нової війни — Семилітньої (1756–1763 рр.).

*Відень у XVIII ст.
(невідомий художник, кін. XVIII ст.)*

Постать в історії

За всю 650-річну історію Габсбурзької династії Марія-Терезія була єдиною жінкою на престолі імперії. Її розум, освіта, природні здібності викликали захоплення і друзів, і ворогів. Пруський король Фрідріх II, який був одним з її головних ворогів, мусив визнати, що вона «...робить честь як своїй статі, так і престолу, який посідає». Значна частина правління Марії-Терезії була пов'язана з війнами. Саме участь у них спонукала імператрицю реформувати свою армію. Великі зміни було здійснено й у внутрішньому житті імперії. Марія-Терезія мала 16 дітей, найвідомішими з яких були Марія-Антуанетта — королева Франції, страчена разом із чоловіком Людовіком XVI під час Французької революції кінця XVIII ст., та Йосиф II, який заступив свою матір на престолі.

М. ван Майтенс.
Марія-Терезія

Марія-Терезія започаткувала в імперії реформи в дусі освіченого абсолютизму. Слід зауважити, що майже всі реформи, проведені Марією-Терезією, були продиктовані її прагненням відстояти єдність своїх володінь. З метою посилення центральної влади було створено Державну раду і центральний суд, завдяки чому вся повнота влади зосередилася в руках імператриці. Австрія та Чехія були об'єднані під владою одного канцлера. Для успішного ведення війни проти суперників було здійснено **військову реформу**. Вербування найманців замінили рекрутськими наборами, що дало можливість збільшити армію зі 108 тис. до 278 тис. вояків. Було уніфіковано систему податків — запроваджено загальний податок на прибуток, що його сплачували всі верстви суспільства. Ліквідовано внутрішні митні кордони. Селянам надали право викупувати їхні наділи,

Австрійські солдати XVIII ст.

панцину обмежили трьома днями на тиждень. Було видано цивільний («Терезіанський кодекс») і кримінальний («Терезіанська Немезіда») кодекси. Здійснювалися заходи з розвитку освіти: було запроваджено загальну шкільну освіту й відокремлено школу від церкви.

Значно більшого у проведенні реформ досяг син Марії-Терезії **Йосиф II** (1780–1790 рр.). Він був освіченою і розумною людиною, вихованою на ідеях Просвітництва. Йосиф замислив широку програму реформ, які, на думку імператора, мали поліпшити життя підданих. Він вдався до подальшого посилення центральної влади. Було скасовано права провінцій-

них станових зборів, посилено владу канцлерів, яких призначав імператор, урівнено в правах усі землі, в судах та адміністраціях введено німецьку мову.

Йосиф прагнув підкорити собі церкву й послабити її вплив на суспільство. Він постановив, щоби папські укази й розпорядження оприлюднювалися лише за згодою уряду, а чернечі ордени були підпорядковані місцевим єпископам; скоротив чисельність монастирів і ченців. Конфісковані землі та майно було продано, частину доходів спрямовано на розвиток освіти. Церковні школи переорієнтовано на світське навчання і підпорядковано «Вищій навчальній комісії». Зрештою, він наважився на втручання у внутрішню структуру католицької церкви і навіть змінив деякі обряди. За його правління було видано новий збірник законів («Йосифів законник»). У 1781 р. було скасовано особисту залежність селян.

Проведені Йосифом II реформи спричинили широкий опозиційний рух. Селянською реформою були невдоволені поміщики, особливо угорські. Релігійна реформа призвела до конфлікту з папою та повстання в Бельгії. Адміністративні зміни загострили суперечності між народами імперії. Зрештою, наприкінці свого правління Йосиф II скасував свої реформи, крім селянської та введеної віротерпимості. «Я мав нещастя бачити, як усі мої плани занепадають», — сказав він перед смертю.

Йосиф II за плугом в Слаковіце (1769 р.)

- Як така поведінка монарха співвідноситься з поняттям «освічений абсолютизм»?

Імператор Йосиф II намагався втілити в життя ті ідеали, які так припали йому до вподоби, але довести все задумане до кінця не зміг. «У нього тямуща голова, — казав про Йосифа король Пруссії Фрідріх II, — але, на жаль, він часто робить другий крок, не завершивши першого».

Робота з історичними джерелами

Із листа принца де Ліня до імператриці Катерини II

«Його немає більше, государине; його немає більше, государя, який робив честь усім людям, і людини, яка ще більше робила честь усім государям. Цей запальний дух згас, наче вогонь, що догорів; і це енергійне тіло затиснуто серед чотирьох дощок, які не дають йому поворухнутися. Я був одним із тих чотирьох, хто проводив його дорогоцінний прах, переніс його до капуцинського монастиря... Йосиф II помер стійко, як і жив: методичний дух не залишив його ні на початку, ні наприкінці. Він керував процесією, яка повинна була супроводжувати святе причастя, яка принесла його до смертного одра. Він піднявся, щоб дізнатися, чи все було так, як він розпорядився...

Про решту, государине, скажу вам, на сором людству, що я бачив смерть чотирьох великих монархів: про них починають шкодувати лише через рік після їхньої

смерті; перші шість місяців сподіваються, а решту — критикують. Так само було, коли померла Марія-Терезія. Люди погано усвідомлюють, якої втрати вони зазнали. Допитливі, байдужі, невдячні інтригани перейняті новим царюванням. Лише через рік мандрівник скаже: «Яке прекрасне облаштування шкіл, лікарень, в'язниць і освіти!». Мануфактурист: «Яке заохочення!». Рільник: «Він сам працював». Єретики: «Він був нашим захисником». Голови всіх відомств і начальники всіх установ скажуть: «Він був нашим першим службовцем і водночас нашим керівником». Міністри: «Він убив себе заради держави, першим підданим якої, за його словами, він був». Хворі скажуть: «Він постійно відвідував нас». Мешканці міст: «Він прикрасив наше місто майданами та бульварами». Селянин і слуга теж скажуть: «Ми розмовляли з ним, коли хотіли». Батьки родин: «Він давав нам поради». Його оточення скаже: «Він був відданим, люб'язним, він приємно говорить; його розмови були такі, що запам'ятовувались; із ним можна було правдиво говорити про все».

● **Поміркуйте:**

1. Яким оцінював Йосифа II принц де Лінь?
2. Як ви оцінюєте особу Йосифа II та його реформи? Відповідь обґрунтуйте.

3. Піднесення Бранденбург-Пруської держави. Освічений абсолютизм Фрідріха II Великого

Після Вестфальського миру основні володіння бранденбурзьких курфюрстів склалися з чотирьох частин: Бранденбургу, Пруссії (до 1657 р. перебувала у васальній залежності від Польщі), Східної Померанії, герцогства Клеве, розташованого на Рейні.

Через землі Бранденбургу-Пруссії пролягли основні торговельні шляхи (переважно річками) з Німеччини до Балтійського та Північного морів. Отож майже вся хлібна і посередницька торгівля з Англією та Нідерландами опинилася в руках бранденбурзького курфюрста. Це зумовило економічне піднесення цих володінь.

Особливо швидко процес посилення Бранденбургу-Пруссії відбувався за правління курфюрста **Фрідріха-Вільгельма** (1640–1688 рр.). Він був здібним полководцем і політиком, знався й на господарських справах. Проголосивши

Фрідріх-Вільгельм

у своїх володіннях віротерпимість і пільги для переселенців, курфюрст домігся переселення значної кількості кваліфікованої робочої сили: французьких гугенотів, голландців, євреїв, німців із південного заходу. Розгорнув роботи з будівництва каналів, осушування боліт, що збільшило кількість придатних для рільництва земель і поліпшило торговельні відносини з Англією та Нідерландами. У сфері торгівлі й промисловості проводилася політика меркантилізму.

Пруссія у XVIII ст.

Засновувалися державні мануфактури. Навіть в'язниці було перетворено на майстерні. Заборонявся вивіз монет (срібних, золотих). Натуральний податок замінили грошовим. Систему збирання податків було впорядковано. На державній службі встановлювалася сувора дисципліна. Усі ці заходи сприяли створенню міцної фінансової системи і сильного війська (30 тис. вояків).

У 1657 р. Фрідріх-Вільгельм домогся припинення васальної залежності Пруссії від Польщі. Його син **Фрідріх I** (1688–1713 рр.) за участь у Війні за іспанську спадщину на боці імператора отримав від нього титул короля Пруссії. Ця подія згодом дала привід пруським королем розширювати свої володіння, здійснювати експансію — захоплювати чужі володіння, щоб зрівняти їхні величину й могутність із величиною королівського титулу.

Для здійснення цих планів потрібно було велике військо, а отже, і значні кошти для його утримання. Тому король **Фрідріх-Вільгельм I** (1713–1740 рр.) під час свого правління запровадив сувору економію: зменшив до мінімуму кількість придворних і витрати королівської сім'ї, скоротив розміри пенсій дворянам, продав зібрані батьком коштовності, створив смугу військових поселень, де селились озброєні колоністи, для яких головною винагородою за службу вважалась сама земля. Завдяки таким заходам

Фрідріх-Вільгельм I

Армія Пруссії у XVIII ст.

Фрідріх II

чисельність війська було доведено до 80 тис. В армії насаджувалася сувора дисципліна (знаменита «пруська муштра»). Король нерідко сам бив палкою офіцерів і чиновників за провини.

А от наука і мистецтво деградували. Філософа Вольфа під загрозою страти було вигнано з країни. Навіть власного сина Фрідріха імператор карав і переслідував за захоплення музикою та літературою. Якось сина короля навіть засудили до страти. Зрештою, Фрідріх-Вільгельм I пробачив синові. Він призначив його спершу чиновником, а згодом — командиром полку. Фрідріх II не тільки добросовісно пройшов службу, а й захопився військовим мистецтвом, ставши одним із найвизначніших полководців Європи.

Ставши королем, **Фрідріх II** (1740–1786 рр.) продовжив політику свого батька щодо розширення володінь Пруссії. Він одразу ж розпочав війну проти Австрії і захопив більшу частину Сілезії.

Війна перетворила Пруссію у впливову європейську державу, і Фрідріх II виношував нові загарбницькі плани. У 1756 р. він уклав союз з Англією, яка вже не розглядала Австрію як противагу Франції в Європі. Водночас Австрія уклала союз із Францією. Так у Європі утворилися дві коаліції, суперечності між якими переросли в **Семилітню війну** (1756–1763 рр.).

Семилітня війна не змінила карти Європи. Пруссія не змогла здійснити своїх загарбницьких планів. Але в Німеччині війна піднесла Пруссію на рівень Австрії. Це дало змогу Франції та Росії стати арбітрами в суперечках між ними. А за договором 1779 р. Росія перетворилася на гаранта Вестфальського миру. Отож процес об'єднання Німеччини було затримано більш як на 100 років.

Фрідріх II не полишав спроб збільшити територію Пруссії. У 1772 р. він разом із Росією та Австрією взяв участь у першому поділі Польщі. Після цього Фрідріх повернувся до свого захоплення літературою та мистецтвом. Він написав чимало музичних творів і листів до філософів.

З ім'ям Фрідріха II пов'язаний період Просвітництва в німецькій історії. Він з молодих років, слідуючи тогочасній моді, був прихильником видатного просвітителя Вольтера, листувався з ним, навіть запросив до себе. Проте останній, перебуваючи при дворі Фрідріха II, швидко збагнув, що захоплення ідеями Просвітництва у короля було поверховим. Той прагнув лише одного — збільшити територію Пруссії. Усі заходи, хоча вони іноді й збігалися з ідеями Просвітни-

цтва, були спрямовані лише на те, щоб зберегти й поліпшити військово-економічний устрій держави, аби мати змогу утримувати 150-тисячне військо. З цією метою король проголосив повну віротерпимість. Було видано збірник законів «Фрідріхів кодекс», за яким запроваджувався однаковий для всіх і незалежний суд, скасовувалися тортури. Фрідріх також дбав про розвиток рільництва та промисловості (особливо військової). Відкривалися банки, будувалися канали, шляхи, здійснювалося велике будівництво у Берліні та Потсдамі.

Проводячи реформи, король не змінював соціальної структури суспільства. Дворяни залишалися панівною верствою. Він вважав їх єдиною опорою армії, а армія — це головне.

Для поліпшення становища поміщицьких селян він провів незначну реформу в Померанії: забороняв проганяти селян із землі та забирати їхні наділи. Фрідріх II боявся, що зміни в становищі селян позбавлять його армію рекрутів.

Проте становище державних селян поліпшилося. Вони отримали право володіти землею і передавати її у спадок. Реформа була продиктована прагненням, щоб у країні не зменшувалась кількість тих, хто сплачує податки.

У сфері освіти він піклувався про розвиток вищої, частково — середньої. У 1763 р. було запроваджено загальну обов'язкову початкову освіту, проте її якість у початкових школах була занадто низькою.

4. Російська імперія у XVIII ст.

Реформи Петра I дали могутній поштов розвитку Російської імперії. Особливим досягненням країни у другій половині XVIII ст. стала металургія: наприкінці століття Росія вийшла на перше місце у світі з виробництва та експорту продукції металургійних заводів. Іншою важливою галуззю промисловості було кораблебудування. Загальний обсяг зовнішньої торгівлі зріс у п'ятеро, при цьому вивіз переважав над ввозом. Товарами російського експорту були залізо, ліс, зерно, хутро. Попри це країна залишалась переважно аграрною. Більшість населення (95,9%) мешкала в селах, де майже половина (48,7%) перебувала у кріпосній залежності від поміщиків.

У січні 1725 р. Петро I помер, не залишивши законного наступника престолу. Це дало привід до серії державних переворотів. Взагалі **другу чверть XVIII ст. нерідко називають епохою палацових переворотів і правління фаворитів**. На престолі змінилося декілька правителів: Катерина I (1725–1727 рр.), Петро II (1727–1730 рр.), Анна Іванівна (1730–1740 рр.), Іван V (1740–1741 рр.).

Нововведення царя ще не встигли вкоренитися. Це зумовило гостру боротьбу між новими дворянами, які здобували собі звання відданою службою цареві, та нащадками бояр, князів, які прагнули відновити колишній вплив і цим обмежити владу царя. Основними виконавцями переворотів стали частини дворянської гвардії (Семенівський і Преображенський полки). Всі ці перевороти не змінювали традиційного життя податного населення (селян, міщан та ін.).

Після вступу на престол доньки Петра I **Єлизавети** (1741–1761 рр.) влада нарешті стабілізувалась.

Єлизавета Петрівна була тямущою жінкою. Занадто полюбляла гарний одяг — в її гардеробі зберігалось 15 тис. суконь, дві скрині шовкових панчіх, кілька тисяч пар взуття. Ще однією слабкістю були бали, фесрверки, карнавали та інші розваги. На початку правління вона не вельми переймалася державними справами, але з часом стала серйозно ставитися до своїх обов'язків. На цій ниві проявила себе розсудливою і мудрою царицею.

Перші роки її правління давали привід до роздумів про обмеження абсолютної влади монарха. Граф І.І. Шувалов навіть розробив проект переустрою державної влади.

Єлизавета Петрівна закохалась у придворного співака, вихідця з українських козаків О. Розумовського, з яким таємно обвінчалася. Ставши її фаворитом, він був обласканий багатствами й посадами, дістав графський титул і звання генерала-фельдмаршала, хоч і дня не служив в армії. Його брат Кирило у 18-річному віці став президентом Петербурзької Академії наук, а згодом — гетьманом України. Він був освіченою та гуманною людиною.

*Єлизавета
Петрівна*

За 20 років правління Єлизавети було відновлено систему правління, започатковану Петром I, скорочено кількість іноземців при дворі, службовців.

Значною подією стало скасування внутрішніх митних кордонів у 1753–1754 рр., що надало значного стимулу торгівлі. Цей крок із задоволенням сприйняли купці, які віддячили імператриці, подарувавши їй великий алмаз на золотім тарелі й велику суму грошей.

Водночас Єлизавета здійснила низку заходів, спрямованих на зміцнення становища дворянства. Так, поміщикам дозволялося збирати подушне, продавати своїх селян для здавання в рекрути. У 1760 р. було видано указ, який дозволяв їм без втручання органів влади і суду засилати селян до Сибіру.

Свідченням зміцнення Російської держави стали її перемоги у Семилітній війні (1756–1763 рр.). **Участь у ній виявила Росію як вагомий чинник європейської політики. У її воєнній могутності вже ніхто не сумнівався. Також Росія перешкодила загарбницьким прагненням Пруссії.**

Своїм наступником Єлизавета зробила Карла-Петра Ульріха, внука Петра I. Він правив Російською імперією під іменем **Петра III** (1761–1762 рр.). Вельми полюбляв військову муштру та музику (непогано грав на скрипці). Ці його

Петербург у XVIII ст.

захоплення були продиктовані прагненням бути схожим на свого кумира — прусського короля Фрідріха II. Петро III правив лише 186 днів, але встиг

видати указ про перехід церковних земель до держави, послабив гоніння на старообрядців. Найважливішим став його Маніфест про вольності дворянства, який скасовував для дворян обов'язкову службу. Петра III було усунуто від влади **28 червня 1762 р.** Ця подія завершила «**епоху дворцевих переворотів**».

Новою імператрицею стала **Катерина II** (1762–1796 рр.). Період її правління називали «золотим віком» імперії.

Постать в історії

Софія Августа Фредеріка Ангальт-Цербстська-Дорнбург походила з роду небагатих німецьких князів. Її батько був генералом в армії пруського короля Фрідріха II. За протекцією короля її видали заміж за Петра Федоровича (Петра III, племінника Єлизавети Петрівни, онука Петра I). Після прийняття православ'я принцесу охрестили Катериною Олексіївною. На відміну від свого чоловіка, розумна й честолюбна Катерина швидко вивчила російську мову та особливості менталітету (національного характеру, способу мислення) народу. Діяльність цариці виявилася настільки активною і «зрозумілою», що незабаром забулося німецьке минуле «государині-матушки».

Катерина II

Катерина II продовжила реформи, спрямовані на подальше зміцнення самодержавства. Отримавши владу з рук дворянства, вона діяла винятково в його інтересах.

► У результаті яких подій Катерина II стала імператрицею Росії?

Найяскравішим проявом політики освіченого абсолютизму стало скликання **Уложеної комісії**, одним із завдань якої була заміна застарілого збірника законів (Уложення) 1649 р. Але за 10 років роботи виробити якийсь реальний документ комісія не змогла, і Катерина II, припинивши її роботу (указ від 4 грудня 1774 р.), остаточно перебрала на себе видання законів (указів).

Катерина II заборонила кріпосним селянам подавати скарги на поміщиків до урядових органів; дозволила поміщикам засилати селян за провини до Сибіру, продавати їх без землі; поширила у 1783 р. кріпосне право на Лівобережну Україну, Слобожанщину.

Вершиною дворянських привілеїв став маніфест від 21 квітня 1785 р. «Жалувана грамота дворянству». За дворянами юридично закріплювали селян із нерухомим майном; дворян звільняли від податків, повинностей, тілесних покарань, обов'язку нести військову й державну службу тощо. Для роздачі земель дворянам було проведено секуляризацію монастирських земель.

Відбувалися подальші централізація та бюрократизація державного апарату. Катерина II створила особисту канцелярію — «Кабінет Її Величності» та сконцентрувала в своїх руках усю повноту виконавчої влади.

У 1775 р. здійснено адміністративну реформу, за якою Росію переділили на 50 губерній (замість 23), які, своєю чергою, склалися з повітів. У губерніях влада належала губернаторам, призначуваним урядом.

С. Чайка. *Ліквідація Січі*

1764 р. було оголошено маніфест цариці про ліквідацію гетьманства у Лівобережній Україні. З серпня 1775 р. було оголошено про знищення Запорозької Січі. У 1781–1783 рр. на Гетьманщині проведено нові адміністративні перетворення: скасовувався полково-сотенний адміністративний устрій і вводився повітовий, замість Гетьманщини утворювалося Малоросійське генерал-губернаторство. **Само-бутню Україну було перетворено на пересічну частину Російської імперії — Малоросію.**

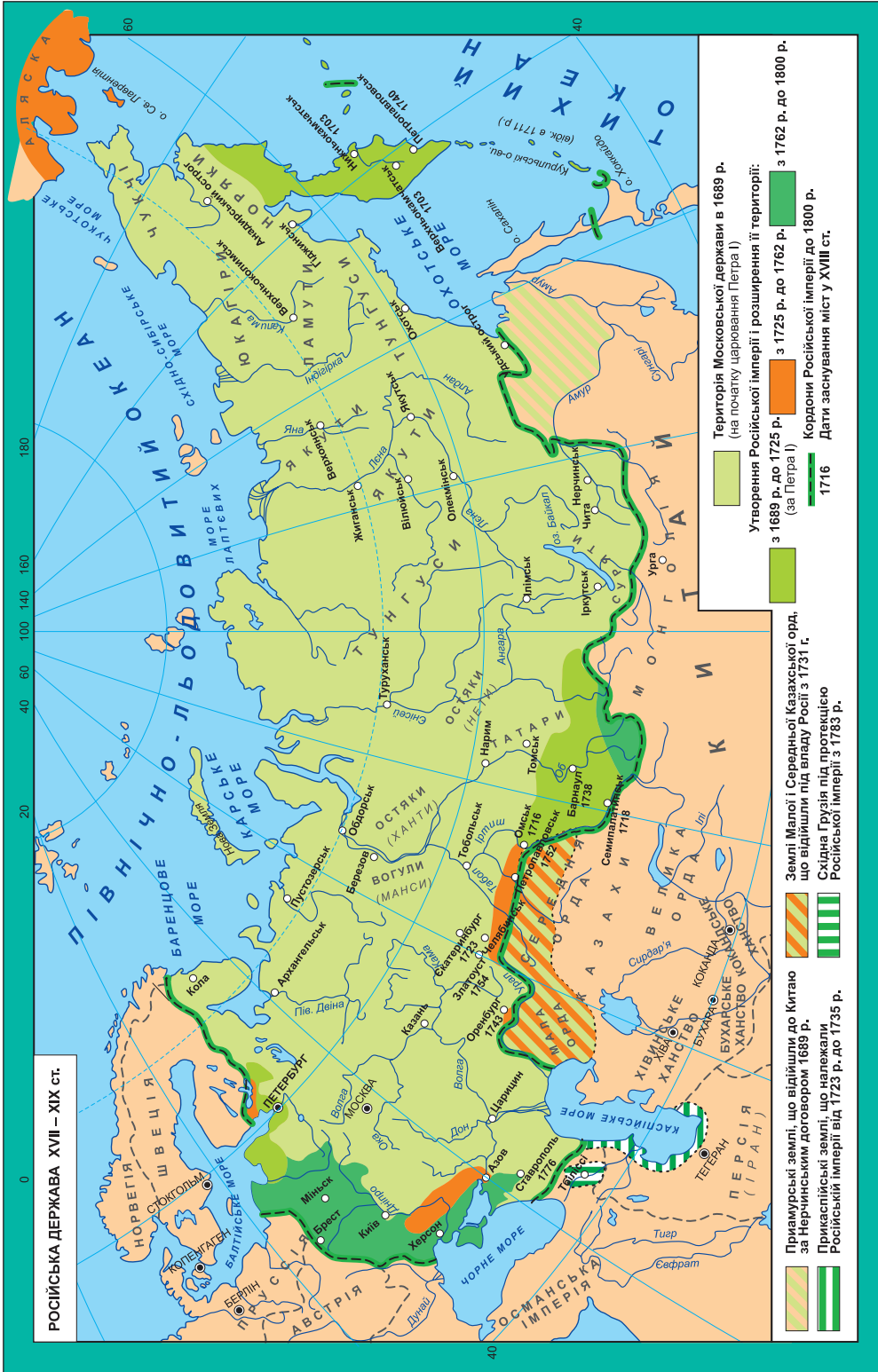
О. Атлашкіна. *Селяни зустрічають загін О. Пугачова*

Посилення кріпосного гніту, свавілля землевласників, важке становище уральських приписних робітників, утиски козацтва спричинили селянську війну 1773–1775 рр. під проводом донського козака **Омельяна Пугачова (1742–1775 рр.)**. Війна охопила величезну територію — Південний та Середній Урал, Західний Сибір, Башкирію, Пермський край, Прикам'я, Поволжя та Дон. Незважаючи на ряд перемог над урядовими військами, повстання було жорстоко придушене.

► Коли у Росії вирувала селянська війна під проводом О. Пугачова?

Період правління Катерини II став часом розширення володінь Російської імперії. Завдяки майже безперервним війнам і дипломатичним комбінаціям до Росії було приєднані: Північне Причорномор'я та Крим, Північний Кавказ, частина Казахстану, Правобережна Україна, Білорусія, Литва, частина Фінляндії. Закріпилась Росія і в Північній Америці (Аляска, Тихоокеанське узбережжя Америки). Росія розправилася зі своїми давніми противниками: Кримським ханством, Річчю Посполитою та Швецією.

Важливим елементом адміністративних реформ Катерини II була ліквідація автономних утворень, що існували у складі Російської імперії. Імператриця скасувала «особливий прибалтійський порядок», реорганізувала управління Донським краєм. Однак найбільше втратило від адміністративних перетворень Катерини II населення України. **10 листопада**

Розширення меж Російської імперії у XVI–XIX ст.

Висновки

Священна Римська імперія німецької нації після Тридцятилітньої війни залишалась роздробленою державою; наймогутнішими з німецьких держав були Австрія та Пруссія.

У XVIII ст. провідною галуззю економіки німецьких земель залишалося сільське господарство, яке переживало період піднесення.

Правителями Австрії та Пруссії у XVIII ст. були видатні представники освіченого абсолютизму: Марія-Терезія, Йосиф II та Фрідріх II.

Реформаторська діяльність Петра I перетворила Московську державу в могутню Російську імперію, яка стала вагомим чинником європейської політики.

Після смерті Петра I Росія вступила в «епоху палацових переворотів» (1725–1762 рр.). Вони були закономірним етапом у зміцненні абсолютизму в Росії. У результаті змінилося становище дворянства, розширились їхні права та привілеї.

У другій половині XVIII ст. завершився процес формування на місці Московської держави величезної Російської імперії, яка утверджувалась на Європейському та Азійському континентах завдяки численним загарбницьким війнам.

У внутрішній політиці відбулося остаточне оформлення абсолютизму, який за часів Катерини II мав риси «освіченого»; зміцніли кріпосницькі відносини, соціальні виступи населення жорстоко придушувалися.

Закріпимо знання

1. Яких європейських монархів називали «освіченими»?
2. Назвіть наймогутніші держави, що входили до складу Священної Римської імперії німецької нації.
3. Які реформи здійснила Марія-Терезія та Йосиф II? Що спонукало до реформаторської діяльності Марію-Терезію?
4. Діяльність яких монархів забезпечила могутність Пруссії за часів Фрідріха II?
5. В інтересах якого стану суспільства здійснювали реформи Єлизавета Петрівна і Катерина II в Російській імперії?
6. Які територіальні надбання здійснила Росія у другій половині XVIII ст.?
7. У чому особливість освіченого абсолютизму Фрідріха II Великого?
8. Складіть історичний портрет Марії-Терезії, Йосифа II, Фрідріха II або Катерини II (на вибір).

● *Запам'ятайте дати:*

1740–1786 рр. — правління Фрідріха II.

1740–1780 рр. — правління Марії-Терезії.

1762–1796 рр. — правління Катерини II.

1780–1790 рр. — правління Йосифа II.

А тим часом в Україні...

1764 р. — ліквідація Гетьманщини.

1775 р. — ліквідація Запорозької Січі.

1783 р. — ліквідація Кримського ханства.

§ 25. Міжнародні відносини XVIII ст.

За цим параграфом ви зможете:

- визначати зміст міжнародних відносин XVIII ст.;
- розповідати про основні конфлікти періоду і їх розв'язання;
- називати провідні країни світу.

Пригадайте:

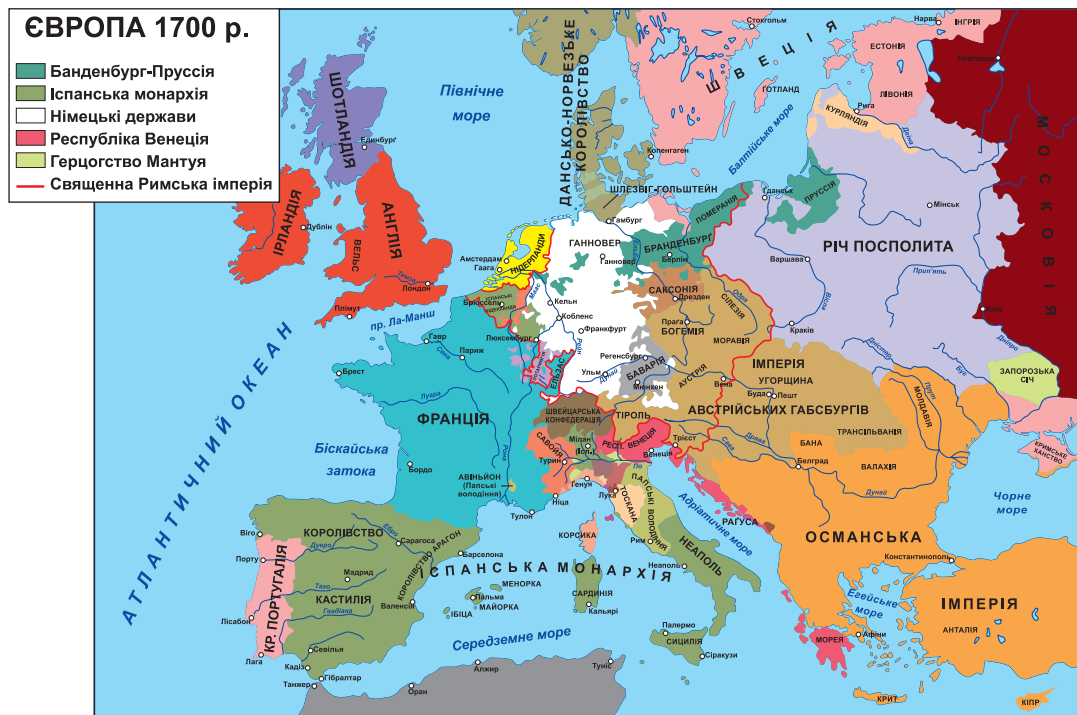
1. Між якими державами спалахнула Північна війна?
2. Якими були її результати?

1. Війни першої третини XVIII ст.

Перша чверть XVIII ст. відзначилася цілою серією війн, які перекроїли політичну карту Європи, що склалася після Тридцятилітньої війни. Це війна за Іспанську спадщину 1701–1714 рр., Північна війна 1700–1721 рр., Іспансько-австрійська війна 1715–1717 рр. У результаті цих конфліктів дві могутні держави Європи — Іспанія і Швеція, які відігравали провідну роль у XVII ст., втратили свій статус. Внаслідок Північної війни Швеції довелося поступитися своїм пануванням у басейні Балтійського моря, яке перестало бути «Шведським озером». У європейську політику увірвалася нова імперія — Російська. Інші європейські країни не змогли

Леопольд I

завадити цьому, будучи зайнятими іншим конфліктом, який розгорівся навколо іспанської спадщини.

Конфлікт розпочався в **1701 р.** після смерті іспанського імператора Карла II, який, не маючи спадкоємців по чоловічій лінії, заповів трон Філіппу Анжуйському — внукові французького короля Людовіка XIV. Це викликало невдоволення представника австрійської гілки Габсбургів імператора Священної Римської імперії Леопольда I. Він спробував захистити свої права на володіння іспанських Габсбургів. Таким чином, на початку конфлікт розвивався як традиційне протистояння між Францією та Священною Римською імперією. Проте ситуація кардинально змінилась, коли Людовік XIV спробував заволодіти Фландрією, що зачіпало інтереси Англії та Голландської Республіки. У результаті утворилась коаліція, метою якої було не допустити посилення Франції. Війна охопила не лише терени Європи, а й Північної Америки, де англійці намагались витіснити французів з їхніх колоніальних володінь.

Спочатку основним театром бойових дій стала Північна Італія, де французи зазнали нищівної поразки під Турином (1706 р.). Італія опинилась під цілковитим контролем австрійців. Скориставшись англійським флотом, австрійські війська висадилися в Іспанії. Іспанці визнали владу Габсбургів. Англійці, скориставшись ситуацією, захопили острів Менорка та півострів Гібралтар, який до сьогоднішнього часу залишається під владою англійської корони.

Утрехтський мир

Найкровопролитніша битва тієї війни відбулася у 1709 р. поблизу селища Мальплак, що у Фландрії. Французи знову зазнали поразки.

Війна завершилась підписанням Утрехтського (1713 р.) та Раштадтського (1714 р.) мирних

договорів. У результаті Філіпп отримав право успадкувати іспанський престол під іменем Філіппа V, проте позбувся права приміряти французьку корону. Це перекреслювало династичний союз між Францією та Іспанією. Австрійці отримали більшість іспанських володінь в Італії та Нідерландах, проте Іспанія зберегла за собою свої заморські володіння. У той же час монопольне право на завезення африканських рабів до іспанських колоній отримала Велика Британія (ще й таким чином почала називатися Англія після 1707 р.). Також вона закріпила за собою Гібралтар, Менорку та деякі французькі острівні колоніальні володіння в Америці. У результаті було покладено край гегемонії Франції у Європі, а **ідея балансу (рівноваги) сил**, що знайшла відображення в Утрехтському договорі, стала частиною міжнародного порядку. Австрія стала наймогутнішою державою континентальної Європи, а Англія зміцнила свої позиції на морях.

- ▶ Який основний наслідок війн початку XVIII ст.?
- ▶ Коли було підписано Утрехтський мирний договір?

2. Формування системи рівноваг у міжнародних відносинах

За підсумками воєн в Європі першої чверті XVIII ст. остаточно склалася система, у рамках якої в ролі провідних гравців виступали п'ять основних держав — **Франція, Англія, Австрія, Пруссія та Росія**, які намагалися не допустити посилення однієї за рахунок іншої. Основними сферами їхньої військової та дипломатичної активності на континенті виявилися території Італії, Німеччини, Польщі та володінь Османської імперії. Коло суперечностей і конфліктів між основними державами упродовж усього XVIII ст. залишалося досить стабільним. Основним стрижнем були англо-французькі суперечності у боротьбі за домінування в Індії і Північній Америці, за контроль над південними Нідерландами і питання європейської торгівлі. Інше коло проблем складало суперечності Австрії і Пруссії, що боролися за домінування в Центральній Європі. До цього всього додавалися прагнення Росії стати провідним гравцем у європейській політиці та розширити свій вплив у балтійському та чорноморському регіонах. Всі війни, дипломатичні конфлікти впродовж XVIII ст. так чи інакше були пов'язані зі взаємним переплетенням вказаних суперечностей.

Наприклад, Австрія, якій у той час належали південні Нідерланди, неминуче втягувалася в протистояння з Францією, яка не припиняла претендувати на цю територію, і також природно тяжіла до союзу з традиційним противником французів — Англією. Одночасно спільні інтереси щодо стримування Османської імперії вели до зближення Австрії та Росії. Пруссія, як найбільш сильний і непоступливий конкурент Австрії в боротьбі за переважання на території Німеччини, упродовж тривалого часу досить послідовно тяжіла до союзу з Францією (яка, до речі, надавала солідні суми Пруссії).

*Голландська колонія, форт Формоза
(гравюра XVIII ст.)*

Переважаюча більшість воєн і конфліктів у XVIII ст. мали коаліційний характер. Тобто у протистояння вступали ситуативні об'єднання держав. У той же час кожна держава мала і власні окремі інтереси, династичні зв'язки, уподобання монархів. Фактично всі війни і союзи були покликані зберегти рівновагу сил, щоб жодна держава не отримала переваги.

Врешті-решт, значно важливіше місце в протистоянні європейських держав стала відігравати боротьба за колонії. Військові кампанії за океанами набули не менш важливого значення, ніж розстановка сил безпосередньо на європейському континенті.

Усі ці перипетії призвели до низки війн (**війни за польську (1733–1735 рр.) та австрійську спадщину (1740–1748 рр.), війни з Туреччиною (1735–**

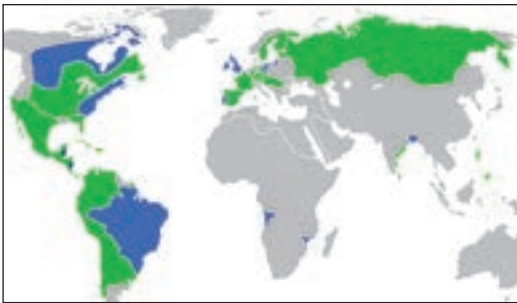
1739 рр.), які, зрештою, створили передумови до вибуху Семилітньої війни, що стала ще однією загальноєвропейською війною.

► Який основний зміст системи рівноваг у міжнародних відносинах?

3. Семилітня війна

Після війн другої третини XVIII ст. намітилась нова конфігурація коаліцій європейських держав. Основними суперниками на континенті стали Пруссія та Австрія. Цей конфлікт, який неминуче мав вибухнути новою війною, активізував дипломатичні зусилля сторін. Австрійська дипломатія здійснила, здавалось би, неможливе: був укладений союз із Францією та Росією. Пруссія фактично опинилась в ізоляції. Єдина країна, на яку вона тоді могла розраховувати, це була Англія, та й то лише на її фінансові ресурси. У цій ситуації прусський король Фрідріх II вирішив покластися на свою дисципліновану армію і швидкість дій, щоб розбити союзників поодиночі.

У 1756 р. він без оголошення війни напав на Саксонію. Австрійську армію, яка йшла на допомогу саксонцям, було розбито. Потім Фрідріх II завдав поразки французам. Але у росіян, які вступили до Східної Пруссії, швидкої перемоги

Учасники Семилітньої війни
(картосхема)

О. Коцебу. Битва біля Кунерсдорфа

Петро III

здобути не вдалося. Битва біля містечка Гросс-Егерсдорф у 1757 р. переможця не визначила. У 1758 р. російська армія захопила могутню фортецю Кенігсберг і всю Східну Пруссію. У цих умовах Фрідріх II вирішив дати вирішальний бій. Битва відбулась біля містечка Цорндорф, яка знову не виявила переможця.

Нове вирішальне зіткнення відбулося біля Кунерсдорфа (1759 р.). Цього разу російські та австрійські війська завдали поразки Фрідріху II. Той ледве уникнув полону. У вересні 1760 р. російські війська вступили до Берліна, а в 1761 р. здобули сильно укріплену фортецю Кольберг. Фрідріх II навіть вже почав думати про зречення. Та раптово померла Єлизавета, і на російський престол зійшов Петро III, котрий був фанатичним прихильником Фрідріха II та прусських порядків. Петро III припинив війну і у 1762 р. уклав мир із Пруссією, навіть запропонував союз. Росія повернула Пруссії всі завойовані землі. Вихід Росії з війни сприяв і укладенню Францією та Австрією миру з Пруссією в 1763 р. на принципах повернення до довоєнного стану.

Під час бою головнокомандувач російських військ Фермор утік, полишивши армію напризволяще. Але російські війська, зазнаючи значних втрат, тримали оборону й відбивали навальні атаки прусаків. Фрідріх II у розпачі сказав: «Я бачу вбитих росіян, але не бачу переможених», і наказав відвести війська. Тільки тоді з'явився Фермор і знов, як і його попередник Апраксін у битві біля Гросс-Сгерсдорфа, дав наказ не переслідувати ворога. Фермора було усунуто з посади й засуджено. Чим можна пояснити такі дії російських головнокомандувачів? Певно, тим, що здоров'я російської імператриці тоді різко погіршилось, і в разі її смерті імператором Росії мав стати Петро III, який був прихильником Фрідріха II. Боягузи-царедворці побоювалися потрапити в немилість до нового імператора... Однак Єлизавета продовжувала правити й мала серйозний намір приєднати Східну Пруссію.

Участь у Семилітній війні виявила Росію як вагомий чинник європейської політики. Імперія практично уперше у своїй історії виступила чи не вирішальним елементом підтримки «європейської рівноваги».

Робота з історичними джерелами

Фрідріх II про одну з битв Семилітньої війни

«Я нещасливий від того, що досі живий. Із армії, що налічувала 48 тис. вояків, у мене не залишилося і 3 тис. Коли я кажу це, все втікає, її у мене немає, вже немає більше влади над цими людьми... У мене немає більше жодних засобів і, правду кажучи, я вважаю, що все втрачено».

● Поміркуйте:

1. Коли були сказані ці слова Фрідріхом II?
2. Чим був зумовлений такий відчай?

На тлі війни на Європейському континенті відбувалась французька боротьба за колонії. Англія намагалась заволодіти французькими колоніями в Північній Америці та Індії, Франція — захопити англійські володіння в Європі й таким чином домогтися поступок Англії в колоніальному питанні. Перемога схилилася на користь Англії, яка до 1761 р. захопила Канаду і французькі володіння в Індії. Такі успіхи занепокоїли Іспанію, яка розуміла, що наступною жертвою Британії стануть її колонії. Іспанці відновили династичний союз з Францією та вступили у Семилітню війну. Але їхня армія була погано підготовленою і швидко зазнала поразки, намагаючись підкорити Португалію — союзницю Англії. У результаті Велика Британія додала до своїх володінь частину іспанських колоній.

10 лютого 1763 р. був підписаний Паризький мирний договір. Згідно з його

Р. Патон. Обстріл форту Морро в Гавані (1763 р.)

умовами Англія закріпила за собою Канаду і більшість надбань в Індії, а також іспанську Флориду. Франція повернула собі Мартиніку і Гваделупу; Іспанія — Кубу, Філіппіни.

Під час війни англійці захопили у резиденції іспанського намісника Філіппін купу таємних документів. Серед них були карти, звіти про подорожі іспанців і португальців у Південній півкулі. Це стало поштовхом до кількох експедицій, які очолював англійський мореплавець Джеймс Кук. Він двічі здійснив навколосвітню подорож, під час третьої на Гавайських островах загинув. Але встиг ретельно дослідити Тихий океан та новий континент Австралію, який оголосив володінням Англії. Також він намагався віднайти «південний материк», але льодовики завадили цьому.

У результаті Семилітньої війни політична карта Європи не змінилася. Після Паризького миру аж до кінця XVIII ст. на європейському континенті не було воєн між провідними державами. Це пояснювалося цілою низкою причин. По-перше, формуванням свого роду «здійсненої рівноваги сил», у рамках якої у політичних еліт європейських країн переважаючим стало уявлення про те, що війна, врешті-решт, не може компенсувати ті колосальні затрати ресурсів, що необхідні на її проведення. По-друге, збереженням австро-французького союзу. По-третьє, зближенням Росії, Пруссії та Австрії, що покоїлося на загальних інтересах по розділу Польщі (перший поділ Польщі стався в 1772 р.). По-четверте, відсутністю непримиренних суперечностей між усіма провідними континентальними державами. По-п'яте, розвиток міжнародного права і панування моральних принципів епохи Просвітництва створювали складнощі з обґрунтуванням необхідності військових дій.

- ▶ Коли відбувалась Семилітня війна?
- ▶ У чому особливість Семилітньої війни?
- ▶ Що врятувало Пруссію від цілковитого розгрому?

4. Поділи Речі Посполитої

У другій половині XVIII ст. ослаблена Польська держава через постійні шляхетські чвари стала об'єктом втручання її могутніх сусідів — Австрії, Пруссії та Росії.

Розподіл Польщі прискорили перемоги росіян у війні з Туреччиною 1768–1774 рр. Пруссія, Австрія, а також Франція, не бажаючи ще більшого зміцнення Росії, але не маючи можливості йому запобігти, прагнули виторгувати собі володіння в Польщі в обмін на невтручання в російсько-турецький конфлікт. Росія, яка фактично контролювала Польщу, опиралась розвитку подій таким чином. Та обставини, що склалися (боротьба з Барською конфедерацією, окупація Австрією Галичини, дипломатичний тиск з боку Франції, Англії, Пруссії), змусили Росію переглянути свою позицію. Вона згодилась на поділ Польщі разом з Австрією та Пруссією.

У 1772 р. відбувся перший поділ Польщі. Галичина відійшла до Австрії, Східна Білорусія — до Росії, Західна Пруссія — до Пруського королівства. За другим поділом Польщі 1793 р. Правобережна Україна була приєднана до Росії.

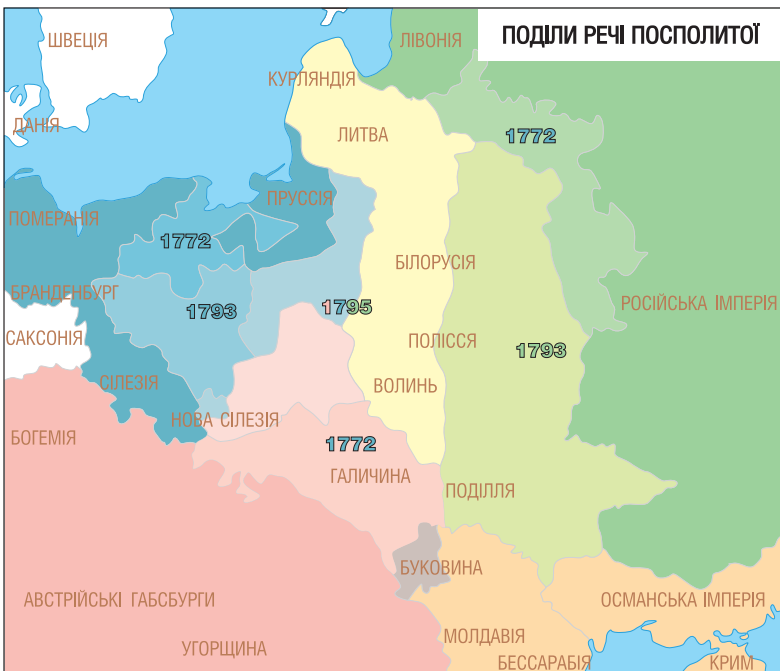
Третій поділ Польщі стався 1795 р. Росія отримала Західну Білорусію, Західну Волинь, Литву й Курляндію, Австрія — Краківську, Сандомирську та Люблінську області, а Пруссія — інші землі включно з Варшавою. Внаслідок трьох поділів державну самостійність Польщі було ліквідовано. Більшу частину її земель отримала Росія.

Другий поділ викликав у Польщі хвилю народного обурення. Очолив боротьбу проти загарбників герой війни за незалежність США Тадеуш Костюшко. На батьківщину він повернувся 1784 р. генералом. Йому боляче було дивитися, як гине Польща. Костюшко зібрав армію, яка 4 квітня 1794 р. завдала поразки росіянам під Радлавицями. Згодом повсталі оволоділи Варшавою та Вільнюсом. Проте Росія та Пруссія, зібравши значні сили, перейшли в наступ. Російська армія під командуванням О. Суворова розгромила основні сили повсталих та оволоділа Варшавою. Костюшка було ув'язнено в Петропавлівській фортеці. Проте після смерті імператриці Катерини II він був звільнений Павлом I. Виїхав в США, але в 1797 р. повернувся до Європи й оселився під Парижем. У 1806 р. Наполеон Бонапарт запропонував йому очолити повстання в Польщі та стати главою Великого герцогства Варшавського. Але Костюшко, не отримавши від Наполеона гарантій відновлення Польщі в колишніх межах, категорично відмовився від пропозиції. У 1815 р. він також відмовився від запрошення вже російського імператора Олександра I очолити адміністрацію Царства Польського, коли дізнався, що Польща не буде відновлена у межах 1772 р. Помер у 1817 р. у швейцарському місті Золотурн.

Тадеуш
Костюшко

Землі, приєднані до Російської імперії у:

1793 р.

1795 р.

Землі, приєднані до Пруссії у:

1772 р.

1793 р.

1795 р.

Землі, приєднані до Австрії у:

1772 р.

1795 р.

- Скільки відбулось поділів Речі Посполитої? Які держави здійснювали її поділ?

5. Війни з Османською імперією

Попри занепад, Османська імперія у XVIII ст. залишалась грізною силою і в першій половині століття мала цілий ряд перемог над своїми сусідами. Але у другій половині століття стали все більше відчуватися у ній кризові явища. Європейські держави вже розглядали Османську імперію як об'єкт своїх колоніальних зазіхань. У свою чергу, турецькі султани, збагнувши європейську систему противаг, намагались скористатися нею у протистоянні зазіханням. На тривалий час головним союзником османів стала Франція, яка усвідомила небезпеку для Європи через посилення Росії. Король Франції Людовік XV мету своєї політики щодо Росії висловлював так: «Усе, що в змозі втягнути цю імперію в хаос і примусити її повернутися до мороку, відповідає моїм інтересам». З огляду на це французький уряд провадив політику створення «східного бар'єру» — підтримки Швеції, Речі Посполитої та Османської імперії.

Вибух російсько-турецької війни 1768–1774 рр. став результатом дипломатичних інтриг Франції і прагнення Барської конфедерації знайти союзника у боротьбі проти Росії.

Скориставшись тим, що гайдамаки здійснили напад на м. Балта, яке було в турецьких володіннях, турецький султан оголосив війну Росії. Восени 1768 р. війська кримського хана спустошили деякі райони України. Наступного року

В. Броневський.
Битва в Чесменській бухті

Я. Суходольський.
Штурм фортеці Перекоп

воєнні дії розгорнулись у Причорноморських степах, на Балканах і Кавказі. У 1769 р. російська армія на чолі з полководцем Петром Рум'янцевим розгромила турків під Хотиним і зайняла Хотин, Ясси, Бухарест, Таганрог. Тим часом російський флот, обігнувши Європу, увійшов у Середземне море та розгромив турецький у Чесменській бухті.

У 1774 р. війна скінчилася вигідним для Росії Кючук-Кайнарджійським миром. До Росії відійшли території між Бугом і Дніпром включно з морським узбережжям, фортеці в Криму — Керч і Єнікале, а також землі до Кубані. Крим і Кубань стали незалежними від Туреччини. Росія отримала право контролю за ситуацією в дунайських князівствах Молдавії та Валахії, що були на той час

васалами Туреччини. Російські судна тепер могли вільно плавати Чорним морем. Skorиставшись цим, Австрія приєднала до своїх володінь Буковину.

У квітні 1783 р. Катерина II видала маніфест про приєднання Криму. Влітку того ж року розпочалося будівництво бази російського Чорноморського флоту — міста Севастополя.

У відповідь Османська імперія стала готуватися до нової війни, яка почалася у 1787 р. Її підтримували Англія та Франція. Союзником Росії була Австрія. Війна почалася з невдалого турецького десанту біля фортеці Кінбурн, гарнізоном якої командував відомий російський полководець **Олександр Суворов**.

У 1788 р. росіяни штурмом оволоділи турецькою фортецею Очаків. У цій та інших операціях успішно діяв молодий Чорноморський флот під командуванням адмірала Федора Ушакова.

У 1789 р. біля річки Римнік (притока Дунаю) об'єднаний російсько-австрійський корпус (7 тис. росіян на чолі з О. Суворовим і 18 тис. австрійців) перепинив шлях 100-тисячній турецькій армії та 11 вересня здобув блискучу перемогу «не числом, а вмінням».

А в грудні 1790 р. Суворов досяг нового, нечуваного успіху, здобувши неприступну турецьку фортецю Ізмаїл у гирлі Дунаю.

Перемоги росіян вплинули на долю війни. У 1791 р. в Яссах було укладено мирний договір. Росія одержала землі між Південним Бугом і Дністром. Туреччина відмовилася від своїх претензій на Крим і визнала його володінням Російської імперії. Усе Чорноморське узбережжя від гирла Дністра до Криму опинилося в межах Російської імперії.

- Які територіальні здобутки Росії у війнах з Османською імперією?

Висновки

Більша частина XVIII ст. минула у війнах між провідними європейськими державами, які об'єднувалися в ситуативні коаліції.

Метою війн було недопущення посилення однієї з держав. У результаті склався баланс сил між Англією, Францією, Австрією, Пруссією та Росією.

Наймасштабнішим конфліктом у Європі у XVIII ст. стала Семилітня війна, яка закріпила роздробленість Німеччини, показала зростаючу роль Росії в міжнародних відносинах і зміцнила домінування Англії на морях.

Олександр Суворов

Я. Суходольський. Штурм Очакова

Закріпимо знання

1. Які колись могутні держави Європи станом на початок XVIII ст. втратили свій вплив на європейську політику?
2. Чому міжнародні відносини XVIII ст. називають «балансом сил»?
3. Протистояння між якими державами Європи зберігало баланс сил впродовж XVIII ст.?
4. Яка війна перетворила Росію на вагомий чинник європейської політики?
5. Скільки поділів Речі Посполитої відбулося у XVIII ст.?
6. Які держави у війнах з Османською імперією збільшили свої територіальні володіння?
7. Заповніть таблицю «Мета провідних держав Європи у міжнародних відносинах XVIII ст.».

Франція	Австрія	Пруссія	Росія	Англія

8. Складіть перелік війн, які відбулися у Європі у XVIII ст.
9. Чому у XVIII ст. війни велись не між країнами, а між коаліціями?

● *Запам'ятайте дати:*

1701–1714 рр. — війна за іспанську спадщину.

1740–1748 рр. — війна за австрійську спадщину.

1756–1763 рр. — Семилітня війна.

1768–1774 рр., 1787–1791 рр. — російсько-турецькі війни.

1772, 1793, 1795 рр. — поділи Речі Посполитої.

§ 26. Англійські колонії в Північній Америці. Війна за незалежність (1775–1783 рр.). Створення США

За цим параграфом ви зможете:

- розповідати про створення американських колоній Англії;
- визначати причини і привід боротьби колоній за незалежність;
- характеризувати особливості розвитку США.

Пригадайте:

1. Що таке колонія, метрополія?
2. Які країни колонізували Американський континент?

1. Створення американських колоній Англії

Англія пізніше від інших європейських держав приступила до колонізації Америки. Англійці, на відміну від іспанців, не шукали багатих родовищ золота і срібла або, як португальці й голландці, ринків для купівлі й вивозу до Європи рідкісних і цінних товарів. Вони прагнули знайти вільні землі, придатні для обробітки. Північна Америка стала саме тим, чого шукали англійці. Місцевий клімат нагадував європейський, тут були багаті землі, ліси. Басейни річок Міссісіпі та Св. Лаврентія давали змогу великим суднам досягати районів континенту, віддалених від узбережжя на 1000 км. Крім того, тут не було численного осілого тубільного населення, як в іспанських колоніях. Англійцям довелося зустрітися з невеликими (200 тис.) племенами, головним заняттям яких було полювання. Тому англійські колоністи своєю працею, а не пограбуванням, як це робили іспанці, освоювали природні багатства нового континенту.

Перше постійне поселення англійці заснували у 1607 р. у гирлі річки Джеймс (Вірджинія). Згодом нові поселення виникли на північ і південь, уздовж узбережжя від іспанської

Англійські колоністи та індіанці (малюнок XVII ст.)

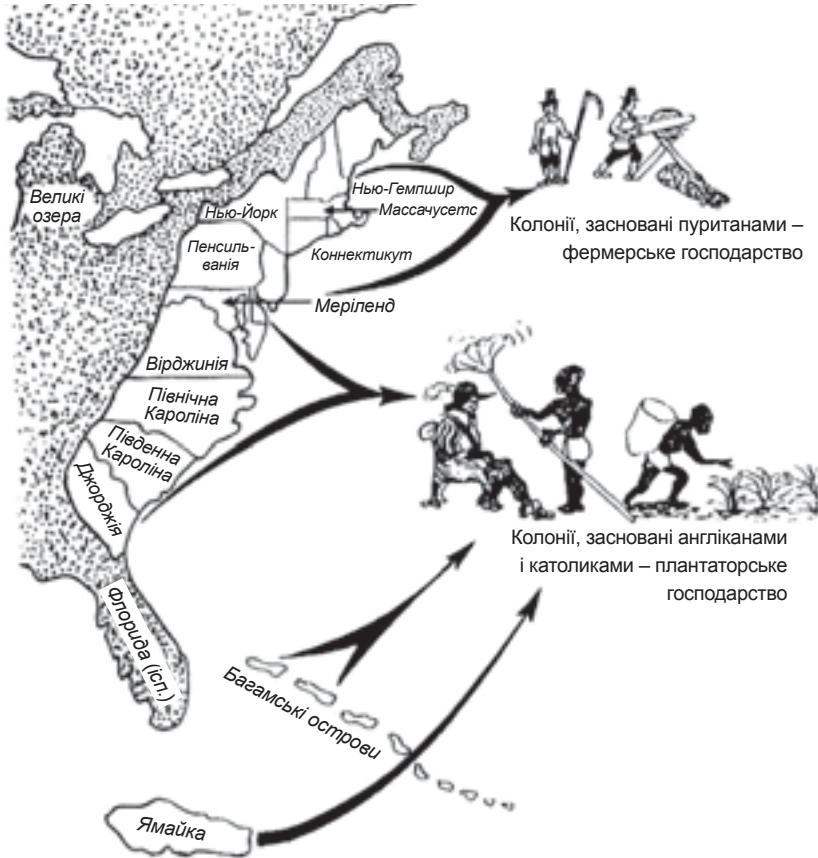

Колонія Вірджинія (карта XVII ст.)

Флориди до Нової Англії. Кожна з цих колоній утворилася незалежно одна від одної зі своїм виходом до моря.

Засновниками колоній попервах були торговельні компанії, що брали на себе перевезення та облаштування колоністів на нових територіях, а також великі власники, які купували чи отримували в дар землі від короля.

Компанії та власники призначали губернаторів, збирали податки. Колоністи користувалися правами англійських громадян.

Англійські колонії у Північній Америці

2. Соціально-економічний та політичний розвиток колоній

Будучи англійськими громадянами, колоністи почувалися вільніше, ніж у самій Англії. Тут, на нових землях, не існувало тих традиційних звичаїв, що принижували життя звичайного англійця. Будь-хто міг за незначну орендну плату отримати земельну ділянку чи оселитися в неосвоєних районах. Будь-які здобутки колоністів були результатом їхньої наполегливої праці, тому дуже швидко вони ставали незалежними від компаній і лордів-власників. У вирішенні якихось проблем колоністи віддавали перевагу самоорганізації, а не сподівалися

на заступництво губернатора, компанії тощо. Таке становище сприяло демократизації всіх аспектів суспільного життя. Збори, представництва, обговорення розпоряджень губернатора, законів, прийнятих англійським парламентом, стали нормою життя.

За наявності таких спільних тенденцій розвитку кожна колонія мала свої порядки та звичаї. У південних колоніях був значний прошарок рабів-африканців, завезених туди для роботи на великих плантаціях. У північних переважала вільна праця, але пуританська мораль суворо регламентувала поведінку колоністів: заборонялись азартні ігри, суворо стежили за дотриманням релігійних норм, влаштовувалися страти чаклунів, відьом тощо. А втім, існували колонії, де церква була відокремлена від держави і всі громадяни мали рівні права.

Різним було ставлення колоністів і до місцевого (тубільного) населення — індіанців. У деяких колоніях, особливо пуританських, відбувався процес їхнього цілковитого винищення: пуритани, вважаючи себе богообраними, дивилися на тубільців як на людей, заражених духом сатани, котрих необхідно знищувати. В інших колоніях ставлення до тубільців було лояльнішим: з ними укладалися торговельні угоди, союзи і т. ін.

В економічному розвитку колонії також суттєво різнилися. Так, південні колонії, де природні умови дозволяли розвивати плантаційне господарство, стали постачальниками тютюну, цукрової тростини, рису, бавовни тощо. У північних колоніях розвивалися фермерське господарство та різні промисли. Економічний розвиток колоній стримувався метрополією. Англійський уряд, починаючи з Навігаційного акта, послідовно провадив політику меркантилізму. Це призвело до того, що англійські колонії перетворилися на сировинний придаток метрополії. Приміром, продукти з колоній дозволялося вивозити лише до Англії, а все необхідне колонії мали отримувати або з метрополії, або за її посередництва. Колоністам заборонялось обробляти залізо та хутро. Англія стримувала розвиток мануфактур.

Торгівля з колоніями давала величезні прибутки метрополії. Вона стала основним двигуном зростаючої англійської промисловості.

Плантації в південних колоніях

Бухта (гравюра XVIII ст.)

Д. Браунскомб. Пуритани

Робота з історичними джерелами

Товарообмін між Англією та колоніями

	Обсяг вивозу з Англії в колонії	Обсяг вивозу з колоній в Англію
Початок XVIII ст.	334 тис. фунтів стерлінгів	433 тис. фунтів стерлінгів
Середина XVIII ст.	4,2 млн. фунтів стерлінгів	1,3 млн. фунтів стерлінгів

● *Поміркуйте:*

1. Чому на початку століття з колоній більше вивозилося, ніж завозилося, а у середині століття — навпаки?
2. У скільки разів збільшився експорт з Англії в колонії? Чому це відбулося?

3. Формування північноамериканської нації

У середині XVIII ст. в англійських колоніях в Америці почалося формування єдиного внутрішнього ринку, посилювалися торговельні зв'язки між південними та північними колоніями. З південних колоній везли на північ бавовну, тютюн; із північних на південь — зерно, промислові вироби, рибу.

Кількість населення напередодні Війни за незалежність у 13 англійських колоніях становила близько 2,5 млн осіб (не враховуючи місцевого населення — індіанців). За час життя на американській землі у колоністів склалися своєрідні спільні культура і побут, відмінні від європейських. Спільною мовою стала англійська. Переважна більшість колоністів визначала свою національну приналежність не за країною походження, а за новою батьківщиною; вони з гордістю казали про себе: «Ми — американці».

! **Нація** — стійка соціально-етнічна спільність людей, що характеризується спільною територією, культурою, мовою, традиціями, міцними економічними зв'язками.

Нова нація складалась як спільність ділових підприємливих людей, що досягли успіхів завдяки наполегливій праці. Популярною ставала «американська легенда» про людину, яка прибувала на континент з кількома монетами в кишені, наполегливо працювала, виконувала найтяжчу роботу і, зрештою, досягала успіху — ставала заможною й шанованою. Не кожен американець, певна річ, перетворювався на багатія, але такою була легенда юного американського капіталізму.

Формуванню нової ідеології сприяла діяльність американських просвітителів. Спираючись на ідеї європейського Просвітництва, вони творили нові ідеали для американської нації. Життя й діяльність американських просвітників — Бенджаміна Франкліна, Томаса Джефферсона ставали прикладом утілення цих

ідеалів. Видатного державного діяча, просвітника, геніального вченого-самоука **Бенджаміна Франкліна** (1706–1790) називали великим наставником юного американського капіталізму. «Людина, — твердив Б. Франклін, — коваль власної долі, дуже багато залежить від неї самої, її духу, волі, прагнень...».

Постать в історії

Батько Бенджаміна Франкліна був прихильником протестантизму і приїхав на американський континент у пошуках релігійної свободи. Родина оселилась у Бостоні. Батько був ремісником, виготовляв свічки. Із 17-річного віку Бенджамін розпочав самостійне життя. Працював простим робітником у Нью-Йорку, Філадельфії, із власного досвіду дізнався, що таке злидні, невдачі й розчарування. Щоб заробити гроші, він подався до Англії, де працював у друкарні. Після повернення до Америки оселився у Філадельфії та відкрив крамницю, де продавав книжки й папір. У Європі та Америці, після роботи і вночі, він наполегливо вчився — самотужки вивчав основи природничих наук, філософію та економіку. Згодом Б. Франклін написав в автобіографії, що він — «людина, усім зобов'язана собі самому».

Б. Франклін

У 1731 р. на власні кошти Б. Франклін заснував першу у Філадельфії публічну бібліотеку. Це був лише початок діяльності великого американського просвітника. Потім він видавав власну газету, заснував Пенсільванський університет, Американське філософське товариство. Приблизно з 1754 р. Франклін захопився політикою. Він був прихильником боротьби за незалежність англійських колоній у Північній Америці. Саме завдяки його діяльності Франція та інші європейські країни підтримали боротьбу англійських колоній за незалежність. Його останній політичний акт — підписання петиції про заборону рабства.

Франклін був людиною дії, яка пишалася тим, що досягла успіхів власною працею. Саме це він радив і своїм співвітчизникам. Одним із улюблених висловів Франкліна було: «На Бога сподівайся, а сам не дрімай!». Людина повинна працювати, вважав Франклін, а не голосити про свої злидні. Так само марною є й гонитва за почесними посадами — це робить людину посміховиськом. Працюй для себе, а отже — для своєї держави. Будуть заможними громадяни — буде заможною й держава. Так Франклін сформулював нову ідеологію, що стала основою світосприйняття американської нації.

- На яких засадах формувалася американська нація?

4. Причини конфлікту між колоніями та метрополією

Що багатшими й багатолюднішими ставали колонії, то важче було утримувати їх в економічній залежності. В обхід англійських законів до колоній контрабандним способом завозилося 9/10 необхідних товарів. Зверхність Англії колоністи визнавали лише тому, що вважалися англійськими підданими і метрополія захищала їх від зовнішніх ворогів (французів, іспанців).

У середині XVIII ст. ситуація змінилася. По-перше, після Семилітньої війни, внаслідок якої Англія за підтримки своїх колоній захопила французькі володіння

Акт про
Гербовий збір

Протести проти
гербового збору

в Північній Америці (Квебек), у колоністів зникла зовнішня загроза. По-друге, лояльна політика метрополії змінилася жорсткішою. Так, англійський парламент вирішив перенести частину державного боргу, що виник під час Семилітньої війни, на колонії. Першим кроком до цього стало введення незначного *гербового збору*. Всі документи в колоніях потрібно було оформляти в англійських чиновників на спеціальному гербовому папері. Це нововведення мало створити прецедент, щоб у подальшому на колоністів можна було накладати нові податки. Також встановили жорсткий контроль над заборонами, що були запроваджені раніше: на невідкривання мануфактур, виробництво і вивіз вовняних виробів, торгівлю з іншими країнами тощо.

Введення гербового збору призвело до вибуху невдоволення населення. Гербовий папір навіть не дозволили вивантажити, а англійських чиновників виганяли з колоній. Тоді англійський парламент пішов на поступки і скасував гербовий збір, але ненадовго. Незабаром парламент запровадив мито на деякі товари, що ввозилися до колоній.

Це спричинило новий вибух невдоволення. Колоністи відмовлялися купувати товари, привезені з метрополії. У відповідь губернатори за допомогою англійських військ розпочали репресії, що призвело до збройних сутичок.

Зрештою, парламент скасував і цей закон, залишивши лише мито на чай. Колоністи пояснювали несплату нововведених податків тим, що не мали свого представництва в англійському парламенті, який виносить ці рішення. Вони виступали під гаслом «Жодного податку без представництва».

► Що стало причиною конфлікту колоній з метрополією?

5. «Бостонське чаювання». Привід до війни

Конфлікт між Англією та її північноамериканськими колоніями зрештою призвів до відкритого протистояння та війни.

Восени 1773 р. до портів Америки рушили кораблі Ост-Індської компанії з чаєм. Тим часом «комітети зв'язку», що здійснювали координацію антианглійських виступів, фактично взяли владу в колоніях, примусили агентів Ост-Індської компанії відмовитися від вантажу. Проте бостонські агенти рішуче відмовилися виконати розпорядження комітету. Тоді бостонський комітет постановив заборонити вивантаження чаю, повідомивши про це англійський уряд і комітети інших міст. Упродовж 20 днів натовп у порту не дозволяв розвантажити кораблі. Зрештою, декілька чоловіків в одязі індіанців проникли на корабель і на очах натовпу викинули ящики з чаєм у море.

В Англії «**Бостонське чаювання**» сприйняли як оголошення війни. Її війська увійшли до Бостона. Окупація паралізувала економічне життя міста й колонії Массачусетс. Однак мешканці колонії вирішили йти до кінця. Законодавчі збори (конвент) Массачусетсу ухвалили низку рішень: замість губернатора, якого призначав Лондон, було створено тимчасовий уряд; призначено скарбничого, якому сплачували податки; скликання континентального конгресу — зібрання представників колоній.

Розпочалося створення збройних загонів (міліції), відбувалися перші сутички з англійцями, які намагалися її роззброїти.

Розгляньте малюнок. Яке значення зображеної події для розгортання боротьби за незалежність колоній?

6. Декларація незалежності. Перебіг воєнних дій

Наприкінці 1774 р. зібрався **I континентальний конгрес**, який ухвалив рішення про бойкотування англійських товарів.

II континентальний конгрес (1775 р.), в умовах війни, що фактично розпочалася, перебрав функції центрального уряду, констатував стан війни і виніс рішення про організацію спільної армії колоній. На чолі армії став **Джордж Вашингтон** (1732–1799).

Постать в історії

Джордж Вашингтон був багатим вірджинським плантатором, який раніше неодноразово брав участь у воєнних діях проти індіанців і французів та зажив слави полководця. В очах американців він був уособленням постаті, яка зможе вести тяжку та безкомпромісну боротьбу за незалежність батьківщини. Про це свідчив навіть його зовнішній вигляд: обличчя з різкими, рішучими рисами, могутня статура, впевненість у власних силах. Вирішальну роль у призначенні Вашингтона на посаду головнокомандувача відіграло й те, що він був заможною людиною, а більшість американців вважала, що тільки заможна людина може бути справді незалежною у своїх поглядах і діях.

Джордж
Вашингтон

Дж. Трамбал. Франклін, Шерман, Адамс, Джефферсон та Лівінгстон презентують конгресові проект Декларації незалежності США, 28 червня 1776 року

шингтона в 1776–1777 рр. відчувала значні труднощі з постачанням і зазнавала поразок. За цих умов більшість членів конгресу не наважувалася на остаточний розрив з Англією. Конгрес звернувся до Георга III з петицією про примирення і припинення війни. Замість відповіді король надіслав до колоній нові війська.

Це поклало край ваганням конгресу. Він обрав комісію, яка виробила Декларацію про незалежність. Її авторами стали видатні американські політичні діячі **Томас Джефферсон** (1743–1826) і **Джон Адамс** (1735–1826).

Постать в історії

Томас Джефферсон

Томас Джефферсон походив із родини багатого вірджинського плантатора. Здобув гарну освіту. Працював адвокатом. Змолodu Джефферсон захоплювався політикою, філософією, сповідував ідеали Просвітництва. У 26-річному віці його обрали до законодавчих зборів Вірджинії. Політичною метою Джефферсона було здобуття незалежності англійськими колоніями в Північній Америці та створення власної державності. Новоутворена держава повинна формуватися на засадах верховенства влади народу і природної рівності людей. У 1775 р. Джефферсона було обрано депутатом континентального конгресу. До Декларації незалежності, яку за дорученням конгресу розробляв 33-річний Джефферсон (наймолодший із депутатів), він увів пункт про скасування рабства. Проте цей пункт під час редагування документа спеціальна комісія викреслила. Джефферсон відіграв значну роль у становленні державності США — обіймав посади губернатора Вірджинії, державного секретаря США в першому уряді Дж. Вашингтона, віце-президента і президента США.

4 липня 1776 р. Декларацію незалежності з виправленнями, внесеними комісією, було затверджено конгресом. Декларація проголосила створення нової незалежної держави — **Сполучених Штатів Америки**.

! **Декларація** — документ, офіційна заява, де проголошуються основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики держави чи програмні положення партій та організацій.

Робота з історичними джерелами

Витяг із Декларації незалежності

«Коли перебіг подій примушує якийсь народ розірвати політичний зв'язок його з іншим народом і посісти нарівні з рештою держав незалежне становище..., то належна увага до думки людства зобов'язує його викласти причини, що спонукають його відокремитися.

Ми вважаємо за очевидні такі істини: всіх людей створено рівними і всі вони наділені від Творця деякими невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя. Для забезпечення цих прав установлено серед людей уряди, наділені справедливою владою за згодою керованих. Та якщо ця форма урядування стає згубною для їхніх цілей, то народ має право змінити або скасувати її та встановити новий уряд.

...Ці колонії... довго й терпляче витримували всілякі утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити свою нинішню форму урядування. Історія теперішнього короля Великої Британії сповнена безкінечних несправедливостей..., що мали своєю безпосередньою метою встановити тиранію в цих штатах.

На доказ подаємо на суд безсторонньому світові такі факти:

Він, король Англії, відмовився затверджувати закони, якнайкорисніші та якнайпотрібніші для загального блага...

Він намагався чинити перешкоди заселенню цих штатів.

Він... прислав сюди юрби своїх урядовців, які розоряють народ і висмоктують з нього всі соки. Він... затвердив такі акти:

Припинення нашої торгівлі з усіма частинами світу.

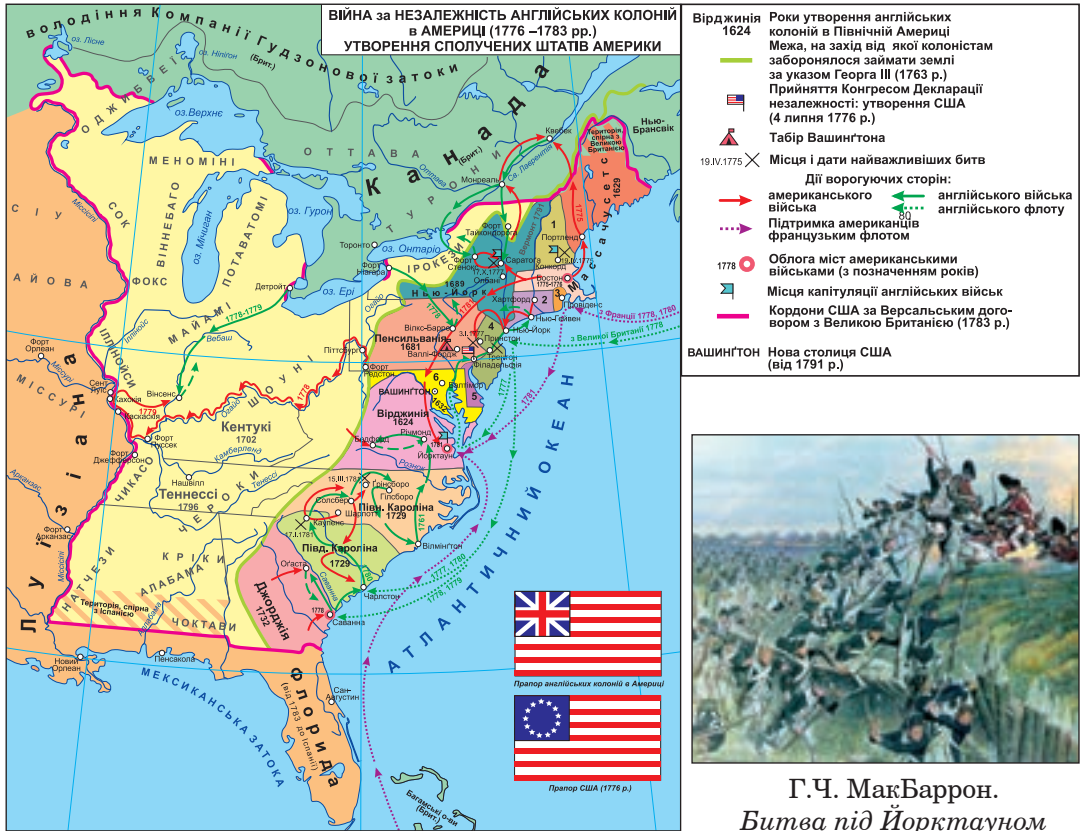
Оподаткування нас без нашої згоди... Він відмовився управляти нами, позбавив нас свого заступництва та оголосив нам війну.

Він грабував нас на морі, спустошував наші береги, спалював наші міста і вбивав наших громадян...

Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, зібравшись на загальний конгрес, оголошуємо від імені та за вповноваженням народу колоній, що ці сполучені колонії є і за правом повинні бути вільними й незалежними штатами; що вони звільняються від будь-якого підданства британській короні, а будь-який політичний зв'язок між ними та державою Велика Британія зовсім поривається...».

● **Поміркуйте:**

1. Як у документі обґрунтовується право колоній на незалежність?
2. Що мали на увазі автори декларації, коли писали: «Всіх людей створено рівними»?
3. Які ідеали епохи Просвітництва знайшли відображення в документі?
4. У чому полягає загальнолюдське значення декларації?

Тим часом бойові дії розгорталися не на користь американців. У серпні 1776 р. англійці захопили Нью-Йорк, Філадельфію. Армія Вашингтона не мала ні гармат, ні достатньої кількості рушниць і набоїв. Спроби організувати регулярну армію замість добровільної наражалися на опір населення.

Першу значну перемогу американська армія здобула в битві поблизу Саратоги (штат Нью-Йорк) восени 1777 р. Після цього нову державу визнали Франція, Іспанія, Нідерланди. Росія оголосила збройний нейтралітет — опір англійцям, які перешкоджали торгівлі зі США.

Діставши допомогу від союзників, американська армія перейшла в рішучий наступ і під Йорктауном оточила головні сили англійців, які у 1781 р. капітулювали.

► Хто очолив боротьбу за незалежність США?

7. Версальський мир. Наслідки війни

3 вересня 1783 р. між Англією та США було підписано мирний договір у Версалі (Франція). Англія визнала незалежність США і віддала їм територію від північного кордону Массачусетсу до південного кордону Джорджії, а на заході — до річки Міссісіпі.

У 1785 р. англійський король Георг III прийняв нового посла Сполучених Штатів Америки Джона Адамса. Звертаючись до посла, Георг III сказав: «Сер, я був останнім,

хто погодився на відокремлення колоній; тепер, коли це сталося, я першим шукати-му приязні Сполучених Штатів як незалежної держави». Так починалася нова епоха у відносинах двох держав.

Після війни молода держава опинилась у тяжкому становищі. Економіку було підірвано тривалою війною та втратою зв'язків із колишньою метрополією. Не вистачало золота і срібла. Зате вистачало знецінених паперових грошей. Південні штати страждали від нестачі робочої сили. Зросла вартість життя. Майже не було людини, яка б не мала боргів. За таких умов розгорнулася гостра політична боротьба, загострилися соціальні проблеми.

Радикально налаштована частина населення вимагала подальших змін і прагнула майнової рівності. Люди консервативних поглядів почали шукати порозуміння з колишньою метрополією. У військах, які впродовж тривалого часу не отримували платні, відбувалися заворушення, зріла змова з метою встановити монархію.

Деніель Шейс

Почалися виступи фермерів і мешканців міст. Найбільший бунт стався в Масачусетсі на чолі з героєм визвольної війни **Деніелем Шейсом** (1786–1787 рр.).

Конгрес США, не маючи реальної влади, відчайдушно шукав виходу з ситуації, що склалася. Було конфісковано землі англійської корони, англійців-землевласників та їхніх прихильників; армію розпущено; солдатам у рахунок платні видавалися сертифікати на земельні ділянки.

Подібні заходи були тимчасовими і не могли вивести суспільство з кризи. Молода країна потребувала сильної центральної влади, єдиного захищеного ринку.

► Коли США здобули незалежність?

8. Становлення органів влади

Водночас із Війною за незалежність відбувалося становлення державних структур. Із 1776 р. по 1783 р. у всіх штатах було сформовано уряди й парламенти, діяв загальносоюзний конгрес. Завершення війни поставило на порядок денний проблему співвідношення повноважень загальносоюзних органів і державних органів штатів.

Щоб якось розв'язати цю проблему, у 1777 р. було прийнято «Статті Конфедерації» (перша конституція США). Згідно з ними загальносоюзному конгресові відводилася роль арбітра в суперечках між штатами, передавалося керівництво армією та зовнішньою політикою. За штатами визнавалося право: збирання податків, випуску власних грошей, затвердження митних тарифів, складання торговельних угод. Кожен штат посилав до конгресу одного депутата. Зміни до політичного устрою штатів вносилися лише за їхнім одностайним рішенням.

9. Конституція США

«Статті Конфедерації» мало кого влаштовували. За таких умов у травні 1787 р. у Філадельфії зібралися 55 делегатів від усіх штатів (крім Род-Айленда)

Г. Чендлер Крісті.
Прийняття Конституції США

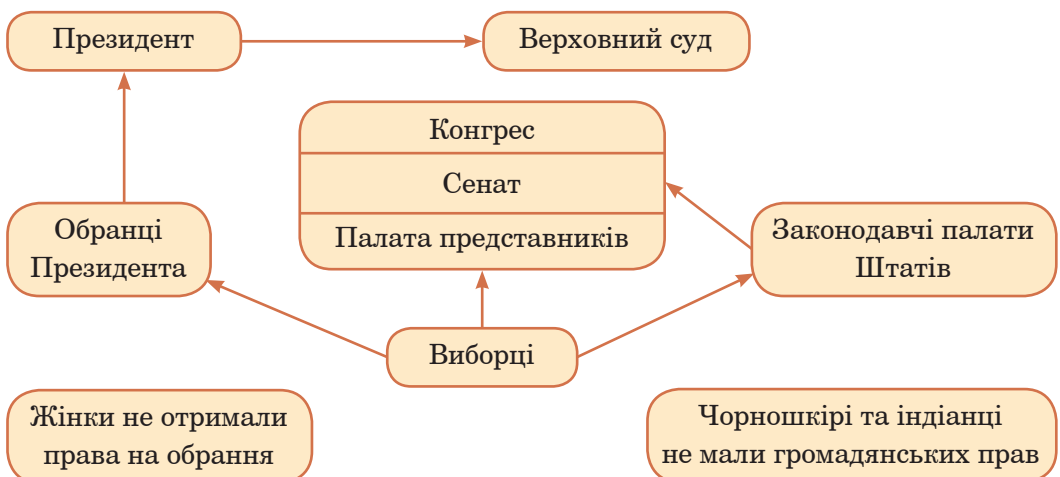
з метою виробити конституцію молодій держави. Делегати утворили конституційний конгрес, який у палких дискусіях протягом чотирьох місяців узгоджував основні положення конституції. Зрештою, **17 вересня 1787 р.** більшість делегатів прийняла компромісний варіант і підписала текст **Конституції США**, яка діє й понині.

За Конституцією США з нечіткої конфедерації перетворювалися на сильну федеративну державу. Її суб'єкти — штати зберегли за собою значну частину прав, але головні загальнодержавні функції було передано Федеральному (центральному) уряду. Так, Федеральний уряд вирішував питання зовнішньої політики, оборони, фінансів, загальнодержавного законодавства.

Конституція передбачала принцип поділу влади на гілки (законодавчу, виконавчу, судову) та систему стримувань і противаг, яка не дозволяла посилюватись одній гілці влади за рахунок іншої та запобігала спробам встановлення одноосібної влади.

Виконавча влада в країні передавалася президентові США, який обирався строком на чотири роки, був головою держави, уряду, а також головнокомандувачем збройних сил. Він призначав міністрів, яких затверджував Конгрес (парламент), але підпорядковувалися вони лише президентові, а також послів, членів Верховного суду. На випадок хвороби, смерті або нездатності президента керувати державою вводилася посада віце-президента, який одночасно виконував функцію головуєчого в сенаті (верхній палаті Конгресу). Конгрес мав право висловити президентові недовіру (імпичмент).

Органи влади США за Конституцією 1787 р.

Законодавча влада належала Конгресові. Він мав право встановлювати і збирати податки, регулювати торгівлю (зовнішню та між штатами), карбувати гроші, вводити мито, набирати армію і флот.

Конгрес складався з двох палат. Верхня — сенат — обиралася на засіданнях місцевих законодавчих зборів. Кожен штат, незалежно від розміру й кількості населення, посилав двох представників. Сенат обирався строком на шість років з обов'язковою заміною третини складу через кожні два роки. Сенат затверджував призначення на вищі державні посади, вирішував питання зовнішньої політики, в разі необхідності виступав як судовий орган вищих державних службовців, аж до президента.

Нижня палата — палата представників — обиралася терміном на два роки пропорційно кількості виборців у штаті. Вона обговорювала законопроекти, затверджувала бюджет і податки, але свої рішення мала узгоджувати з сенатом.

Право голосу було надано тільки білим чоловікам, які досягли 21-річного віку і мали певне майно. Так у Конституції закріплювалося існування расового та майнового цензу.

Конституція встановлювала і Верховний суд — вищу судову інстанцію, яка призначалася з 6 (згодом із 9) юристів на довічний термін.

! **Демократія** — форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу як джерела державної влади. Передбачає поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, вибори органів державної влади.

Для свого часу Конституція США була найбільш передовою та демократичною. Вона різко контрастувала з абсолютистськими порядками Європи. Та хоча Конституція і гарантувала права власності, в ній були відсутні гарантії демократичних свобод. Цю хибу було усунуто в 1789 р. На вимогу всіх штатів Дж. Медісон сформував перші 10 поправок до Конституції — **Біль про права**. У них проголошувалися свобода зборів, слова, друку, релігії, недоторканність особи, суд присяжних, право кожного американця мати зброю для самозахисту та ін. Біль було затверджено в **1791 р.**

Згодом було ухвалено й державну символіку. 14 червня 1777 р. Конгрес затвердив національний прапор США, в 1782 р. — герб, а в 1931 р. — гімн.

► Коли було ухвалено Конституцію США?

Конгрес США

Біль про права

Герб США

Висновки

З початку XVII ст. відбувається процес колонізації Англією Північної Америки. На середину XVIII ст. тут постало 13 англійських колоній, мешканці яких вважалися підданими англійського короля.

Спроба колоніальної експлуатації цих земель англійською короною зумовило обурення колоністів і зрештою призвело до відкритого збройного конфлікту.

Напередодні Війни за незалежність англійських колоній сформувалася північноамериканська нація. Вона мала всі ознаки нації, крім державної незалежності.

«Бостонське чаювання» зробило силовий варіант розв'язання конфлікту між колоніями і метрополією невідворотним.

Війна за незалежність тривала вісім років.

Під час бойових дій 4 липня 1776 р. було прийнято Декларацію незалежності США.

Неоціненну допомогу США надала Франція та інші європейські держави.

Англійцям не вдалося силою придушити прагнення американців до незалежності, і 3 вересня 1783 р. Англія визнала незалежність США.

Конституційне оформлення молодой держави відбулося у 1787 р. Для свого часу Конституція США була найбільш передовою та демократичною. У 1789 р. її доповнили гарантіями демократичних свобод (Біль про права).

Закріпимо знання

1. Коли почалась колонізація Північної Америки?
2. Хто був засновником англійських колоній?
3. Як склалися стосунки між колоністами і тубільним населенням?
4. Яка подія отримала назву «Бостонське чаювання»?
5. Коли була ухвалена Декларація незалежності північноамериканських колоній?
6. Хто був головнокомандувачем американських військ у Війні за незалежність?
7. Які рішення було прийнято I і II континентальними конгресами?
8. Які країни виступали союзниками США у боротьбі за незалежність?
9. Де відбулась вирішальна битва Війни за незалежність?
10. Коли була ухвалена Конституція США?
11. Чим життя колоніста відрізнялося від життя звичайного англійця в метрополії?
12. Які основні відмінності існували між південними і північними колоніями? Чим вони були зумовлені?

13. Які фактори сприяли формуванню з переселенців американської нації?
14. Чим і чому обурювалися колоністи у відносинах з Англією?
15. У чому були сильні та слабкі сторони американської армії під час Війни за незалежність?
16. Якими були економічні, політичні та соціальні наслідки Війни за незалежність для США?
17. Чому Франція, Іспанія, Росія допомагали США у Війні за незалежність?
18. Складіть розповідь про життя перших переселенців.
19. Поясніть гасло колоністів, з яким вони виступали в середині XVIII ст.: «Жодного податку без представництва».
20. Як розгорталися бойові дії з 1776 р. по 1783 р.? Складіть хронологічну таблицю подій.
21. Назвіть умови Версальського миру між США та Англією.
22. Визначте причини перемоги США у Війні за незалежність.
23. Схарактеризуйте основні положення Конституції США. Яким чином у Конституції США було закріплено принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки?
24. У чому полягають головні відмінності англійських колоній в Північній Америці від колоній іспанців, португальців, голландців, французів?
25. Чи були свобода та демократичні права загальними для всіх у США у XVIII ст.?

● **Запам'ятайте дати:**

1773 р. — «Бостонське чаювання».

1775–1783 рр. — Війна за незалежність.

1776 р. — прийняття Декларації незалежності.

1787 р. — прийняття Конституції США.

1791 р. — долучення до Конституції США 10 поправок (Білль про права).

А тим часом в Україні...

1710 р. — ухвалення Конституції П. Орлика.

1764 р. — ліквідація гетьманства.

1775 р. — зруйнування і ліквідація Запорозької Січі.

1783 р. — ліквідація залишків автономних прав України. Запровадження кріпацтва на українських землях. Ліквідація Кримського ханства.

§ 27. Практичне заняття (на вибір учителя)

Особливості державного устрою США / Повсякденне життя в країнах Західної Європи у XVIII ст.

Мета (визначається за обраною темою):

- 1) визначати особливості державного устрою та основні положення Конституції США;
- 2) з'ясувати зміни, які відбулися в повсякденному житті в країнах Західної Європи у XVIII ст.

Завдання до практичного заняття: підготувати повідомлення за темою, презентацію, визначеною вчителем, відповідно до змісту заняття.

Запитання і завдання для роботи на практичному занятті

1. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть результати, які ви отримали за своїми повідомленнями.
2. Представте класу результати роботи своєї групи.
3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Запитання і завдання для повторення

1. Складіть синхроністичну таблицю подій, які ви вважаєте найважливішими у розвитку Англії, Франції, німецьких держав, Росії та США. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів «Просвітництво», «енциклопедисти», «промислова революція (переворот)», «технічний прогрес», «освічений абсолютизм», «імперія», «палацовий переворот», «колонія», «метрополія», «декларація», «конституція», «республіка», «федерація».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
 - А) покажіть найважливіші культурні центри Європи епохи Просвітництва;
 - Б) вкажіть території, що увійшли до складу Росії у XVIII ст.;
 - В) визначте територіальні зміни, яких зазнали Австрія і Пруссія у XVIII ст.;
 - Г) з'ясуйте перебіг бойових дій під час Війни за незалежність США;
 - Д) схарактеризуйте, спираючись на карту, розвиток промисловості в Англії.
4. Чому правління Катерини II в Росії, Марії-Терезії та Йосифа II в Австрії та Фрідріха II в Пруссії називають «освіченим абсолютизмом»?
5. Визначте характерні риси доби Просвітництва. Чим вони були зумовлені?

6. Висловіть власне судження щодо подій революції в Англії та боротьби США за незалежність. Дайте історичну оцінку цим подіям.
7. Схарактеризуйте найважливіші зміни в політичному та соціально-економічному житті Франції, Росії, німецьких держав, Англії у XVIII ст. Складіть порівняльну таблицю.
8. Які були досягнення культури доби Просвітництва?

Тестові завдання

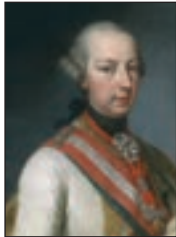
1. Що передбачала «Прагматична санкція»?

А) початок впровадження реформ у дусі «освіченого абсолютизму» у володіннях Габсбургів; В) дозвіл на перехід під владу прусського короля Сілезії;	Б) дозвіл, виданий імперським парламентом на участь у війні з Пруссією; Г) право посісти престол Священної Римської імперії німецької нації Марії-Терезії.

2. Який з наведених регіонів увійшов до Австрійської монархії Габсбургів за першим поділом Речі Посполитої?

А) Мала Польща; В) Галичина;	Б) Велика Польща; Г) Сілезія.

3. Хто із зображених монархів був «освіченим» монархом Пруссії?

- А) ; Б) ; В) ; Г) .

4. Установіть послідовність перебування на престолі монархів Російської імперії.

А) Єлизавета Петрівна; В) Катерина II;	Б) Анна Іванівна; Г) Петро III.

5. Яким був головний результат Семилітньої війни європейських держав?

А) Пруссія приєднала до своїх володінь Сілезію; В) була придушена спроба Пруссії об'єднати під своєю владою німецькі землі, ще на 100 років закріплена роздробленість Німеччини;	Б) уперше утворився воєнно-політичний союз європейських держав; Г) зміна династії в Російській імперії.

6. Утвердження в країнах Європи освіченого абсолютизму було зумовлено поширенням ідей...

- А) Просвітництва; Б) протестантизму;
В) протекціонізму; Г) гуманізму.

7. Ознакою вихованості в епоху Просвітництва вважалось...

- А) вміння вести розмови на політичні теми; Б) вміння вести розмови на наукові і філософські теми;
В) знання митців і творів епохи Відродження; Г) знання історичного минулого своєї країни.

8. Який винахідник створив перший паровий двигун?

- А) Д. Кей; Б) Д. Харгрівс;
В) Дж. Ватт; Г) Е. Картрайт.

9. Найбільшу увагу просвітителі приділяли...

- А) природознавству; Б) історії;
В) астрономії; Г) алхімії.

10. У якому році Північноамериканські колонії Англії проголосили Декларацію незалежності?

- А) 1774 р.; Б) 1776 р.;
В) 1781 р.; Г) 1783 р.

11. Хто був першим президентом США?

- А) Джордж Вашингтон; Б) Джон Адамс;
В) Томас Джефферсон; Г) Бенджамін Франклін.

12. Скільки англійських колоній Північної Америки після Війни за незалежність утворили нову державу — США?

- А) 10; Б) 13;
В) 15; Г) 24.

Розділ VI

СХІДНИЙ СВІТ

§ 28. Китай та Японія в XVI–XVIII ст.

За цим параграфом ви зможете:

- визначати особливості розвитку країн Сходу;
- характеризувати розвиток Китаю та Японії в XVI–XVIII ст.;
- розповідати про наслідки проникнення європейців для розвитку цих країн.

Пригадайте:

1. Кого в Китаї називали «сином неба»?
2. Яких успіхів у розвиткові науки і техніки було досягнуто в середньовічному Китаї?

1. Особливості розвитку країн Сходу

У ранній Новий час на Сході продовжували розвиватися три основні цивілізації: близькосхідно-мусульманська, індійсько-південноазійська та китайсько-далекосхідна (вживаються й інші назви). Вони багато в чому відрізнялися, але мали і спільні риси, які дають змогу стверджувати про їх належність до східної моделі розвитку суспільства. Усім їм притаманний феномен влади державної бюрократії як над безпосередньо підпорядкованими їй сільськими громадами, так і над приватними власниками (торговці, лихварі, ремісники). Державну структуру очолює правитель, влада якого дана йому від Бога та освячена релігією. Цей феномен визначав майже всі особливості цивілізацій Сходу. Така держава не мала внутрішньої суперечності, що зумовлювало її стабільність. Єдиною протиположністю держави-власниці могла стати лише приватна власність, але вона повністю підкорялась державі.

Проникнення європейців на Схід після Великих географічних відкриттів і початок формування колоніальних імперій стали зовнішнім вторгненням приватної власності, яка руйнувала традиційні відносини. Але в період, що ми розглядаємо, європейці ще тільки шукали підходів до проникнення на Схід, до його багатств. За високоцінні й жадані для європейців прянощі та інші товари (посуд, шовк та ін.) Європа змушена була платити золотом і сріблом, що викачувались із Латинської Америки, а не власними товарами, яких Схід не потребував. Злам у цій торгівлі настав лише в XIX ст. Тим часом Схід жив самодостатнім життям, а за доходами на душу населення випереджав Захід. Так, 1800 р. дохід на душу населення в Китаї в цінах 1960 р. дорівнював 228 дол., тоді як у Західній Європі — 213.

У всіх державах Сходу система господарювання була організована за єдиною схемою. Кожен, хто обробляв землю, мав гарантоване право та обов'язок обробляти її та використовувати для ведення господарства всі необхідні ресурси: воду, пасовища, ліс тощо. Водночас право володіти й розпоряджатися землею

Ш. Кокан.
*Зустріч Китаю,
Японії і Заходу*

та її ресурсами перебувало в руках апарату влади. Визнаючи владу державного апарату, виробники (громада селян) сплачували в різній формі (відробіток, частина врожаю) надлишковий продукт. Цей своєрідний податок потім розподілявся для утримання владних структур. Отже, той, у кого була влада в державі, мав доступ до розподілу вироблених продуктів. Отримавши владу, він фактично ставав їхнім власником. Тому ми говоримо, що особливістю східної цивілізації була наявність **влади власності**.

Могутність держави залежала від сили влади та ефективності роботи державного апарату (чиновників), а в кінцевому результаті — від регулярності обсягу податків. У свою чергу, обсяг податків залежав від ефективності сільського господарства і продуктивності праці ремісників. Тут починав діяти зворотний механізм: держава була зацікавлена у сприянні розвитку сільського господарства та ремесла. Тому праця індійського чи китайського селянина була продуктивнішою, ніж праця селянина європейського. Будь-яке послаблення влади призводило до розпаду великих держав і порушення традиційного життя, чого люди найбільше не хочуть. Такий негативний вплив на описану систему справляло перевищення межі реально можливої сплати податків. Подібне траплялось або коли правителі ставили перед собою нереальну мету, підриваючи ресурси держави (завойовницькі походи, грандіозне будівництво), або в разі послаблення владних структур, що призводило до зловживань з боку збирачів податків, великих власників. Тоді селяни піднімалися на боротьбу, яка іноді виливалась у тривалі селянські війни (особливо в Китаї), із метою відновити традиційну систему.

Характерною особливістю східних цивілізацій було збереження сільської общини як основи суспільно-державної організації. Община зазвичай складалась із жителів одного села. Більшість сіл були схожі одне на одне: у центрі розміщувався храм, навколо — будинки селян. Кожна община протягом століть користувалася певними землями, лісом, пасовищами тощо. Розміри ділянок кожної родини або члена громади через певний час змінювалися залежно від кількості родичів або працездатних. Це забезпечувало приблизно рівне матеріальне становище членів общини. Крім селян, до общини входили ремісники, які задовольняли потреби жителів у ремісничих виробах. На їхнє утримання виділялася певна частина врожаю. На чолі общини стояв староста, якого обирали чи призначали.

Найбільш міцними й сильними були індійські общини з повністю натуральним господарством. Рівень самоорганізації в них був настільки високим, що зі зміною держави, влади тощо вони залишалися непорушними, а держава навіть не робила спроб втручатися в їхнє життя.

*Китайські селяни
(гравюра XVI ст.)*

Отже, сільська община була тією основою східної цивілізації, яка робила її стабільною, консервативною й такою, що мало піддавалася зовнішнім впливам.

Повний контроль держави над суспільним життям не виключав існування приватної власності, але, на відміну від Європи, вона відігравала другорядну роль. Приватний власник обслуговував переважно зовнішню і транзитну торгівлю. Він міг мати величезне майно, але його недоторканність і цілісність не були гарантованими — будь-коли правитель міг забрати його у власника. Єдиний більш-менш гарантований спосіб захистити свою власність — це здобуття престижу, тобто пристойної посади в державній структурі влади. Така посада забезпечувала й певне багатство, власність. Якщо власник не належав до державного апарату, то він намагався вкласти свої багатства в землю, хоч вона й не приносила доходу й теж не мала гарантій недоторканності. Усе тепер залежало від того, як справно він сплачуватиме податки на землю, якою володіє. Державі, зрештою, було байдуже, хто сплачуватиме податок — селянин чи великий землевласник. Але самої лише землі для престижу було недостатньо. Слід було мати солідний будинок, слуг, рабів, влаштовувати виїзди.

Зростання кількості власників землі та розмірів їхніх володінь були обмеженими через небезпеку порушення стабільності в державі.

Селяни, які ставали орендарями, сплачували власникові податок значно більший, ніж той, який вони платили б безпосередньо державі. І коли власники переступали межу, що забезпечувала стабільність, держава обмежувала їхнє свавілля, віддаючи землю безпосередньо селянам, а в разі послаблення державної влади могутнє селянське повстання відновлювало колишній порядок.

Відсутність внутрішнього ринку зумовлювала й відсутність товарного виробництва в маєтках власників. У державах Сходу не виникало потреби у створенні плантацій, фільварків, на які б зганяли селян для відробітку. Власник вважав за краще передати землю в оренду селянам дрібними ділянками.

Міста Сходу суттєво відрізнялися від європейських. Своім існуванням вони завдячували правителям і зовнішній торгівлі. Більшість міст були резиденціями правителів, релігійними центрами або розташовувались на перехрестях торговельних шляхів. Обслуговування двору правителя, великого чиновника потребувало значної кількості слуг, ремісників, торговців. Усі вони зазвичай селилися навколо

його палацу. Ремісники, що обслуговували потреби правителя, виготовляли речі, якими прості люди майже не користувалися: прикраси, дорогий посуд, тканини, зброю тощо. За свою працю ремісники отримували продукти харчування, зібрані із селян у вигляді податків, або гроші. У містах також розміщувалися будинки, склади, магазини купців. Їхні товари (переважно

Китайські вельможі

престижного споживання) купували або вельможі, або іноземні купці. Саме завдяки зосередженню в містах виробництва і продажу престижних товарів у європейців склалося враження про багатства Сходу. У містах не вироблялися речі, що були у вжитку селян, — їх виготовляли ремісники в сільських общинах.

Процвітання такого міста залежало від правителя, який у ньому жив. Коли він змінював своє місце проживання, місто занепадало, а іноді взагалі припиняло існування.

Як і в Європі, суспільства Сходу поділялися на стани. Але ця станова структура була строкатою й заплутаною. Так, соціальні групи розрізнялися залежно від входження до певної ланки в структурі влади, форми діяльності, способу отримання засобів до існування (рільники, ремісники, адміністратори-чиновники, жерці, воїни). Такі соціальні групи були замкненими і спадковими. Але це не означало, що людина не могла змінити свій рід занять і посісти інший суспільний щабель. Також суспільство поділялося за юридичним статусом на повноправних, неповноправних та безправних (рабів).

На два згадані суспільні поділи накладався ще один — система майнової нерівності. Кожна з перелічених вище соціальних верств (станів) мала своїх багатих і бідних. Багатство було притаманне лише повноправним. До рільників належали як селяни, так і великі землевласники; до ремісників — як дрібні сільські ремісники, так і власники майстерень і мануфактур; до чиновників — як дрібні збирачі податків, так і наближені до імператора чиновники тощо.

Отже, традиційні соціальні верстви, юридичний статус, майновий стан не збігалися і являли собою складну, заплутану соціальну структуру. Найбільш привілейованими на Сході були стани, причетні до державного управління, причому кількість і якість привілеїв зростала з наближенням до особи верховного правителя.

Релігія на Сході відігравала величезну роль. Вона санкціонувала та освячувала політичну владу, сприяла обожнюванню правителя, перетворенню його на місячний символ, робила суспільство єдиним цілим, сприяла формуванню національних рис характеру. Релігія освячувала консервативні традиції, скріплювала, мов цемент, державний механізм і соціальну структуру. Але різні релігійні системи робили це по-різному.

Так, у Китаї релігія енергійно освячувала політичну владу, що сприяло збереженню останньої протягом декількох тисячоліть. В Індії, навпаки, релігія була байдужою до держави, що зумовлювало нестійкість політичної влади і часту зміну держав, а от стосовно структури суспільства вона була активною та зберегла її до наших днів. Для країн мусульманського світу релігія стала об'єднуючим чинником формування єдиної ісламської цивілізації.

► Які цивілізації Сходу вирізняють учені?

Імператор оглядає свої війська

2. Економічне й політичне становище Китаю

У XVI ст. в Китаї панувала імператорська династія Мін. Китайська імперія охоплювала територію сучасних внутрішніх провінцій Китаю та частину Маньчжурії. Залежними від імперії країнами були В'єтнам, Корея й Тибет. Вища влада належала імператорові, який правив, спираючись на силу-силенну чиновників. Всю територію було переділено на 15 великих адміністративних одиниць.

Китайський імператор

Головне місце в економіці Китаю посідало сільське господарство. Імператори династії Мін на початку свого правління провадили політику, спрямовану на зміцнення селянського господарства. У ті часи було значно вдосконалено знаряддя праці та агротехніку, з одного поля стали збирати два врожаї — навесні та восени, в землю почали вносити добрива. Великих успіхів досягла іригаційна техніка. Китайці прокладали водогони з бамбукових труб, лаштували водяні колеса, зводили дамби.

Усі землі в імперії Мін поділялися на державні та приватні. Переважна більшість державних земель передавалася у довічне користування селянам, які за це мушили сплачувати податки державі й виконувати повинності. Приватними землями володіли переважно великі землевласники. Найбільші землеволодіння в XVI–XVII ст. мали імператори; загалом їм належала третина всіх приватновласницьких земель. Величезними були володіння імператорської родини, знаті, чиновників, які отримували землі від правителів. Із утідь, що перебували у приватному володінні, податки сплачували землевласники, які здавали дрібні ділянки в оренду селянам.

В імперії Мін було створено розгалужену і всеохопну податкову систему. Кожні десять років складали списки платників податків, які зберігались у відомстві фі-

нансів. Селяни мусли виконувати повинності, працювати на будівництві міст, палаців, каналів. Від повинностей можна було відкупитися чи найняти замість себе когось іншого, але це могли дозволити собі тільки заможні люди.

У Китаї було добре розвинене ремісниче виробництво. Існували дрібні ремісничі майстерні, де працював сам майстер зі своєю родиною та учнями; у великих державних майстернях використовувалася праця прикріплених до них ремісників. У XVI ст. приватних мануфактур ставало дедалі більше, особливо у ткацькому виробництві. За своїм характером вони наближалися до західноєвропейських. Їхніми володарями ставали заможні купці й ремісники, а дрібні ремісники або селяни, які не мали інших засобів до існування, — найманими працівниками.

Відносини між імператором та підданими були традиційними відносинами господаря і рабів. На аудієнції в імператора всі міністри повинні були стояти навколішки. Правитель міг самочинно стратити або усунути з посади будь-кого.

► Яка династія правила в Китаї в XVI–XVII ст.?

3. Проникнення європейців до Китаю

Перші спроби проникнути до Китаю європейці здійснили в XVI ст. У першій половині XVI ст. португальці намагалися силою заснувати свої поселення на китайському узбережжі. У 40-х рр. XVI ст. вони, підкупивши місцеву владу, заснували торговельну базу на північ від провінції Гуандун. Відверто колонізаторська політика, яку провадили португальці, ігноруючи всі місцеві закони, змусила китайців до рішучих дій, і 1549 р. їх вигнали з Китаю. Португальці зуміли за великі хабарі місцевим чиновникам залишити за собою порт Макао. У другій половині XVI ст. до Китаю стали проникати іспанські колонізатори, а наприкінці століття — голландці. Коли Англія здобула перемогу над Іспанією в боротьбі за панування на морях, вона також виявила зацікавленість у проникненні до Китаю. Династія Мін на той час остаточно занепала і не могла зупинити озбро-

*Китайські селяни працюють
(малюнок XVII ст.)*

*Китайський
посуд*

*Португальці в Китаї
(гравюра XVII ст.)*

*Голландський форт Зеландія на Тайвані
(гравюра XVII ст.)*

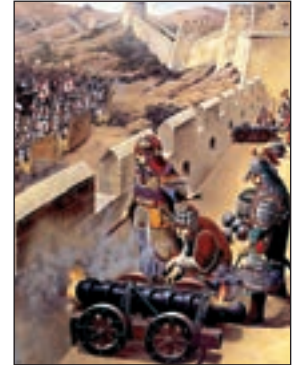
ені ескадри. Силою зброї англійці змусили китайців дати дозвіл на право вести торгівлю через порт Гуанчжоу. **Вторгнення XVI–XVII ст. започаткували перетворення Китаю на країну, залежну від європейських колонізаторів.** А втім, це сталось аж у XIX ст.

- ▶ Які європейські країни намагалися закріпитися на території Китаю, заснувавши свої колонії?

4. Селянська війна XVII ст. Встановлення династії Цин

У 20-х рр. XVII ст. внутрішнє та зовнішнє становище імперії Мін значно погіршилося. В середині країни наростало безвладдя, викликане нескінченною боротьбою за владу. Кинута напризволяще армія розвалювалася. Надмірне оподаткування для додаткового фінансування війська і витрат імператорської сім'ї повністю зруйнували господарства селян, які вже не могли не лише сплачувати податки, а й навіть підтримувати своє існування.

Наприкінці 20-х рр. XVII ст. у північно-західних районах Китаю почастишали стихійні лиха, посухи змінювали повеннями, влітку врожай нищила сарана. Доведені до відчаю селяни почали бунтувати. Зрештою, спалахнуло повстання в північній частині провінції Шаньсі. З-поміж його керівників вирізнялися **Чжан Сяньчжун і Лі Цзичен.**

Китайські війни XVII століття

Робота з історичними джерелами

Китайський чиновник про становище в Китаї напередодні селянської війни

«В окрузі Яньань протягом року не було дощів. У серпні — вересні народ у містах їв полин, у жовтні стали їсти кору з дерев, на кінець року всю кору було обдерто, — почали їсти крейду. Через кілька днів по тому розпухав живіт, люди падали та були приречені на смерть... В усіх повітах за містом викопано великі ями, в кожній з яких ховають по декілька сотень осіб.»

● **Поміркуйте:**

Визначте за цим свідченням одну з причин селянської війни.

Селянські загони почали об'єднуватися, і у 1635 р. постала могутня армія, яка взялася громити урядові війська.

Невдовзі між Лі Цзиченом і Чжан Сяньчжуном виникли суперечки, які ледь не призвели до поразки повстання.

У 1639–1641 рр. розпочалося нове піднесення боротьби. Вплив і популярність Лі Цзичена зростали. У захоплених місцевостях землі роздавали селянам і звільняли їх від податків на три або п'ять років. У 1643 р. Лі Цзичен прийняв титул «Великого полководця, що керується веліннями Неба й відроджує справедливість».

Армія повстанців вирушила в похід на столицю імперії — Пекін. 25 квітня 1644 р. вона зайняла місто. Останній імператор династії заподіяв собі смерть, а Лі Цзичен став імператором.

Скинувши династію Мін і підкоривши Північний Китай, повстанська армія Лі Цзичена виявилася втягнутою в боротьбу проти маньчжурів.

У першій половині XVII ст. в північно-східній частині Китаю існувала маньчжурська держава Маньчжоу-го. Маньчжури вирішили скористатися ситуацією для того, щоб захопити Китай.

200-тисячна армія Лі Цзичена зазнала поразки від величезного війська маньчжурів **у червні 1644 р.** Полчища загарбників захопили Пекін. Ця подія вважається початком періоду правління маньчжурської династії Цин.

Маньчжури, спираючись на чиновників, які перейшли до них на службу, поступово розширювали зону окупації, витісняючи повстанців на захід. Лі Цзичена було схоплено і вбито. Повстанські загони продовжували боротьбу проти маньчжурів і припинили її лише у 1683 р.

У Китаї остаточно встановилася влада маньчжурської династії Цин, яка правила до 1912 р.

На відміну від попередніх завойовників маньчжури не розчинилися серед місцевого населення, а забезпечили собі відокремлене і привілейоване становище. Головною візуальною відмінністю маньчжурів була косичка, в яку вони заплітали своє волосся. Маньчурам заборонялося вступати в шлюб з іншими народами Китаю. Таке відособлене становище маньчжурів викликало ненависть з боку підданих упродовж усього періоду їхнього правління.

За формою правління цинський Китай в XVII–XVIII ст. був **деспотією**. На чолі держави стояв **богдихан**, наділений необмеженою владою.

Лі Цзичен

Маньчжури

Як і всі попередні імператори Китаю, богдихан вважався Сином Неба. Його особа була священною. Справжнє ім'я богдихана заборонялося промовляти вголос і писати. Народ знав свого правителя тільки за девізом правління, який проголошувався при вступі на трон. Богдихан носив жовтий одяг – символ Сонця. Іншим, крім близьких родичів, заборонялося мати одяг такого кольору. Імператор більшість часу проводив за мурами Забороненого міста в Пекіні в колі родичів і придворних. Коли імператор виїздив з резиденції, то на вулицях міста, де він мав проїхати, наглухо зачиняли вікна та двері, щоб ніхто не міг побачити «божественного образу».

Деспотія — це необмежена законом самодержавна влада, яка характеризується крайньою централізацією і сваволею правителя; держава, керована деспотом.

Богдихан — імператор Китаю за часів династії Цин.

Цинська династія вела майже безперервні загарбницькі війни. До середини XVIII ст. було завойовано всю Монголію, державу уйгурів на південь від гір Тянь-Шаня, східну частину Тибету. Правителі Кореї, В'єтнаму, Бірми богдыхан

*Маньчжурські війни
(гравюра)*

вважав залежними від себе. Але проникнення європейців в Китай і сусідні держави створювало передумови для підриву традиційних устоїв, на яких трималася влада богдыханів. Особливо непокоїла китайських правителів військова перевага європейців і поширення християнства. Зрештою, у 1724 р. з Китаю були вислано всіх католицьких місіонерів та зруйновано всі християнські храми (близько 300). А в 1757 р. китайці закрили всі свої порти для торгівлі з європейцями, крім Гуанчжоу (Кантона). Так було покладено початок майже столітній самоізоляції Китаю.

! **Самоізоляція** — політичний курс, який проводили правлячі кола Китаю, Кореї та Японії в XVII–XIX ст., намагаючись максимально обмежити контакти з іншими державами. Метою її була консервація існуючих порядків. Об'єктивно ж ця політика призвела до дедалі більшого технологічного та економічного відставання цих країн від європейських держав, які, врешті-решт, військовою силою змусили скасувати режим самоізоляції.

► Коли в Китаї встановилася династія Цин?

5. Розвиток ремесел і науки. Винаходи

XVI–XVII ст. — період неабиякого розквіту культури Китаю.

Високого рівня досягло ремесло. У часи імперії Мін розвивалися такі галузі, як виробництво шовку, порцеляни, паперу, ювелірна справа, плавлення металу, видобуток солі та ін. Для виробництва паперу використовувався водяний двигун.

Відавна Китай славився своєю порцеляною. Порцелянові майстерні були державними; величезні прибутки від виробництва надходили до імператорської скарбниці.

Цікаві винаходи було зроблено в морській справі. Для боротьби проти ворожих кораблів китайські майстри винайшли водолазний скафандр та найпростіші міни.

*Китайська
порцеляна*

У XVI ст. швидко розвивалась архітектура. Було зведено нові й відреставровано старі палаци, добудовано й частково відновлено Велику Китайську стіну, споруджено чимало мостів великої міцності, деякі з яких збереглися й до наших днів. На будівництві використовувалися такі винаходи, як лебідка. Було вдосконалено водопідіймальне колесо для зрошення землі, а для плавлення металу широко використовувалися ковальські міхи.

Водночас із подорожами Колумба та інших європейських мореплавців китайці теж спорядили низку експедицій до берегів Африки та островів Тихого океану. Але китайці, на відміну від європейців, здійснювали ці подорожі з метою звеличити ім'я імператора, а не для того, щоб захопити нові землі та знайти нові ринки збуту.

Технічні відкриття, розвиток мануфактур, подорожі до далеких країн стимулювали розвиток наукових знань.

Для розвитку медицини велике значення мали праці вчених **Чжин Чжунцзина** «Про тиф», багатотомний «Трактат про дерева і рослини» **Лі Шичжєня**, де було вміщено описи лікувальних властивостей трав, дерев і мінералів.

Китайські вчені почали вивчати наукові праці, що з'являлись у Західній Європі, латину, математику, перекладали китайською математичні терміни.

Наприкінці правління династії Мін у Китаї було видано кілька фундаментальних енциклопедій, що узагальнювали досвід і знання, накопичені в країні. Так, велика енциклопедія **Сюй Гуанці** «Зібрання книг із сільського господарства» висвітлювала розвиток рільництва не лише в Китаї, а й у Європі; **Сун Інсин** у своїй технічній енциклопедії розповідав про розвиток ремісничого виробництва у Китаї, а **Фан Ічжи** створив енциклопедію природничих наук під назвою «Початок законів природи».

Набули розвитку й історичні науки. Тривало написання літопису «Загальне дзеркало, що допомагає управлінню», розпочатого ще в XI ст. За часів династії Цин здійснювалися редагування й перегляд історичних книг з метою створення такого їхнього варіанта, який був би прийнятним для маньчжурів.

У XVI–XVII ст. в Китаї видавались і праці з географії, де узагальнювались відомості про особливості окремих провінцій, міст, давався опис історичних пам'яток цих місцевостей. Важливе значення для розвитку китайської географії мала праця **Гу Янью** «Книга про вади і вигоди областей та уділів Піднебесної».

- Які винаходи були зроблені китайцями у ранній Новий час?

*Китайський палац
(гравюра кін. XVIII ст.)*

*Китайські вітрильники –
джонки*

Лі Шичжєнь

*Китайці грають у шахи
(китайська гравюра)*

6. Образотворче мистецтво

До нашого часу збереглося чимало пам'яток архітектури XVI–XVII ст. Давню монументальність заступала вишуканість. Дахи будинків почали прикрашати орнаментами, кам'яними та дерев'яними скульптурами, з'явилися мармурові мости й різноманітні балюстради. До найвідоміших архітектурних пам'яток династії Мін належать ансамбль Забороненого міста і храм Неба в Пекіні — найбільший палацовий комплекс у світі, головний палацовий комплекс китайських імператорів з XV до початку XX століття.

Заборонене місто (сучасний вигляд)

Гравюра

В Європі стало ознакою доброго смаку і вишуканості мати вироби китайських майстрів.

Китайська культура XVI–XVII ст. є невід'ємною складовою світової цивілізації.

7. Японія в XVI ст.

Розвиток Японії з моменту виникнення держави мав схожі риси із країнами Сходу і Заходу. Японія — це країна, яка свято дотримувалася традицій і водночас активно переймала від інших усе те, що могло їй бути корисним. Тривалий час єдиним джерелом зовнішнього впливу був Китай, у якого і запозичувалося все — від винаходів, релігії до форм політичного управління.

Японський імператор (гравюра)

У живописі XVI–XVII ст. зберігалися традиції, притаманні минулим часам. Найвідоміші майстри тієї епохи — **Льюй Цай**, **Бянь Веньцзін**.

Швидко розвивалося мистецтво книжкової гравюри. Уперше в світі в Китаї за часів династії Мін почали виконувати кольорові гравюри по дереву.

У XVII ст. китайська культура почала інтенсивно проникати до Європи. Поширилися китайські методи лікування, адже китайська медицина завжди розглядала людину як єдине ціле, вважаючи, що лікувати треба не лише хворобу, а й весь організм. Ця засада мала величезне значення для розвитку медичної науки.

В усьому світі набули популярності китайська філософія, література, вишукані порцелянові вироби й шовкові тканини.

Формально на чолі держави стояв імператор (Небесний Володар). З кінця XII ст. імператори поступово втрачають владу на користь сьогуна («Великий полководець, який підкорює варварів»). Спочатку сьогуну виконували військові та поліцейські функції, а згодом перебрали на себе і управління державою, залишивши за імператорами лише повноваження верховного жерця японської релігії Синто (синтоїзму).

Синтоїзм, або Синто («шлях богів»), дуже давня язичницька релігія, в основі якої лежать вірування у добрих і злих духів, а також обряди, за допомогою яких японці намагалися умилостивити духів. У синтоїзмі існує велика кількість богів, але головною вважається богиня Сонця Амаатерасу, від якої походить імператор Японії. Тому світські правителі шануються як посланці Неба. Синтоїзм учить, що за певних умов у божество може перетворитися душа кожної померлої людини. Але для цього необхідно дотримуватися обрядів: молитися, приносити жертви.

Синтоїстський храм

На відміну від інших держав Сходу земля у більшості своїй перебувала у власності князів (дайме), проте центральна влада неодноразово вдавалася до конфіскації земель тих князів, які ставали в опозицію до неї або своїм багатством викликали заздрість. Так, зокрема, сталося з родом Едоя з м. Осака, який своїм багатством і впливом викликав роздратування верховного правителя.

На початку Нового часу в Японії продовжував існувати жорсткий поділ суспільства на стани. Їх було чотири: воїни, селяни, ремісники і купці. Придворні, священики, лікарі та вчені не входили до жодного зі станів. Також за межами станової системи перебували парії — недоторкані, які виконували найбруднішу роботу.

У становій системі існувала чітка ієрархія. Вищий щабель посідали самураї, які разом з родинами становили близько 10% населення. Приналежність до цього стану передавалась спадково. До нього зараховувалися воїни, князі, чиновники. Всі вони мали привілей носити два мечі та отримувати пайку рису відповідно до свого становища. Самураї за своїм статусом були схожі на європейських рицарів, шляхту. У XVII ст. остаточно склався «кодекс чеснот» самурая — «бусідо», згідно з яким вони мали займатися військовою справою і присвятити своє життя служінню господарю аж до готовності здійснити ритуальне самогубство (харакірі).

Наступну сходинку станової драбини займали селяни. Вони мали годувати самураїв. Селяни не могли залишити своє господарство. Було чітко регламентовано, що

Самураї (малюнок XVI ст.)

вони повинні їсти (кашу з проса, ячменю або пшениці, іноді — рибу) і що вдягати. Рис селяни вирощували лише для самураїв.

Ремісники жили переважно у містах і обслуговували, як правило, потреби самураїв.

Купці перебували на найнижчому щаблі станової драбини. Ставлення у суспільстві до них було зневажливим. Їхнє життя, як і ремісників, було чітко регламентоване правилами.

У XVI–XVII ст. становий устрій під впливом розвитку товарно-грошових відносин і централізаторської політики держави починає поступово руйнуватися.

Японські селяни

*Чайна церемонія
(малюнок XVIII ст.)*

Помітним стає майнове розшарування серед різних прошарків суспільства.

На початку Нового часу країна після тривалого періоду боротьби остаточно розділилася на декілька сотень володінь князів. Кожен князь після зміцнення своєї влади намагався налагодити мирне життя. Це сприяло господарському піднесенню країни, розвитку міст (особливо на півдні країни) і зовнішній торгівлі. Саме в цей час популярними серед японців стають со-

евий соус, сир тофу, а в житлах з'являються розсувні перегородки і стіни з дерев'яних рам, обтягнутих папером. Остаточно сформувалася культура чаювання — «**Чайна церемонія**».

Важливі зміни в Японії відбулися з появою на Далекому Сході європейців. Першими у **1543 р.** до Японських островів прибули португальці. Європейці привезли з собою не тільки нові товари, а й християнство. Завдяки місіонерській діяльності єзуїтів воно набуло значного поширення. Також японці ознайомилися із вогнепальною зброєю. Це мало далекосяжні наслідки для країни.

Живописець і каліграф Х. Коецу створив вишукану у своїй простоті чайну чашку, на якій відтінки кольору плавно переливалися. Вона отримала назву «Фудзі-сан» (за ім'ям священної гори японців). Ця чашка стала вершиною майстерності художника. Завдяки чайній церемонії японці навчилися бачити в малому — безкінечно, а в простому — прекрасне.

Правитель невеликого князівства **Ода Нобунага**, переозброївши свою армію та застосувавши нову тактику та зброю, підкорив спочатку сусідні князівства, а згодом захопив і столицю Кіото. Усунувши сьогуна від влади, він продовжив підкорювати князів і незабаром об'єднав більшу частину країни. У своїх володіннях Нобунага

провів низку реформ: впорядкував збір податків і грошовий обіг, запровадив єдину систему мір, прокладав дороги, заохочував торгівлю, ремесло, суворо боровся з розбійниками, підтримував християн. Але проти правителя визріла змова серед його воєначальників, які примусили його здійснити ритуальне харакірі. Проте заколотники не втримали владу, і справу Набунаги продовжив його соратник **Тойотомі Хідейосі**.

Хідейосі завершив об'єднання країни. Імператор призначив його «першим міністром». Він здійснив перепис населення. Усіх самураїв було взято на державну службу. Селян прикріпили до своїх господарств і заборонили мати будь-яку зброю (навіть серпи і коси). Були скасовані цехові обмеження з ремісників і купців. Хідейосі почав карбувати золоті та срібні монети. Натомість він підозріло ставився до європейців. Після того, як вони відмовилися допомогти йому у створенні флоту, Хідейосі у 1587 р. наказав усім європейцям і християнам залишити країну протягом 20 днів. Хто не підкорився, був страчений.

У 1592 р. Хідейосі розпочав війну за підкорення Кореї. Для цього він спорядив 150-тисячну армію, яка досить швидко оволоділа Корейським півостровом і вступила в Сеул. Більшість корейської знаті підкорилася завойовникам, а правитель утік до Китаю. Але корейський флот продовжив боротьбу. Корейці створили броньовані кораблі-черепахи, які розгромили японський флот і перерізали сполучення з Японією. Японська армія опинилась у скрутному становищі. Проти неї спалахнуло народне повстання, а також розпочали дії китайські війська. Розбита японська армія відступила до узбережжя, де чинила опір до 1598 р. Того ж року помер Хідейосі, тож залишки армії повернулися на батьківщину.

- ▶ Який стан суспільства Японії був привілейованим?
- ▶ Які європейські мореплавці першими дісталися Китаю та Японії?
- ▶ Чим уславився Хідейосі?

8. Сьогунат Токугави. «Закриття» країни

Смерть «першого міністра» спричинила спалах боротьби за владу між князями. Переміг соратник Хідейосі **Іеясу Токугава**. У битві біля Секігахари він здобув блискучу перемогу і в 1603 р. від імператора отримав титул сьогуна. Іеясу зумів перетворити цей титул у спадковий, тож його наступники правили Японією більш ніж 250 років.

Португальські моряки домовляються про торгівлю з японцями

Ода Нобунага (мініатюра, XVI ст.)

Тойотомі Хідейосі (мініатюра, XVI ст.)

Токугава (мініатюра, XVII ст.)

Столиця Едо (гравюра)

Голландські купці
(японська гравюра)

Сьогун домогся зміцнення центральної влади: встановив контроль над містами, копальнями, зовнішньою торгівлею, зосередивши у своїх руках до 25% доходів держави. Натомість він не ліквідував князівства, а створив систему контролю за правителями. Кожен князь мав жити рік у новозбудованій столиці Едо (тепер Токіо), стаючи таким чином заручником, а рік — у своїх володіннях. Але коли князь виїздив зі столиці, то мав залишити у заручниках найближчого родича.

Щоб уникнути змови, Іеясу оточив себе лише відданими васалами, а охорона його замку була доручена загонові спеціально навчених жінок, які служили довічно.

Буддизм було визнано державною релігією, а кожна родину приписано до визначеного храму. Офіційною ідеологією проголошувалося конфуціанство. Іеясу завершив розправу з християнами, а в **1639 р.** проголосив «закриття» Японії. Іноземці (тільки голландці) могли торгувати з країною лише через один порт під пильним контролем чиновників.

«Закриття» країни та деспотичне правління сприяли господарському піднесенню, з'явилися перші мануфактури. Але зворотним боком цього процесу було розорення селян і технічне відставання країни.

Ще одним здобутком сьогуната стало поширення грамотності та друкарства. В Едо заснували Центральну академію. Поширення друкованих книжок сприяло піднесенню японської літератури, видатним представником якої став поет **Мацуо Басьо**, автор славетних тривіршів — хоку.

Театр кабукі (мініатюра)

XVII ст. — початок зародження в Японії народного театру кабукі («пісні й танці»), в якому всі ролі виконують лише чоловіки. Спочатку влада переслідувала театр, самураям навіть заборонялося відвідувати його вистави. У той же період з'являється японський ляльковий театр.

- ▶ Які європейські мореплавці першими дісталися Китаю та Японії?
- ▶ Чим уславився Хідейосі?

Висновки

У ранній Новий час цивілізації Сходу, на відміну від європейської, продовжували розвиватися у своєму традиційному руслі. Великі географічні відкриття вказали європейцям шлях на Схід, де вони зіткнулися з іншим способом життя, мислення, традицій.

В Китаї у середині XVII ст. відбулась зміна династії в результаті селянської війни і навали маньчжурських племен. Проте китайці вважали династію Цин чужою. Прагнення утримати владу призвело до закриття Китаю (1757 р.) для європейців, які, на думку маньчжурів, підривали їхній авторитет і владу.

Культура Китаю розвивалась у межах тих традицій, що сформувалися за часи існування китайської цивілізації. Натомість у XVI–XVII ст. китайські митці виходили за межі традиційних канонів: їх стала цікавити людська особистість.

На початку Нового часу Японія була роздроблена на декілька сотень князівств. Влада імператора була номінальною. Проте в XVI ст. в країні стали помітними процеси централізації, які завершилися об'єднанням країни під деспотичною владою сьогуна з роду Токугава.

Закріпимо знання

1. Що спільного між цивілізаціями Сходу? Яку роль відігравала держава в цивілізаціях Сходу?
2. У чому сутність феномену влади як власності? Яку роль відігравала приватна власність у цивілізаціях Сходу?
3. Як була влаштована система управління Китаю за часів імперії Мін?
4. Яка подія сприяла зміні династії Мін на династію Цин в Китаї?
5. Складіть таблицю «Розвиток культури в Китаї» за схемою:

Галузь культури	Найвизначніші досягнення

6. З яким станом європейського суспільства схожі самураї?
7. Хто такий сьогун? Коли в Японії був встановлений сьогунат родини Токугава?
8. Чому правителі Китаю та Японії пішли на «закриття» своїх країн для європейців?
9. Порівняйте владу імператора династії Цин, сьогуна Японії з європейськими абсолютними монархами.

● *Запам'ятайте дати:*

1516 р. — португальські мореплавці дісталися Китаю.

1543 р. — португальські мореплавці дісталися Японії.

1603 р. — початок правління сьогуна Іеясу Токугави.

1644 р. — початок правління маньчжурської династії Цин у Китаї.

1639 р. — «закриття» Японії.

1757 р. — «закриття» Китаю.

А тим часом в Україні...

1550-ті рр. — заснування першої Запорозької Січі.

1649–1764 рр. — існування Української козацької держави — Війська Запорозького (Гетьманщини).

§ 29. Індія та Персія в XVI–XVIII ст.

За цим параграфом ви зможете:

- характеризувати розвиток Індії та Персії;
- розповідати про утворення держави Великих Моголів та утвердження в Персії династії Сефевідів;
- визначати наслідки проникнення європейців в Індію;
- скласти уявлення про культуру Індії та Персії.

Пригадайте:

1. Хто з європейців відкрив морський шлях в Індію навколо Африки?
2. Які релігії були найпоширенішими в Індії в середні віки?
3. Що таке варни і касты?

1. Держава Великих Моголів

На початку XVI ст. Індійський султанат, створений на початку XIII ст., розпався на безліч ворогуючих між собою князівств. Прагнення верховного правителя — делійського султана підкорити непокірних князів супроводжувалися жорстокими війнами. Найбільше «уславився» цим султан Ібрахім Лоді. Налаштовані проти нього васали об'єдналися й запросили на допомогу **Захіруддіна Мухаммада Бабура** — правителя Кабула.

Постать в історії

Бабур, який був нащадком Чингізхана і Тимура, правив Ферганою. Після невдач у міжусобних війнах і поневірянь наприкінці XV ст. йому поталанило захопити Афганістан, а Кабул перетворити на свою резиденцію. Великий полководець і грізний воїн, він водночас був талановитим літератором. Знаними у світі стали його мемуари «Бабур-наме», в яких він яскраво й талановито описав не лише свої походи й завоювання, а й флору та фауну Індії.

Бабур

Бабур, маючи сильне військо, оснащене артилерією, у битві біля Паніпата (1526 р.) розгромив війська делійського султана.

Хумаюн
(деталь мініатюри
з Бабур-наме,
1590-ті рр.)

1526 р. вважають датою заснування держави Великих Моголів, яка проіснувала 200 років. Бабур прийшов до Індії з Моголистану (сучасна територія Казахстану і Киргизії), тому його і всіх тих, хто був із ним, називали моголами.

Бабур правив недовго. У 1530 р. він помер, а його наступником став син **Хумаюн**, якому протягом 25 років довелося обстоювати право на державу, створену батьком. Хумаюн помер після невдалого падіння з мармурових східців. Престол наслідував його 13-річний син **Джалалуддін Акбар** (1556–1605 рр.).

Постать в історії

Акбар (Великий) був одним із найвидатніших імператорів Індії. За його правління імперія Великих Моголів досягла найвищої могутності. У 1561 р., коли Акбару виповнилося 18 років, він розпочав підкорення Індостану. Землі тих племен, які чинили опір, безжалісно спустошував, а тим, хто підкорявся, дозволяв зберігати місцеве самоуправління за умови сплати щорічної данини. Внаслідок таких дій створив величезну імперію. Одним із найвизначніших досягнень Акбара була адміністративна реформа, внаслідок якої він створив міцну централізовану систему управління. Будучи неписьменним, Акбар сприяв розвитку науки та культури.

Акбар

Правління Акбара було встановлено жорстокими методами, але, як вважають історики, його можна вважати взірцем для майбутніх правителів імперії.

Упродовж 1568–1592 рр. Акбар завоював долини річок Інду та Гангу. Будучи мудрим правителем, він розумів, що для підтримання спокою в державі необхідно домогтися лояльності всіх підданих, тому скасував податок на немусульман (джизію).

Імперія Великих Моголів станом на 1600 рік (картосхема)

У 1575 р. за його наказом було збудовано молитовний дім для релігійних дискусій. Там християни, буддисти, індуси, іудеї вели дискусії в присутності Акбара. Він запровадив у палаці деякі їхні звичаї. Така релігійна толерантність зумовила обурення мусульманського духовенства, яке у 1580 р. підняло повстання. Придушивши його, Акбар проголосив нову релігію — «дін-і-ілахі» («божественна віра»).

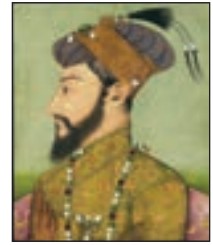
За часів сина Акбара — **Джахангіра** (1605–1658 рр.) імперія жила у спокої та мирі. Розвивалися культура, мистецтво, архітектура, наука.

Після смерті Джахангіра розпочалася боротьба за владу між його чотирма синами. Переможцем став **Аурангзеб** (1658–1707 рр.) — сильний, вольовий правитель, жорстокий і підступний. Будучи правовірним мусульманином, він ліквідував релігійну толерантність, а 1679 р. відновив джизію. Попри те, що за роки його правління територія імперії значно збільшилася, її з кожним роком стрясали повстання. За своє довге

Релігійні диспути в молитовному домі (мініатюра)

правління Аурангзеб так і не спромігся втихомирити суспільство. Імперія почала розвалюватись. У 1674 р. було проголошено державу Маратхів, а після смерті імператора утворилися три держави, що вели між собою непримиренну боротьбу. Ця міжусобиця підготувала ґрунт для завоювання Індії англійськими колонізаторами.

Аурангзеб

► Хто вважається засновником держави Великих Моголів?

2. Устрій держави Великих Моголів та її розвиток

Моголи створили блискучу еkleктичну цивілізацію, що поєднала релігійні та культурні традиції як Стародавньої Індії, так і ісламських країн, особливо Ірану та Середньої Азії.

Моголи, завоювавши Індію, не порушили її традиційного способу життя, а лише влились у правлячу еліту, органічно поєднавшись із нею завдяки віротерпимості. Як тільки гармонію між завойовниками і завойованими було порушено, держава Великих Моголів загинула.

Опорою влади верховного правителя (шаха) були землекористувачі, які за службу отримували землі з сільськими громадами в умовне володіння. Кожен землекористувач повинен був споряджати кінний загін воїнів, збирати податки. Якщо він порушував договір із шахом, то його землю передавали іншому. Через це землекористувач не сприяв розвитку свого господарства, а отримані з селян податки витрачав на спорудження палаців, розкішне вбрання, коштовності, розваги. За такої системи управління селянська община потерпала так само, як і тисячу років тому.

Орнамент часів імперії Великих Моголів

Розвиток ремесла в імперії Великих Моголів був зумовлений тим, що шахи й землекористувачі надавали великі замовлення ремісникам і вимагали від них товару високої якості й художньої цінності. Отож індійський ремісник, на відміну від європейського, працював на замовлення, а не на ринок, і виробляв не товар для масового споживача, а твори мистецтва для вибагливого покупця.

Значного розвитку набула торгівля з іншими країнами. По-перше, іслам прихильно ставився до торгівлі, по-друге, існував великий попит на індійські товари, особливо після проникнення до Індії європейців. Торгівля в Індії була настільки розвиненою, що там уже існували розгалужена банківська система і векселі.

А втім, ремесло і торгівля, які обслуговували переважно потреби шаха і заможної верхівки, із занепадом держави Великих Моголів також деградували.

► Які галузі господарства отримали розвиток у державі Великих Моголів?

3. Проникнення європейців до Індії

Початок XVI ст. в Індії знаменувався проникненням європейців. Першими прибули на Індійське узбережжя португальці з експедицією Васко да Гама 1498 р. Вдавшись до воєнної сили на початку XVI ст., вони захопили декілька портів на західному узбережжі. Португальські володіння в Індії управлялися віце-королем, який розширяв сфери панування, захоплюючи території місцевих феодалів. Разом із португальськими гарнізонами й купцями в Індії з'явилися монахи-місіонери.

Із XVII ст. європейська експансія посилилася. Англійці та голландці заснували в 1600 р. й 1602 р. Ост-Індські торгові компанії та поступово витіснили португальців. Торговельні бази голландців знаходилися на Коромандельському березі, у Бенгалії, Біхарі, Гуфлаті. Але постійні міжусобні війни в цих регіонах, а головне — конкуренція з англійцями призвели до послаблення позицій голландських купців в Індії.

У 1639 р. англійці закріпились у місті Мадрасі, а потім — у Бомбеї. Одночасно французи захопили місто Пондішері. Боротьба англійських і французьких колонізаторів тривала десятки років. Остаточно витіснити французів з Індії англійці зуміли лише в 60-х рр. XVIII ст.

Отже, величезна країна з багатомільйонним населенням через роздробленість і міжусобиці втратила незалежність, перетворившись у XIX ст. на колонію Англії — найрозвиненішої капіталістичної країни Європи.

► Які європейські країни намагались колонізувати Індію?

4. Розвиток культури

Індійська культура за правління Великих Моголів досягла високого рівня. Цьому сприяла політика підтримки діячів мистецтва, яку вони провадили. Найвидатнішим письменником Індії часів Акбара став **Абу-ль-Фазл**. Він створив кількатомну історію правління Акбара, яка стала джерелом знань про події в тогочасній Індії. Свій твір Абу-ль-Фазл написав перською мовою, яка була державною в імперії Моголів.

Одним із шедеврів могольської культури стало мистецтво мініатюр, яке згодом слугувало взірцем для творчості Рембрандта.

Два перські майстри — **Мір Сід Алі** та **Абдус Самад**, які прибули до Індії разом із шахом Хумаюном, очолили імператорську майстерню живопису («кітаб-хан»), засновану Акбаром. Акбар відіграв важливу роль у створенні оригінального могольського стилю. Він вимагав від майстрів реалізму й відмови від перських традицій. У майстерні як мусульмани, так і індуси працювали над створенням ілю-

Ілюстрації і текст
«Акбар-наме»
Абу-ль-Фазла

страцій до історичних творів, портретів і живописних сцен. Так було створено живописні мініатюри до мемуарів Бабура та Акбара.

Іншим досягненням тих часів була обробка напівкоштовних та коштовних каменів. Справжнім витвором мистецтва став всесвітньо відомий «трон Павича», оздоблений коштовностями, на якому майже 100 років сиділи могольські імператори.

За Акбара та його наступників в Індії споруджувалися величні й грандіозні монументальні будівлі: храми-мечеті, палаці-фортеці, усипальниці. Один із величезних палаців-фортець Акбара було побудовано в Делі. Фортечні мури, скла-

Фортеця в Агрі

Тадж-Махал

дені з великих кам'яних брил, були заввишки до 20 м. Інший палац-фортеця, що його Акбар звів поблизу міста Агри, стояв майже в пустелі та скидався на місто-привид із будинками, парками, ставками й альтанками, що з'єднувалися між собою брукованими дорогами.

Шедевром архітектурного стилю імперії Великих Моголів стала славнозвісна мечеть-мавзолей **Тадж-Махал** в Агрі. Її було збудовано за наказом шаха Шах-Джахана у 1631–1642 рр. на спомин про його дружину, яка померла, народивши чотирнадцяту дитину. Мечеть споруджено з прекрасного білого мармуру, її прикрашають білі бані та мінарети, що віддзеркалюються в басейні, облаштованому поряд.

- Назвіть видатні пам'ятки культури Індії періоду панування Великих Моголів.

5. Перське царство

Історія Персії схожа з історією Османської імперії. Це могутня держава, яка наприкінці XVII ст. фактично припинила свій поступ. На чолі держави стояв шах, якому сплачувався податок підданими з землі та худоби. Проте цей податок було важко збирати, бо третина населення вела кочовий спосіб життя. Осіле населення займалося землеробством. Найбільш розвинутими були райони, де існувала система іригації. Високої майстерності досягли перські ремісники, які об'єднувалися у цехи. У Персії також традиційно була розвинута торгівля.

У 1502–1736 рр. у Персії правила династія Сефевідів.

Перший шах нової династії **Ісмаїл** (1502–1524 рр.) і його наступники за короткий час підкорили, крім Азербайджану та Ірану, частини Вірменії, Іраку, Туркменістану та Афганістану. Швидкому поширенню влади Сефевідів сприяло те, що вони не порушували традиційних ісламських форм правління і збирання податку. Навіть скоротили податок із врожаю і міст до 1/6. Проте влада у дер-

жаві більше трималася на авторитеті шаха, ніж на єдності країни і будь-які прорахунки правителів призводили до повстань і відділення частин держави. У 80-ті рр. XVI ст. народні повстання ослабили владу шаха, чим відразу скористалися вороги: Османська імперія захопила Ширван і Азербайджан; узбецькі хани Бухари — частину Хорасана і Герат; Великі Моголи — більшу частину Афганістану.

До зовнішніх негараздів додалася економічна криза: фактично припинився рух караванними шляхами, була зруйнована зрошувальна система, ремісники розорувалися, населення втікало з насиджених місць тощо.

Свою назву династія веде від шейха **Сефі ад-Діна**, який заснував монаший орден Сефевія (помірковані шиїти). Це був один з орденів, що існували серед сунітів і шиїтів. Ордени мали чітку організацію. Їхні члени були фанатично віддані своєму шейху, який вважався святим. У XV ст. шейхи ордену володіли землями в Азербайджані, більшість членів ордену були з тюркських кочових племен. Це робило його досить войовничим. Члени ордену стали носити особливу чалму з 12-ма червоними смугами, які символізували 12 святих імамів, за що отримали назву кизилбаши (червоноголові). У 1499 р. орден почав завойовницькі війни. Спочатку він підкорив весь Азербайджан, а згодом — Тебриз, де шейх Ісмаїл був проголошений шахом Персії. Створення державних утворень чернечим орденом було непоодиноким явищем в ісламському світі у середні віки. Проте у Персії відбулось поєднання традиційного адміністративного апарату, що існував на цих землях з часів Перської імперії Ахеменідів, зі структурами монашого ордену кочівників, що перетворило Персію на стабільну та могутню державу.

Вихід зі скрутного становища знайшов шах **Аббас I** (1587–1629 рр.), який згодом отримав прізвисько Великий. Ставши правителем у 17-річному віці, він швидко позбувся опікунів і зосередив у своїх руках усю повноту влади. У 1587–1588 рр. Аббас I здобув важливу перемогу над узбецькими ханами Бухари, у 1590 р. — уклав не вигідний мир з турками. Але це розв'язало йому руки для проведення внутрішніх реформ, метою яких було зміцнення централізованої влади. Він сформував розгалужений апарат управління, створив регулярну армію, яка була озброєна рушницями і гарматами, провів фінансову реформу, зокрема деякі важливі міста і столиця Ісфахан були звільнені від податків. Сприяв розвитку

Шах Ісмаїл

Аббас I Великий

Надір

ремесла і торгівлі (торгівля шовком стала державною монополією). Проведені реформи зміцнили владу шаха і дали змогу взятися за розв'язання зовнішньополітичних проблем. У результаті трьох війн з турками він відновив владу над втраченими за договором 1590 р. територіями, відвоював у Великих Моголів Афганістан, за допомогою англійської Ост-Індської компанії вибив португальців з важливого транзитного порту Ормуз, що у гирлі Перської затоки. Підтримував дипломатичні зв'язки з багатьма європейськими державами, направляв до Італії на навчання іранських майстрів. Саме за Аббаса I Сефевідський Іран досяг вершини своєї могутності.

Наступники Аббаса I виявилися не такими вправними правителями. На початку XVIII ст. внутрішні негаразди і поразки від зовнішніх ворогів знову поставили Іран у скрутне становище. Країна втратила значні володіння на користь Туреччини і Росії, афганські племена навіть захопили столицю країни. Проте полководець Надір-хан зумів завдати поразки всім ворогам і відновити Персію у колишніх межах. Ставши шахом, **Надір** (1736–1747 рр.) продовжив завоювання і приєднав більшу частину Закавказзя, а середньоазійські хани визнали свою васальну залежність. Найбільш вдалим був похід Надір-шаха проти Великих Моголів у **1739 р.** Він захопив Делі та вивіз у свої володіння нечувані багатства. Награбоване дало змогу скоротити податки, побудувати великі військові підприємства, відновити систему іригації, розвинути торгівлю. За його правління в Ірані панувала віротерпимість (сам шах був сунітом, а більшість іранців дотримувалися шиїзму).

Всі ці позитивні заходи були перекреслені діями шаха в останні роки життя. Із віком у нього з'явилася підозрілість. Після численних поразок Надір знову збільшив податки і навіть став збирати ті, які не сплачувалися за запровадженими пільгами. Будь-які виступи жорстоко придушував. Шах підозрював усіх у змові й навіть хотів знищити своїх родичів. Як наслідок, у результаті змови шаха було вбито. По смерті Надіра Іран розпався на п'ять ворогуючих ханств. Зрештою, у 1758 р. Карім-хан відновив єдність країни, провів господарські реформи. Але шахом себе не проголошував. У зовнішній політиці він взяв курс на обмеження відносин з країнами Європи, не бажаючи повторити долю Індії. По його смерті знову почалася міжусобиця, яка завершилася **встановленням нової Каджарської династії у 1796 р.**

- ▶ Коли в Персії панувала династія Сефевідів?
- ▶ За якого правителя часів Сефевідів Персія досягла найбільшої могутності?

6. Культура Персії

Культура Персії XVI–XVIII ст. розвивалася у межах ісламу, зберігаючи перські традиції. Найвищого рівня свого розвитку досягла у період правління шаха Аббаса I. Наочним втіленням розвитку культури тієї доби є столиця Аббаса I Ісфахан, в якій мешкало 600 тис. осіб. При будівництві старе місто не стали зачіпати, а поряд звели нове за чітким планом. У ньому побудували 162 мечеті, 49 медресе — вищі релігійні школи, 273 громадські лазні, центральний критий ринок і безліч караван-сараїв і лавок торговців. Через усе місто проходив проспект Чарбаг (сад) завширшки 58 метрів і завдовжки 5 кілометрів. Місто було забудоване величними палацовими ансамблями. Особливо виділялася шахська площа Майдані Накші Джахан (образ Всесвіту) (500 метрів завдовжки) з двома мечетями і палацом Алі-капу. Не менш вишуканими були мости через річку Заендеруд. Ці будівлі збереглися й до сьогодні й належать до кращих світових архітектурних зразків.

Мечеть Ісфахан

Особливо славилась Персія витворами своїх ремісників: перські тканини, пердусім килими, а також зброя і посуд є взірцями художнього смаку. Весь цей товар йшов на експорт, бо надзвичайно цінувався у Європі.

Високого рівня досягло образотворче мистецтво. Величні споруди прикрашали мозаїкою, плиткою, фресками, різьбою по алебастру і дереву. Іранські мініатюри XV–XVII ст. належать до найкращих зразків світової художньої класики. Широкої слави зажили автори мініатюр **Бехзад**, **Реза Аббасі**, **Султан Махмуд**.

Найзнаменитішим твором мініатюр стало всесвітньо відоме «Тахмаспове Шах-наме». Велична поема була переписана під керівництвом Бехзада найкращими каліграфістами і прикрашена 250 мініатюрами для сина Ісмаїл-хана Тахмаспа. З XVII ст. мініатюри

Палац Алі-Капу (сучасний вигляд)

Перська мініатюра

Перський килим

стають самостійним жанром мистецтва, не пов'язаним із літературним твором. Саме вони були найвищим досягненням культури Сефевідського Ірану.

Важливими центрами культури вважалися міста Герат, Тебриз та Ісфахан. Вони також стали осередками переписування рукописних книг. Великою славою користувалися каліграфі Султан Алі та Мір-Алі. У 1641 р. в Ісфахані вірменин Якоб Ян відкрив

першу друкарню. Йому вдалося надрукувати багато християнських богослужбових книг вірменською мовою.

Продовжувався і розвиток літератури. Перською мовою традиційно писали поезію. Створювали твори, які описували правління того чи іншого шаха.

- Назвіть видатні пам'ятки культури Сефевідського Ірану.

Висновки

Індія була однією з найбагатших країн Азії. У XVI ст. вона зазнала чергової навали завойовників — моголів, які створили імперію Великих Моголів. Держава проіснувала до початку XVIII ст. Її розпад збігся з процесом активного проникнення англійців, які поступово перетворювали Індію на свою найбільшу і найбагатшу колонію.

Культура Індії доби Великих Моголів поєднала елементи й традиції індійської, перської, середньоазійської, арабської культур і залишила нащадкам пам'ятки неповторної краси.

Головним суперником османів на сході стала Персія, в якій правила династія Сефевідів. Вершини своєї могутності Сефевідський Іран досяг за часів Аббаса I. Як і Османська імперія, наприкінці XVII ст. Персія припинила свій позитивний поступ і швидко стала занепадати, потрапляючи у залежність від європейських держав.

Закріпимо знання

1. Коли Бабур завоював Індію?
2. Назвіть причини релігійної реформи Акбара.
3. Які здобутки індійської культури за часів імперії Великих Моголів ви знаєте?
4. Як була утворена держава Сефевідів?
5. Які реформи були проведені Аббасом I? Який їхній результат?
6. Чим уславився Надір-хан?
7. Які нові архітектурні риси мала збудована столиця Сефевідів Ісфахан?

8. Чому Бабур зумів досить легко оволодіти Індією?
9. Що притягувало європейців до Індії? Які наслідки для Індії мало відкриття шляху до неї європейцями?
10. Яку внутрішню політику проводив шах Акбар?
11. Що зумовило занепад імперії Великих Моголів?
12. Як ви гадаєте, чому шах Ісмаїл у разі небезпеки ховав у печері майстра Бехзада? Визначте основні риси перської мініатюри.
13. Визначте особливості розвитку ремесла й торгівлі в Індії в XVI–XVII ст.
14. Складіть таблицю «Досягнення індійської та іранської культур в XVI–XVII ст.» за схемою:

Питання для порівняння	Основні досягнення	
	Османська імперія	Персія

15. Складіть історичний портрет Акбара, Аббаса I (на вибір).
16. У чому проявлявся вплив країн Сходу на Європу в XVII–XVIII ст.? Яким чином відбулося проникнення європейців у країни Сходу?
17. Чому в Ірані періоди піднесення змінювалися періодами занепаду?

● **Запам'ятайте дати:**

- 1502–1736 рр. — правління в Персії династії Сефевідів.
 1526 р. — заснування держави Великих Моголів в Індії.
 1556–1605 рр. — правління Акбара.
 1587–1629 рр. — правління шаха Аббаса I в Персії.

А тим часом в Україні...

- 1550-ті рр. — заснування Запорозької Січі.
 1569 р. — укладення Люблінської унії.
 1578 р. — надання прав і привілеїв реєстровому козацтву.
 1596 р. — укладення Берестейської церковної унії.

Запитання і завдання для повторення

1. Складіть синхроністичну таблицю подій, які ви вважаєте найважливішими у розвитку Китаю, Японії, Індії, Персії. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів «імперія», «іслам», «індуїзм», «конфуціанство», «синтоїзм».
3. Складіть історичні портрети Аббаса I, Бабура, Акбара.

5. У період правління якого делійського султана було збудовано цей храм?

- А) Бабур;
- Б) Акбар;
- В) Джахан;
- Г) Аурангзеб.

6. Яка європейська країна домоглася наприкінці XVIII ст. домінуючого становища у торгівлі з Індією?

- А) Португалія;
- Б) Нідерланди;
- В) Франція;
- Г) Англія.

7. Яка країна Сходу першою намагалась «закритися» від проникнення європейців?

- А) Китай;
- Б) Японія;
- В) Персія;
- Г) Індія.

8. Яка династія правила в Ірані (Персії) у період XVI — початку XVII ст.?

- А) Сасанідів;
- Б) Пехлевідів;
- В) Сефевідів;
- Г) Каджарська.

9. У якому році почалось правління в Китаї династії Цин?

- А) 1549 р.;
- Б) 1622 р.;
- В) 1628 р.;
- Г) 1644 р.

10. Купці якої європейської країни першими прибули до Китаю і розгорнули там бурхливу торгівлю?

- А) Португалії;
- Б) Іспанії;
- В) Нідерландів;
- Г) Англії.

11. Якою була за формою правління імперія Цин?

- А) республіка;
- Б) обмежена монархія;
- В) абсолютна монархія, деспотія;
- Г) тиранія.

12. Мистецтво живописних мініатюр було розвинене в...

- А) Індії та Персії;
- Б) Китаї та Османській імперії;
- В) Індії та Османській імперії;
- Г) Персії та Китаї.

Закінчення

Минули три століття світової історії. Це була доба великих змін у житті людей та їхньому світогляді. Завдяки Великим географічним відкриттям кордони світу, відомого європейцям, значно розширилися. Нові торговельні, політичні, культурні зв'язки пролягли через океани, з'єднуючи континенти.

Виникли нові релігійні напрями, які інакше, ніж раніше, визначали місце церкви в суспільстві, відносини людини з Богом та відповідальність людини за свою долю. Такі віровчення були необхідними для формування новоєвропейської цивілізації.

Економічною основою нової цивілізації стали капіталістичні суспільні відносини. Вони потягли за собою зміни і в структурі суспільства. Людину почали шанувати не стільки за її походження, скільки за підприємливість, працьовитість, знання. Формувався новий тип — людина, яка прагнула дізнатися про все сама, своїм розумом, яка брала під сумнів незаперечні істини та авторитети. Ця жага до пізнання Всесвіту стала поштовхом до великих наукових відкриттів, здійснених у ранній Новий час. Унаслідок цих відкриттів людство переконалося в можливості пізнання світу та його законів. Людина почала вірити в силу власного розуму. Так формувалася найважливіша передумова майбутнього поступу людства — віра в науку як силу, що пізнає закони світу і сприяє технічному прогресові. Потреби виробництва і розвиток наукових знань стимулювали удосконалення знарядь праці. Внаслідок цього ручна праця замінювалася машинною. Тому ремісничу майстерню заступила спершу мануфактура, а потім фабрика. Нові суспільні відносини поступово утвердилися і в сільському господарстві.

Змінилася і політична карта світу. Виникли нові держави. Зокрема, карта Європи стала більше нагадувати сучасну. На Європейському континенті з'явилися нові національні держави, громадяни яких усвідомлювали себе французами, іспанцями, австрійцями, англійцями тощо, а не просто мешканцями міст і сіл. Для керівництва цими державами правителі створювали спеціальні установи, провадили реформи управління. Там, де більшість народу бажала змінити державний устрій і своє життя, спалахнули перші революції. Це теж було однією з ознак Нового часу — народ сам став вирішувати, як йому жити.

Темпи розвитку країн Заходу і Сходу почали різнитися. На Заході формувалася нова цивілізація, яку згодом назвуть індустріальною. У країнах Сходу зберігалися традиційні суспільства.

Щоправда, більшість населення, як і раніше, жила в селах, працювала на землі. Однак промислова революція дуже швидко все змінила. Формування індустріальної цивілізації стало основним змістом наступного періоду світової історії.

Словник термінів і понять

А

Абсолютизм — форма державного правління, за якої монархові належить необмежена верховна влада. У Московській державі А. існував у формі самодержавства.

Абсолютна монархія — форма державного правління, за якої монарх наділений необмеженою владою.

Аграрна революція (переворот) — зміни в сільському господарстві, основним змістом яких є встановлення капіталістичних виробничих відносин. Внаслідок А. р. в сільському господарстві відбувається перехід від натурального до товарного виробництва; дрібні селянські господарства ліквідовуються, земля зосереджується у великих землевласників; запроваджується наймана праця.

Агресія — збройний напад однієї чи кількох держав з метою загарбання нових територій.

Англіканська церква — церква, яка виникла в Англії в XVI ст. внаслідок Реформації. Головою А. ц. був король. Усі католицькі догмати та обряди зберігалися, землі й цінності монастирів конфісковувалися і переходили у власність короля.

Б

Бояри — вища верства феодального суспільства в Московській державі. У X–XVII ст. Б. — васали (залежні люди) великого князя, а згодом — царя. Вони були цілковитими господарями у своїх вотчинах (спадкових володіннях) і мали власних васалів. У XVI ст. за Івана IV вплив і значення боярської знаті в державі значно зменшилися, посилювалося значення дворянства. У XVII ст. Б. перетворилися на вищих посадових осіб, призначуваних царем.

Буддизм — одна з трьох світових релігій (поряд з *ісламом* і *християнством*). Основні положення Б.: життя — це страждання; щоб уникнути страждань, треба відмовитися від усіх бажань і досягти цілковитого заспокоєння — нірвани.

Буржуазія — початкова назва міщан на противагу вищому стану феодального суспільства (*дворянству* і *духовенству*). У період становлення ка-

піталізму перетворилася на панівну соціальну верству. Володіє основними засобами виробництва, експлуатує найману робочу силу.

В

Виробничі відносини — суспільні відносини, що виникають між людьми в процесі матеріального виробництва.

Відродження — епоха в розвитку культури країн Західної та Центральної Європи. Характеризувалася поширенням ідеалів гуманізму, піднесенням суспільно-політичного і культурного рухів.

Г

Гези — прізвисько, яким іспанці наділили нідерландських дворян, коли ті з 1565 р. стали в опозицію до іспанської влади. Згодом ця назва поширилася на всіх, хто боровся проти іспанців.

Громадянська війна — організована збройна боротьба за владу всередині держави між різними соціальними верствами.

Гугеноти — прихильники кальвіністської віри у Франції.

Гуманізм — течія в західноєвропейській культурі епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на щастя в житті, вільний вияв природних почуттів і здібностей.

Д

Дворянство — привілейована верства суспільства, землевласники.

Декларація — документ, офіційна заява, де проголошуються основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики держави чи програмні положення партій та організацій.

Демократія — форма політичної системи суспільства, побудована на визнанні народу як джерела державної влади. Передбачає поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, вибори органів державної влади.

Десятина — десята частина прибутків, яку отримувала церква з населення.

Диктатура — необмежена влада в державі особи, групи осіб, суспільної верстви, що спирається на пряме насильство.

Династія — ряд монархів того самого роду, які заступають один одного на троні способом спадкування.

Догмат — основні положення, що їх слід сприймати як незаперечну істину і виконувати.

Духівництво (духовенство) — служителі культу; верства суспільства, представники якої здійснюють релігійні обряди і служби. Д. зазвичай об'єднане в особливу ієрархічну спільноту.

Е

Експлуатація — привласнення економічними чи позаекономічними методами чужих результатів праці.

Експорт — вивезення за межі країни товарів, цінних паперів, капіталів.

Є

Єресь — релігійна течія, ворожа панівній церкві; відхилення від офіційного віровчення.

Єретик — у християнстві людина, яка відступила від догм церкви; послідовник єресі.

І

Імпорт — ввіз до країни товарів, цінних паперів, капіталів.

«Індекс заборонених книг» — перелік заборонених книг, складений за дорученням Папи Римського. Містив твори літератури, наукові праці, а також імена окремих авторів, які виступали проти католицької церкви. Останній «І. з. к.» було видано у 1948 р.

Індустріалізація — процес створення великого чи просто машинного виробництва в усіх галузях народного господарства, насамперед у промисловості.

Індустріальне суспільство — суспільство, в якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості (як основи і провідного сектора економіки) та відповідних соціальних і політичних структур.

Інквізиція — судово-слідча організація, створена католицькою церквою в XI ст. для боротьби проти єресі. Боротьба церкви проти єресей перетворилася в розправи над передовими мислителями і вченими.

Інтервенція — втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави або до її взаємин із третіми державами. І. буває воєнною, політичною, економічною та дипломатичною.

Іслам — одна з трьох світових релігій (поряд із буддизмом і християнством). Основні положення І.: віра в єдиного бога Аллаха та його пророка Мухаммеда, вчення про цілковиту залежність усього існуючого від волі Аллаха.

К

Кальвіністська церква — один із напрямів протестантської церкви, що виник у Швейцарії в XVI ст. На відміну від католицької церкви, К. ц. засуджує марнотратство, обстоює ощадливість, не визнає бідність як ознаку святості, вимагає сумлінної праці заради накопичення багатства. Кальвіністи, як і католики, переслідували та нищили своїх ворогів.

Капітал — термін, яким стали називати у період становлення капіталізму гроші, що їх підприємці вкладали в розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.

Капіталізм — суспільно-економічний лад, за якого основними суспільними верствами стають буржуазія та наймані працівники; основні засоби виробництва перебувають у приватній власності буржуазії, яка використовує найману робочу силу.

Капіталістичне підприємство — підприємство, що базується на приватній власності на засоби виробництва, використанні праці найманих працівників.

Каравела — швидкий легкий вітрильник, що його винайшли португальці в XV ст. К. мала три щогли з прямими та косими вітрилами, що дозволяло рухатися за будь-якого вітру і здійснювати далекі мандрівки.

Кардинал — у католицькій церкві духовна особа, за ієрархією вища від єпископа, але нижча від Папи Римського.

Католицизм — один із головних (поряд із православ'ям і протестантизмом) напрямів у християнстві. Виник після поділу християнської церкви у 1054 р. на католицьку (західну) і православну (східну). Основні особливості: визнання того, що Святий Дух виходить не тільки від Бога Отця, а й від Бога Сина, віра в існування чистилища (крім пекла і раю), в непогрішність Папи Римського як намісника Бога на землі.

Коаліція — угода між державами про ведення спільних дій.

Колонія — територія чи країна, що позбавлена незалежності та перебуває під владою іншої держави — метрополії.

Конкістадори — учасники іспанських загарбницьких походів, які вирушали до Америки після її відкриття з метою загарбання цих земель і поневолення місцевого населення.

Конституція — основний закон, що закріплює суспільний і державний устрій країни, порядок утворення органів влади, основні права та обов'язки громадян.

Курфюрсти — князі-виборці у Священній Римській імперії німецької нації, за якими було закріплено право обрання імператора.

Л

Лютеранська церква — один із напрямів протестантської церкви, що виник у Німеччині в XVI ст. за часів Реформації. В основі Л. ц. лежить учення Мартіна Лютера — заперечення папської влади, ікон, пишних обрядів, скорочення кількості релігійних свят.

М

Магнат — великий землевласник.

Мануфактура — форма промислового виробництва, що характеризується поділом праці між найманими працівниками та використанням ручної праці. М. передувала виникненню фабрик і заводів.

Меркантилізм — економічна політика періоду становлення капіталізму, яка виявлялася в активному втручанні держави в господарське життя. Крила в собі протекціонізм.

Метрополія — країна, що володіє колоніями.

Монархія — форма державного правління, за якої найвища державна влада повністю (абсолютна, необмежена М.) або частково (обмежена М.) належить одній особі — монархові.

Н

Наймані працівники — суспільна верства, яка, не маючи інших засобів до існування, крім власної праці, працює на власника, що володіє основними засобами виробництва.

Нація — стійка соціально-етнічна спільність людей, що характеризується спільною територією, культурою, мовою, традиціями, міцними економічними зв'язками.

О

Окупація — тимчасове загарбання території іншої держави.

Опозиція — протиставлення одних поглядів чи дій у політиці іншим.

Опричнина — система заходів (репресії, страти, конфіскація земель), що здійснювались у Московській державі в XVI ст. царем Іваном IV з метою зміцнення царської влади, для боротьби з опозицією, залишками удільного сепаратизму.

Освічений абсолютизм — політика, здійснювана у XVIII ст. в деяких європейських монархічних державах. Її змістом було знищення або перетворення «зверху» найбільш застарілих феодальних порядків. Монархи, які вдавались до такої політики, зображали своє правління як союз королів і філософів.

П

Парламент — вищий виборний законодавчий орган, у якому здійснюється представництво основних політично активних груп населення країни.

Патріарх — глава православної церкви.

Православ'я — один із головних (поряд із католицизмом і протестантизмом) напрямів у християнстві. Виникло після поділу християнської церкви 1054 р. на католицьку (західну) та православну (східну) церкви. Основні особливості: визнання того, що Дух Святий виходить тільки від Бога-Отця, віра в пекло та рай.

Президент — голова держави з республіканською формою правління або виконавчої влади в такій державі.

Промислова революція (переворот) — процес у розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Просвітництво — широка ідейна течія, яка відображала антифеодальні, антиабсолютистські настрої освіченої частини населення у другій половині XVII — XVIII ст. Представники цієї течії (вчені, філософи, письменники) вважали метою суспільства людське щастя, шлях до якого — переустрій суспільства відповідно до розуму; були прихильниками теорії природного права.

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої або суспільства від якоїсь особи, коли всі основні питання суспільно-політичного життя вирішує протектор.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки; сприяння розвитку власної промисловості й торгівлі.

Протестантизм — один з головних (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямів у християнстві. Виник унаслідок Реформації в XVI ст. Висловив прагнення буржуазного суспільства до спрощення релігійного культу («дешева церква»). Основними формами прояву П. були лютеранська, кальвіністська та англіканська церкви.

Пуритани — послідовники кальвінізму в XVI–XVII ст. в Англії, які вимагали очищення англіканської церкви від старих католицьких обрядів.

Р

Революція — докорінний переворот у житті суспільства, способі виробництва, нації.

Республіка — форма державного правління, за якої джерелом влади визнається народ, органи державної влади обираються на певний строк, а державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову гілки.

Реставація політична — відновлення старого, поваленого суспільного устрою, династії чи релігії.

Реформа — поступове перетворення, поліпшення будь-чого.

Реформація — суспільно-політичний рух у країнах Західної та Центральної Європи в XVI ст., спрямований проти католицької церкви.

Т

Терор — здійснення позасудової розправи з противниками через насильство.

Товар — продукт праці, що виробляється не для власного споживання, а на продаж.

У

Унія — об'єднання, союз. У. може бути державною, персональною, релігійною.

Установчі збори — представницькі збори, що скликаються з метою опрацювання та прийняття конституції, нового суспільного устрою.

Ф

Фабрика — промислове підприємство, засноване на використанні системи машин; форма великого машинного виробництва.

Фермери — категорія підприємців у сільському господарстві. Ф. — це власники чи орендарі земельних угідь, які ведуть своє господарство сімейними засобами або з використанням найманої робочої сили.

Х

Християнство — одна з трьох світових релігій. Виникло в I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії (в Палестині). Головне у Х. — вчення про боголюдину — Ісуса Христа, який прийняв страждання і смерть заради спокутування первородного гріха. Поступово у Х. вирізилося три напрями: *католицизм, православ'я, протестантизм.*

Ц

Цивілізація — спільність людей, яка протягом певного часу (зародження, розвиток, загибель чи перетворення) охоплює окрему територію, має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності та ідеали, ментальність.

Ш

Шляхта — суспільний стан, основним заняттям якого була військова служба, за що шляхтичі отримували землю і різні пільги.

Шовінізм — крайня форма націоналізму; проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації усім іншим.

ЗМІСТ

Любі друзі.....	3
§ 1. Вступ до нової доби історії.....	4
Розділ I. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН	
§ 2. Причини й передумови Великих географічних відкриттів XV–XVI ст. Подорожі Х. Колумба, В. да Гами, Ф. Магеллана.....	16
§ 3. Завоювання Нового Світу	28
§ 4. Матеріальний світ і суспільство	36
§ 5. Повсякденне життя населення Західної Європи	45
§ 6. Практичне заняття.....	54
Розділ II. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ	
§ 7. Гуманізм. Високе Відродження.....	58
§ 8. Зародження культури бароко. Народження нової європейської науки	71
§ 9. Практичне заняття.....	80
§ 10. Реформація в Німеччині.....	81
§ 11. Поширення Реформації та Контрреформація	89
Розділ III. ДЕРЖАВИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVII ст.	
§ 12. Становлення абсолютної монархії у Франції. Громадянські (релігійні) війни	100
§ 13. Завершення формування абсолютної монархії у Франції	111
§ 14. Англія у XVI ст.....	118
§ 15. Англійська революція	130
§ 16. Іспанія в XVI ст. Національно-визвольна боротьба в Нідерландах	140
§ 17. Практичне заняття.....	154
§ 18. Міжнародні відносини у XVI — першій половині XVII ст. Тридцятилітня війна 1618–1648 рр.....	155
Розділ IV. ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. КРАЇНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.	
§ 19. Османська імперія.....	168
§ 20. Річ Посполита.....	175
§ 21. Московська держава в XVI–XVII ст.....	185
§ 22. Поява Російської імперії.....	201
Розділ V. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА	
§ 23. Просвітництво і промислова революція	212
§ 24. Освічений абсолютизм	227
§ 25. Міжнародні відносини XVIII ст.	241
§ 26. Англійські колонії в Північній Америці. Війна за незалежність (1775–1783 рр.). Створення США.....	251
§ 27. Практичне заняття.....	266
Розділ VI. СХІДНИЙ СВІТ	
§ 28. Китай та Японія в XVI–XVIII ст.	270
§ 29. Індія та Персія в XVI–XVIII ст.....	286
Закінчення	298
Словник термінів і понять	299

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна
МАРТИНЮК Олександр Олександрович
ГІСЕМ Ольга Олександрівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Василь Герасимчук*
Художній редактор *Ростислав Крамар*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Юрія Шведа*
Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 13.06.2016. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Schoolbook. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 24,624.
Умовн. фарбо-відб. 98,496. Обл.-вид. арк. 23,531.
Тираж 18 410 пр. Зам. 206/06

Видавництво «Навчальна книга — Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга — Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга — Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07; 52-19-66; 52-05-48
office@bohdan-books.com
www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт»
вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036
Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.